

ТРАТ

Часопис за књижевност, уметност и културу

година XVIII књига XXI свеска LXXI септембар 2021

71

Јавна библиотека „Данило Киш” Врбас

МРАТ

Часопис за књижевност, уметност и културу

Издавач

Јавна библиотека „Данило Киш“, Врбас

За издавача

Мирјана Баста

Главни и одговорни уредник

Бранислав Зубовић

Уредништво

Мирослав Алексић, Благоје Баковић, Емсуре Хамзић,
Никола Шанта, Павле Орбовић,
Светислав Шљукић и Драгица Ужарева (лектура и коректура)

Досадашњи уредници

Ђорђо Сладоје (2005–2009), Небојша Деветак (2010–2017)

Адреса

Народна библиотека „Данило Киш“, Врбас
21460 Врбас, Маршала Тита 87
Тел/факс +381 (21) 707-566
e-mail: tragvrbas@gmail.com, casopistrag@sbb.rs
www.vrbasbiblioteka.org.rs

УДК 82(05)

YU ISSN 1451-9437

Тираж

300 примерака

Рукописе слати у електронској форми

Илустрације

Предраг Бајо ЛУКОВИЋ, мајстор цртежа

Часопис се финансира из буџета општине Врбас, Секретаријата за културу АП Војводине и Министарства културе РС

САДРЖАЈ

пѐраї ѓоезије

Милош КОРДИЋ.....	5
Ранко ПАВЛОВИЋ.....	11
Саша НИШАВИЋ.....	15
Жељка АВРИЋ.....	19
Милан МИЦИЋ.....	25
Андреј С. РАДУЛОВИЋ.....	29
Анђелко ЗАБЛАЋАНСКИ.....	33
Валентина НОВКОВИЋ.....	36
Перица МАРКОВ.....	40
Андрија ВУЈАЧИЋ.....	42
Љиљана ЋИРИЋ.....	44

пѐраї ѓрозе

Момчило БАКРАЧ.....	48
Мирјана КОВАЧЕВИЋ.....	56
Огњен КРЊАЈА.....	61

пѐраї на пѐраїу

Радомир В. ИВАНОВИЋ.....	70
Милутин Ж. ПАВЛОВ.....	77
Александар Б. ЛАКОВИЋ.....	86

пѐраї друѓије

Горица ОРШОЛИЋ.....	97
Ришард ВАСИЛЕВСКИ.....	108

пїраї ицїпїойица

Ранко РИСОЈЕВИЋ.....112

пїраї д'ојє

Јелица РОБЕНОВИЋ.....121

пїраї ицчїпїаваньа

Јелена Марићевић БАЛАЋ.....126

Стојимир ЈАМИНА.....130

Сенахид НЕЗИРОВИЋ.....135

Михаило ПЕРОШЕВИЋ.....140

Александар Б. ЛАКОВИЋ.....143

Ксенија КАТАНИЋ.....146

Љиљана ЛУКИЋ.....153

пїраї наелеђа

Снежана ИЛИЋ.....158

Милош КОРДИЋ

О ЦРНОМ КАМЕНУ ПОРЕД ПРУГЕ

Зажалиће онај ко се провезе возом
поред њега а да га не погледа,
да се не зачуди.

Зажалиће онај ко не зна да је
он рођен у крилу неба и руком
Горњег вајара да је спуштен у росу
црвених макова што расту историјом
те јужне пруге, без стајне тачке на крају
сваке љековите ријечи о њему.

Помјерали га ловци на скривено благо,
помјерали га себи у јаук, себи у срце,
а он ни за женски нокат, а он ни да би.

Зажалиће онај ко пјева о било чему,
али не и о њему, о његовој црти острва
што се разуђује с обје стране Сунца.

Зажалиће за вука кад наиђе па о њега
длаку своје ћуди чеше, за вепра кад рокће
и рује за жилом коријена њему до коријена;
једном давно написао је француски сликар,
вајар и пјесник дадаиста Жан Арп –
да је камење „ваздушно стабло
камење је грање воде“.

Док возови возе зубом времена своје пруге,
дотле и Хераклитови елементи, поред њега,
тог црног камена, кроз макове и ваздух траве,
тресе и једу једни друге, као да никад свега
од зачуднога Сунца нису ни били сити.

Зажалиће и онај ко псује магнет за такву
прашину, ко грца и пљује, а не вози се
поред црне љутице од камена за такав воз.

ТАЈ СУМЊИВИ, ПРГАВИ ЈЕСЕЊИН

Једни ће доспјети у затвор, други ће бити
ослобођени. Једни ће с поларним јатима гусака
до Суње, ријеке наше мале, други ће се објесити
и без окружнога суда пресуде.

Једни ће изаћи испред кућа,
кућа увијених у бронзане војске маглу,
и ударати у шерпе и тигање, други ће остати
у кревету и сисати сува весла глогова.

Једни су хтјели да будем Достојевски –
рекао сам да не могу, и још су хтјели да одем
у Америку и да будем копач злата – рекао сам
да не могу, други су рушили црвену пругу Добој–
Бањалука и хтјели да будем пас птичар –
рекао сам да не могу, јер сам дезертер,
а дезертери немају право на јефтину
пасју храну и на сок од парадајза.

Једни ће доспјети у затвор јер другог посла
немају, други ће и даље, на свом жовијалном,
матерњем језику, причати о томе како ја јесам пас
птичар, само што се правим луд, јер пишем поезију
која њима, гускама, никад није ни била
тај сумњиви, пргави Јесењин.

БУФАЛО, НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Дуго сам га гледао, с ковртањем сунца на врху рога.
Били су га пуни до коријена сасушени пашњаци
испод Бујановца. Сасушени пашњаци... а он је
свеједно, чинило ми се да је тако и мислио,
до сита пасео. И дан и ноћ. Дању ми је могао
да буде и бивол, расплодни бик, могао је и да се
с другим биволима бори (и борио се), да изгара
од сунца колико да га је по хрпту до жара пржило,
а ноћу је, за којотске мјесечине, одлазио у филмове
о буфалу. Дању је био у крду, а ноћу, остајући сам
на пашњацима, постајао је и од крда бројније,

још жешће крдо. И док сам излазио до пашњака, у та ноћна доба, он ми је пунио ричућу празнину која ме је у филму прогонила. Ближећи му се, говорио сам му како ћу га једног дана нацртати оловком која ће на папиру посједовати и његово и моје буфалско срце. Такнувши му сребрни рог, срдечно сам га поздравио реченицом у којој ће његово буфало заиста остати у сјећању: за обојицу.

СУМРАК

Сумрак на крилима смеђег голуба
спустио нам се на прозор. И ту нам се унередио –
не сумрак већ голуб.

И док смо га тјерали, знали смо да тринаест
кругова његовог лета одузимамо
и својим рукама.

Немањином улицом, а све улице у Србији
Немањине су улице, у тај исти сумрак, и то
смеђе боје сумрак, спуштао се трамвај број 2.

(То је онај из Круга Двојке, или, боље речено:
то је Круг Двојке из тог, из доба ренесансе,
односно из доба кад су долазили и прецртавали
фреске у Сопоћанима и Студеници и тако стварали
ту своју ренесансу, а не да су је они одмах... итд,
као љута паприка црвеног трамваја.)

Прозор смо снимили и послали у Музеј Града.

Директор Музеја, пјесник Божидар Шујица,
обећао ми је да ће он тај прозор превести
на француски и фотографију послати
на Монмартр.

То вече возио сам се тим истим трамвајем
и посматрао како нам бомбама слажу мостове,
генералштабове и још старије мостове
по поезији Дунава – као палачинке.

А оног смеђег посерка, на свом на Преверов
француски језик преведеном прозору,
никад више нисмо видјели.

Док смо Божу, жена и ја, једног смеђег сумрачног
дана, срели у Кнез Михаиловој и у сјећање
на Сисак, на покојну му супругу Љељу
и њега, срдечно поздравили.

О СЛОНУ, С ТИГРОМ КАО ДОДАТКОМ

Таман кад сам почео да пишем
о једном хромом циркуском слону,
са којим сам друговао у циркусу „Рекс“,
а касније и у филму *Стазе слонова*, сјетио сам се
да је о једном таквом слону, филу, савршено писао,
интерпункцијски богато као и Милош Црњански
што чини, Иво Андрић у *Причи о везировом слону*.
Па ми је и пријатељ рекао да ја нисам никакав
везир, а слонов и ионако припадају
богатим рацама.

Једног од тих дана отишао сам
у Врт Добре наде, сјео на клупу и по не знам
ни који пут почео да читам Андрићеву причу.
Видјевши ме с танком књижицом у краставој руци,
слон је пришао огради и тужно, тужно ме посматрао.
Дошавши кући, гледао сам документарни филм
о томе како ловци на слоновима одлазе
у лов на тигрове.

Па сам се сјетио драге књиге пјесама *Тигар*
Марије Чудине, као и бројних тигрова у поезији
и прози мог старог пријатеља Хорхеа Луиса Борхеса.
Иако је Хорхе већ био слијеп, знам да ме је видио
кад сам му махао кроз прозор Воза за Јуму у 3.10.
Затим смо обојица Андрићевог слона, у причи
јурцавог фила, оставили везиру травничком,
злом и љутом, Сеиду Али Целалудин-паши,
да се они његови с њим, по касабима,
и даље маштракају.

УКРАТКО О ГАЧЦИМА

Булевар краља Александра и снијег.
Низ трамвајске шине клизи старији човјек
с намјером, претпостављам, да га се згази.
И три утопљене жене, и једна с цигаретом,
али без шубаре. На једном од голих платана
(ја сам мислио да и они, платани, припадају
праисторији диносауруса, а и ја с њима)
засјели гачци, ћуте. Они зимују, четири жене
зимују, ја зимујем с торбом у руци и с тврдим
парчетом хљеба у њој. Кроз отворен јутарњи
прозор нижу се призори касног Ј. Штрауса
(прозор је отворен због јутарњег ваздуха,
ја и без Јохана журим на посао). Прилазим
човјеку који клизи по шини као ходач
на жици, и кажем: Склоните се, човјече,
згазиће вас! Зар сте ви толико слепи да не
видите да сте то ви, а не ја, поштовани
и без зимског капута давно изношени
господине! вели мени тај, с пружне шине.
Па је жена са цигаретом пришла сливнику,
бацила опушак, скренула к мени, уз ријечи:
Нису гачци оно што ви, с парчетом хлеба
у тој тужној торби, тако рано бројите.

ПАМЋЕЊЕ О РИЈЕКАМА

Наше памћење о ријекама су Келти,
камен станац, дрво, мостови за козје уши
цара Трајана, дунавска јесетра, њен кавијар.
И у Суњи, ријеци нашој малој, лезибаба,
њена лијена, до пијеска. Пси су мојој ријеци
на другој обали. На оној са које допире игла
мјесечине из воденице што ради на бијелу
крв своје друге мјесечине. Пси лају на оне
који би да пријеђу мост и да нам краду
оно што они никад и нигдје нису засијали.
Ријека Об, на примјер, види се у свим
укрштеним ријечима свијета, као на длану.
Свијет се дијели на ријекама: Рајни, Дрини,
свиједно, причао ми је друг Кропоткин,
анархиста. Све војске: црвене, жуте, плаве,
додао је, живе на ријекама: пецају и чекају
да трзне, па да се и оне, те јадне војске,
до сита наједу. Наше памћење о ријекама

баш би могли да буду Келти, уколико сам
и ја, као Римљанин, служио цару Трајану
за козје уши. И као гвозд за нови мост.

ГОГОЉ

Невски проспект је Гогољ. Петроград живи за чај.
Поручник Пирогов (био сам поручник, истина –
резервни, али и као такав, сивомаслинаст, знам
шта то значи, посебно уз царски чај), млади сликар
Пискарјов (сликао јесам, али не и Неву), воде кроз
густе слике Гогоља све до свјетилки, са стране,
што су бистрије и од саме мјесечине. Били сте?
питаће ме. Нисам, рећи ћу. Јер ту су и љепушкасте
Нијемце, написаће Гогољ, и још к томе и Шилер,
Хофман, Кунц. Најзаслужнијег, Петра Великог,
ту нема. А на крају приче или улице, тешко је то
код Гогоља разазнати, јер и он, пјесник, фантазира,
написа да „Невски проспект лаже у свако доба“.
Отишао бих и сам на чај, да сам ту, у доба „када
демон лично пали фењере само зато да би све
приказао у лажној боји“. Радо бих, велим, кренуо,
само да ми није до чаја. Мјесец зиме истегао се
као година са шећером. Преведено, значи: Гогољ.

ПЈЕВАМ, А НИСАМ ПИЈАН

Ко хоће да ме слуша, може на мостовима.
Дишем на маску: између брежуљака, између
два веља брда исте планине, провлачим се
испод снијега – права сам кртица. С пјесмом
одох и у гору и у воду, залеђен и открављен,
свеједно. Пјевам поводом отварања виткости
тих мостова што носе име и мојих незнатих
јунака. Пјевам за мај, за сабље свих оних
који не сијеку, за Кроз грање небо филмова
и моје младости, за калушу Цвету, за газду
Миткета, за младос његову и своју, за небо
хармоније, уз хармонику, за послије вечере.
Ко хоће да ме слуша, нека је и сам радост
од онога што пјевам, а нисам пијан. Рђаво је
то вријеме, рђа и капитализам, за хероје ћу
рада, за рад оних недјеља за које ћу, и још
како ћу! за испуцала стопала, за иди и пјевај!
Ко хоће да ме слуша, боље му је да не пјева.
Као за „ми хероји рада свог“. На мостовима
за преко пруге. Ноћу, кад нисам пио, а пао.

Ранко ПАВЛОВИЋ

ЈУНСКИ СТИХОВИ

ОДА ТРУНУ У ОКУ

Благословен да си, о трунчићу у оку,
јер да ниси нашао пут
до меке постеље под мојим капком,
до сузе којој не даш да кане
из своје топле роднице,
никада не бих сазнао
како је блажен живот
без тебе у срцу видјела.

Ореолом да си овјенчан, о трунчићу,
јер без тебе никада не бих спознао
да мрва већа је од громаде,
и да суверено господариш
половином видљиве васионе.

Увијек и свугдје хваљена да је твоја
величанствена незнатност,
јер ти се, трунчићу разбашкарени у оку,
невидљивост изблиједио до савршенства.

Ти дворце своје градиш
једнако у краљевој сузи
и у погледу слуге
који мора видјети и када не види,
и зато – слављен да си,
трунчићу који си и у оку и у овој оди.

ХВАТАЊЕ ЗЈАЛА

Тутњале су године,
као њемачке тенковске дивизије
према Источном фронту,
док су мишеви грицкали темеље
куле за коју смо мислили да је вјечна,
а ми смо, у завјетрини,
хватали зјала.

У галопу одлазиле године,
као колоне избјеглица у маглу,
док су разбјесњеле звијери
из свих свјетских јазбина
тргале комад по комад оног
што смо називали нашом кућом
(неки увођењем демократије),
а ми смо, у хладовини,
хватали зјала.

Ево и сада,
као ланац за бијесним псом,
заглушујуће галопирају године,
док дојучерашњи сиромаси
до голе кости глођу
негда богате раднике
и траг своје погане утробе
остављају по њиховом достојанству,
а ми, у мишијим рупама,
хватамо зјала,

једнако хватамо зјала.

НОЋНА КИША

У ноћи разњежене тишине
киша тихо куца о прозорско стакло,
као да тражи сродну душу
у коју би уселила своју меланхолију.

Жубори киша и сјетно пјевуши
како некада била је млада роса,
огледало првом сунчевом зрачку
на листу брезе и латици руже.

Зрнце бисера у планинском слапу,
просјев небеске ведрине
на крљуштима поточне пастрмке,
суза радосница на дјечијем лицу.

Шапуће киша и пада на дно сна
оног који записује њен смирен дах,
и тражи лежај у сјећању
на коме ће будна дочекати зору.

САМОЋА У МНОШТВУ

Сам у мноштву,
нијема врисак
у вртлогу отуђености.

Около хиљаду самоћа.
Стварају ледени оклоп
око твоје самоће.

Бране тебе од себе,
или себе од тебе,
можда себе од себе?

Усркује те ковитлац ријечи,
носи у трњак тишине,
у ледене дворане празнине.

Мигољиш се у мноштву,
бјежиш у своју празнину,
у своју слатку самоћу.

ГУГУТКА И ЛЈЕТО

Буди ме гугутом
расцвјетала крошња липе.

Гугутка у кљуну
већ одлетјелим птићима
носи зрнце
тек пробуденог младог лjeta.

Слутим:
у капљицама росе по цвјетовима,
да их не позобљу птице,

сунца се умотавају
у постељице зрачака
из којих су рођена.

Осјећам:
негдје се овог часа,
заједно с љетом,
рађа човјек који ће се
хранити мирисом липа.

Шта је љето друго
него сазрело прољеће
и доказ да ова Планета
ипак има будућност?
То ме пита негдашњи цвијет,
сада већ плод сочне кајсије,
располовљене на тањиру преда мном.
Ја само слијежем раменима.

Затварам очи
и на јастучићима мириса
пловим ка липовој крошњи,
да и мене гугутка причести
злаћаним зрнцима љета.

С ОНУ СТРАНУ РОЛЕТНЕ

Затварам прозор
и спуштам ролетну,
у свој свијет ограђујем се.

У полутами радне собе,
шћућурене међу књигама,
дахћу прољећне успомене.

С ону страну ролетне,
у врелим клијештима сунца,
пишти поскок љета.

У крошњи платана,
међу утихнулим птицама,
цврчи распамећено подне.

Ижедњели кровови,
жмиркајући под сунцем,
вапе за капљицом свјежине.

Под непоетичан наслов,
на папиру на мом столу,
тромо клецају стихови о љету.

ВИДОВДАНСКА

Изненадих дјечака на ливади:
разгрће високе влати траве
и бере наранцасте цвјетиће,
мирисне постеље пољских буба.

– То међу прстићима? – питам.
– Заборавио си? Видова трава.
Вјенчић за мајчино насмијано лице,
за топлину њеног загрљаја.

– Познајеш ме? – питам и сагињем се
до његових израђаваних кољена.
– Једно смо, али те не познајем,
давно си ме овдје оставио.

Дуго погледом тражи облачке
у мојим разрогаченим очима.
– Али ти мене добро познајеш –
каже и загонетно шкиљи.

Збуњен, бришем зној са чела.
– Ја сам – шушкета његов глас – онај
негдашњи ти што је на овој ливади
брао за мајку цвјетиће видовњака.

Свјеж повјетарац с расцвале липе
однесе ливаду и дјечака с њом.
У руци ми остаде наранцаст цвјетић
с мајчиним осмијехом на латицама.

На Видовдан, 2022.

Саша НИШАВИЋ

АГОНИЈА

Сјећање на Небојшу Деветака

Док пролазим покрај
опустошене касарне
Враћа ми се давни дрхтај
са болом у слабинама
Слика дуге колоне
која смрти одолева

Златокоса девојка
са севом у очима
Стаје између пушке на готовс
и мог лудила
Стаје између два крика
стој пуцаћу и пуцај
Нек се заврши моја агонија

ПИВСКЕ БОЛИ

Јовану Делићу

Одох на кратко
Дом ученика у Пивска Дола
И од тада ока не склапам
Не престаје дечији глас
Да ме дозива и моли

Испуни се вријеме

Извади очеву лобању из земље
Братове руке које ме додирују

Опери моје кошчице у вину
Положи их уз мајчицу моју
Да мирно почину

23, јул 2022. Пива

ЛИНИЈА

Цветку Лаиновићу

Белину засеца
Линија извучена
Из капилара

Испод малтера
Богомајка

Христ изгрева

ПЕЛИКАН

Бранку Миљковићу

Са петнаест година
Добих пеликан перо

Нисам знао
Да је то несебична птица
Која у тренуцима глади
Раздире своје груди
Пилиће да нахрани

Нисам ни слутио да мастилом
Појим незасите речи
Које сад траже моју главу

ВАТРА

Слободану Јовићу

Бежећи од буке и беса
Зилот високо у планини
Сагради колибу

Једног предвечерја
Док тиховаше покрај извора
Препозна разбојника
Који му запали келију

На питање иследника
Ко ти је сагорео брвнару
Мирно одговори
Ватра

ЛИМСКЕ СВИТЕ

Песницима завичаја

Допиру ми у сан
Гласови црних трубадура
Окупљених око бисте Риста Р.
Са њима су тихи Бихорци
И крвави сватови с Брзаве

У леденим ноћима јануара
Ковачи са Плоча
Никако да искују црвеног петла
Ни месец да огреје руке
Моје мртве драге

Који год посао започну
Све им покваре
Нови ђаволи који долазе

Жељка АВРИЋ

ОНИ ИЗ ПРВИХ РЕДОВА

они из првих редова
долазе свако јутро пред његово величанство
шалтер
отежалих покрета обореног погледа
с надом да ће их систем препознати
и распадом система у себи

они из првих редова
сада последњи долазе на ред
на вратима на која куцају стоји
странке не примамо

она којом су се заклињали
више их не познаје

они из првих редова
живе у прошлости потребни
никоме
једном годишње
лепо их обуку и окупе под заставом
уз скромно послужење и лажна обећања

они који се никада нису продали
сада продају све што другима не треба
сећања ожилке незалечене ране
страх од смрти и страх од себе

тамо одакле су отишли с песмом
вратили су се неми
тражећи свој живот светлу будућност

ноћи их гуше док урлају на сан
њихова деца се буде плачући

жене леже поред њих
чекајући кад ће им коначно
стегнути вратове

оне из првих редова
сахрањују у тишини
преко њихових сандука њишу се туђе савести
на брзину побрано цвеће
док сенке се разилазе као кривци

они у првим редовима
поносно ходају осветљеном улицом
угашених зеница
на једној нози с лончићем за ситниш
у којем бешћутно звечи
очајање

ОНАЈ КОЈИ ВИДИ

Онај који види није и онај који гледа
он је његова сенка унутрашње око
прећутна исповест
разапето веровање

Оном који види ствари имају дубину
облике боји мислима
предеље памћењем
у дужици му светлости мера
под стопалима зри пут
сећање се зове бол

Оног који види сретнете у себи
након трагања за смислом
препознаћете га затворених очију
по миру са којим вас гледа
и узима за руку
препуштате се једно другом

ИГРАЊЕ ЖМУРКЕ

играјмо се
ко ће у траву орман себе
за дрво под земљу
накрај срца
у заборав

играмо се
с намером
без пуно размишљања
и без кајања
ова игра нема крај

оном што волимо
не дамо да изађе
све што нас плаши
одавно је напољу

не затварајмо очи
мрак је запосео свет

ОНА ДОЛАЗИ СВАКО ЈУТРО

она долази свако јутро у исти час
пред музеј локалних губитника
чека свечано отварање
унапред осмехнута
очију као небо пред кишу

у њеним грудима
кљуца покисло пиле
кораци дишу очекивањем
буђење стрепњом
док сви не заузму своја места

она прилази као залутало птиче
дах је у облаку маслачка
згурена на псовку и гласан смех
налик је песми која расплаче

код прве окамине
развезује чвор у грлу
за следећом се спотиче о подсмех
од треће
скупља се у дрхтај свакидашњег рефрена
као играчка на навијање

она има сићушне прсте којима милује ваздух
с ветром јој се смех утркује
смрзнута између јутра и вечери
преобучена у сопствени сан
дане набира у драперију
призивајући добре духове да јој осветле пут

ноћу се смањује између четири зида
тражећи у себи вилу звончицу
место где спава сунце
кућицу за ретке птице
зрно радости
дете

ОНА СТОЈИ ИСПРЕД ИЗЛОГА

она стоји испред излога
пуног недостижних тајни
обавијена у жеље као свилене хаљине
уместо тесне ципелице жуља је уздах
немање кројено по мери

у њеном чежњивом погледу вешалице
оденуте у самопоуздање
у другу кожу вештачки осмех
с торбицом као најбољом другарицом
спаковане у кутије на којима пише купљено

саплетена о савест
удише парфем као жудњу
сувише лепа за срећан крај

она стоји у излогу
утопљена у вриску шампањца
сопственој сузи као стргнутом вешу

ОНОМ КОЈИ СУМЊА

све однекуд долази
невреме прва реч
слабости искушења
пут којим ћемо отићи
и онај којим се враћамо
сви наши избори

све негде почиње
има свој крај
мале ватре велики пожари
тајне љубави
нескривене мржње
погрешни избори

све некуд води негде завршава
бегство од живота
и путовање у ноћ
велике промене
блистава очекивања
осујећености

у смеши сличности разлика
све је већ виђено неизвесно
улице дишу пуним плућима
улице али не и ти
да ли је то свет који желиш
да ли је то место за тебе

унутрашњи сатови туку као корачнице
ненаписани романи имаће исти наслов
у потрази за
остварењем снова
очајничком љубављу
изгубљеним собом

не знамо да ли ћемо остати
тражећи живот у вечитом леду
и где ћемо бити
када се истопа тај лед
можда нам је место баш ту
можда је добро да будемо баш ту

где се дешава све што смо хтели да преспавамо

ИДУЋИ ПРЕКО РЕДА

Они касне у свакој прилици
чак и кад иду преко реда

ретко насмешена лица
увек погнуте главе

завезани у мрак
као у брачну постељу

њихова су наручја празна
сећања чежњива

бескрајна чекања
прекраћују случајем

идући преко реда
долазе на ред пре времена

ОНОЈ КОЈА СЕ НЕ ОСВРЋЕ

она иде увек супротно очекивањима
вођена линијама длана
испред су мостови
иза провалије
казаљке изгубљеног времена
бездно које дочекује

њени су кораци ван сваке дилеме
проходила је давно пре овог живота
падајући на главу никад на колена
са циљем да оде што је могуће даље
како би остала ближа онима које воли

она се не осврће за даном који је прошао
ретким птицама и чудним биљкама
пролазећи кроз себе као кроз стакло
неки познат глас дозива је
с оне стране огледала

како
кад страх има веће очи од искушења
уши
зубе

Милан Мицић

НИ ПАТЕКЕ НИ РАКИЈА НЕ ПОМАЖУ

*Солунским добровољцима из Лике, Баније и Кордуна који су прије
сто година насељавали Војводину*

ОВЂЕ НАС ФАКМАНИ ЗАТУРИЛИ...

Овђе нас ови факмани затурили.
Ка веле да се у равници од
ратова окрепимо.
Да куће зиђемо тамо где никада
нијесу биле.
Дакако од земље да нас одма
живе саране.
Да села градимо и корење на
ледини пуштамо.
А ми едни у друге гледамо.
Рамљемо помало у вијеку нашем.

ОБРЛАТИЛИ НАС ОВИ ФАКМАНИ...

Обрлатили нас ови факмани.
У Банату земљу нам мјере.
Толмаче где су мргини.
Едне године ође, следеће, веле, тамо.
Да се мрзимо међу се и с овијем Лалама.
(Који су наши.)
Да се питамо гласно:
Бе је мргин?

Па да се за бритву и пиштољ ватамо.

НЕЋЕ ДОЋИ ЦАР КАРЛО...

Неће доћи цар Карло.
Не мере. Стоп!
Нијесмо цабе опрљити.
А боље не викат – чуће нас.
Тај не заборавља ко му је
царевину сјеба.

ЈЕДВА ЧЕКАЛИ ДА ОЋОРАВИМО...

Нико од наске цвикере не носи.
А што ће нам.
Једва чекали да оћоравимо.
Штреке којима смо лутали – повађене.
Ванори – старо гвожђе.
Знамо – свијет замбрезао.
Само за данаске знаде.
Нас издају али не свој грбу.

ДВОРЕ НАС У ЗАБОРАВУ...

Ђе смо забасали – атрес изгубили.
Од Лике до Баната, од *Ђикаге* до Солуна.
Суђе варени, зеру зајевани.
Без штрањге дурамо.

На шкатули оно – цакло.
Топови грме; ђорају се народи.
Ка брадвом границу тешу.

Свијетом одају људи – зујани.
Нас ниђе.
Дворе нас у забраву потомци.

КА ДА НАМ ЈЕ НЕКО ВРАКЛИЋ ТУРИО...

Кад се родисмо баждар се померио.
(А зеру смо му и ми помогли.)
Те у рат оћемо. Те смо добровољци.
Те нову државу градимо.
Те за земљу ратујемо коју виђели њесмо.
Прећерасмо.
Кад смо се родили ка да нам је неко
враклић у уста турио.

ГАЊА НАС ДОК СЕ НЕ УМОРИ..

Од ратова и сеоба не мереш данут.
Све по нами.
Ждрака не мереш узет.
Додијало.
Нека. Живот није цукер.
Али, са овијем се, живота ми, прећерало.
Гања нас од рата до рата,
од сеобе до сеобе, па назад.
Док се не умори.

ОНИ СУ СЕБИ ЋАЋА...

Кесере нам се.
Обдан и обноћ.
Имена нам надјевају.
Да смо солунаши и реакција.
Мрзе нас ка шта се ћаћа мрзи.
Скривају чији су. Стиде се.
Шире се по *билдинзима* новобеоградским.
Они су сами себи ћаћа.

НАВАЛИЛИ НА НАСКЕ...

Навалили на наске да се
крсне славе одричемо.
Да коњузине будемо и блавори.
Да нам дроб и мјеур помјере.
Да нас на гуицу сведу.
Да ка ћене режимо.

НИ ПАТЕКЕ НИ РАКИЈА НЕ ПОМАЖУ...

Нас овђе доћерали да преко границе гледамо.
Дали нам земљу и муку
да се шњима забавимо.
Подарили нам јектику да нас опајдаци.
Да нам ни патеке ни ракија не помогну.

МИЛОШТА СЕ ПРОСУЛА НА МЕ...

Не царај, не збори.
До кљаке сам доша.
А у Америци, у јами, живот сам ђеља.
Онда у *бурту*, на *штреки* и за асталом коцкарским.
Милошта се просула наме.
Али, док је још за виђела – не мрдам.

ВИЈЕК...

Јагма за нами; ишту нас.
Веле добро деверамо.
(О думању нико не збори.)
Ђе су нас само изровићали?
У *Тикаги*, *Милвоки*, *Њевјорки*, *Шакраменту*.
У Тјумену, Ташкенту, Одеси и Самари.
Кад су наске домчали у униворме нас одјенули.
Па у рат, уз пјесму, за матер Србију.
Послије цурик. У Банат и Бачку.
Да дирјачимо и шутимо.
Да себи и другим додијавамо.
Да нас оставе и забораве.
Да равницом аветамо.
Сто година.

ДА САМ БИЦИКЛИН ИМА...

Да сам бициклин има сав свијет би проша.
Тандеља би по путовима.
Све би намигива и шкриљак би
на глави накривио...

Андреј С. РАДУЛОВИЋ

ВАПАЈ

У пола ноћи ми дође једна жена незнана,
Лепоте небеске и усана пожудних.
И рече ми – помози ми оче, молим те!
Уплашен бистрим, лисичијим погледом,
Не разазнах ни своје мисли, а камоли речи које су
лебделе над нама као утваре.

На то се искези и крену уз шкрипутање зуба
Погане ствари изговарити.
Ухватио је за косу чврсто и милином Божијом, молитвом,
покушао живот у њу удахнути.
Не бих ли је из ватре паклене ишчупао, помолих се за њу,
и дадох јој и вина и тела Христова, а она, лукаво,
видећи да нема где, рече – хвала, Свети човече!

ШТОКХОЛМСКИ СИНДРОМ

Рече ми један пријатељ како је,
Ношен мукама и оптужбама,
Оскар Давичо, неколико пута осуђиван,
Од стране оних којима је дао све што је имао па и живот сам,
Правдајући се за своја,
Неопростива „злодела”,
Бранећи своје (не)постојање пред *драгим* Фрицом,
Сломљен и скрушен од душевног бола,
Коначно пао у кревет и полако отишао у бесмртност.
Кажу да су му последње прочитане речи с усана биле:
– Немојте рећи оно Крлежи!
После толико година, клиничка психологија
Има назив за ту бољку – поистовећивање с мучитељем.
Стање у којем жртва после толиких ожиљака,
Почиње да се поистовећује са злочинцем,
И постаје јој милији мучитељ него грана из које је израсла.

ТАКНУТО

Пре отприлике три и по века,
Када је песник Вујица Решин Туцић,
Играо партију шаха, изненада је
Поскочио и викнуо – Такнуто – макнуто!
– Након губитка даме противника.
Те речи ме пресекоше, и пољуљаше ка
Шаховској табли а песник још једанпут,
Понови исказ, својим препознатљивим
Тоном гласа налик на урлик петла зором.
Предајеш ли, упита Вујица?!
Не – стиже на то одговор.
Седоше и наставише игру у којој се до
Краја партије није могао знати победник,
Нити побеђени. Све што је преостало било је
Такнуто и макнуто, чиста поезија.
Најскупља српска реч
Када је Матији,
Како кажу очевици,
У родној Сенти, после векова
Борбе за свој народ и свега што је
У њему свето и проклето,
Слетео врабац на раме,
Прича се да му је на уво шапнуо,
Учећи га немуштим језиком,
– Преносим ти поруку од нас,
Врабаца, који смо на ивици нестанка.
Моли се за нас у твојим песмама,
Јер ако си успео да сачуваш и мраве,
Нас ћеш врапце врло лако ваздићи у орлове од којих смо и
постали,
Само смо се годинама смањивали док не постадосмо врапци.
А жеља нам је, да поново, будемо орлови и широко
раширимо крила.
А није тајна да је и врабаца све мање и да без речи
одумиремо и нестајемо.
Ово усмено предање и даље кружи нашим народом
А врапци спремно чекају да се врате у свој изворни облик
И постану оно што нису ни престали да буду
– орлови на грбу Немањића!

НОВИ ЈА

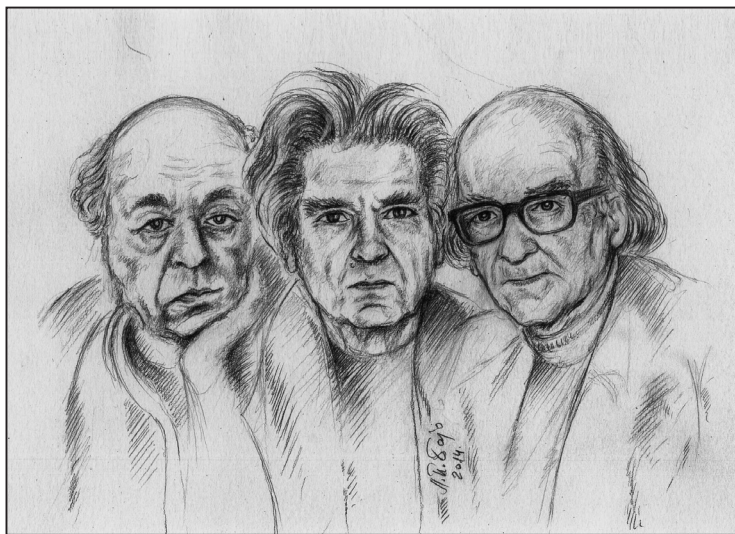
Данас сам постао
Нови ја,
Не читам књиге и не пишем песме,
Не играм речи и не дирам игле,
Ћутим и избегавам младунце,
Данас режим, зашло је Сунце.
Данас сам достигао нови ниво,
Што не може милом, постићи ћу силом.
Када је Достојејевски заспао на клупи и умро на хладноћи,
ни не знајући да је Максим Горки, тако се осећао по поноћи.
Мислио је као и ја – сутра ћу бити нови ја!
И у тихом, самртном ропцу, висио је на конопцу.
Сутра ћу бити нови ја, тако ми и Максима и Достојејскога.

СВЕТИ ВАСИЛИЈЕ

Када је Свети,
Носећи камен по камен,
Успињући се најдаље и највише,
Небу што је могао,
Чувши глас Божији.
Свестан колико
Времена ће проћи,
И колике ће силе нечастиве,
Желети да му таван поруше.
Па је стога манастир подигао,
Ни на небу ни на земљи,
Најближе Господу
Колико је узмогао,
Где се и дан-данас,
Налазе његове мошти
И не може га срушити,
Утканог у небесима,
Ни човек ни враг.
А Свети и дан данас,
Чува капије раја,
Које је сам исткао,
Сопственим плећима
И снагом љубави Господње.

ШАХОВСКО ПОЉЕ

Једном је,
Причају људи,
Угледни мецена, хотећи да буде
Део нечега узвишеног,
Звао на партије шаха Песника – ствараоца,
На почетку из чисте радозналости.
Сваки дан су играли, и губио је партије редом,
Доводећи себе до бесмисла.
Толико је партија изгубио, да је само о томе мислио и сањао.
Будио се ноћу у кошмарним сновима и замрзео ту игру, па на
крају и Песника.
Једном приликом, Песник се сажали и одлучи да изгуби
партију намерно,
ради душе своје бесмртне, иако му је то био једини
начин прихода.
Чим је то урадио, Мецена преврну шах и поскочи
– сада када знам да сам те једном победио,
више ми не требаш!
Јер знам да се то више никада неће поновити, а последња
победа је моја.
Песник оде скрушен и спуштене главе,
Размишљајући шта је важније –
Храна за душу или телесна храна без које је остао,
Сажаливши се над оним који жаљења нема а камоли душе.

АнђелкоЗаблаћански

КУЋА МРАКА

Будиш се
над сводом тишине
заборављеног сна
сам
у кући мрака
прогнан из сваке
суштине
усахли бунар без дна
у животу потрошеном још
пре уранка

Мириса тамјана
и босока
не сећаш се више
ни печеног хлеба на нечијем
длану
који као да проси
милост пшенице из мајчиног ока
окупан
топлином летње кише
у кораку дечијем
шт о свему знаде
да пркоси

А сад се
стидиш рођеног брата
његових
огрубелих шака
док свуда у крај твог пута
цветају кукурек,
лијандер
и кукута
и нико не отвара
врата
док сам си у кући мрака

АКО

Ако некад – трен неки
очи ми обоји тугом
неважно
да ли у пролеће
или с јесени
возови ће ме однети
неком закоровљеном пругом
без страха због нестајања
светлости у васељени

Ако ме било чији корак
ка мени или од мене
растужи
до недохвата – сем уздаха –
ничега више
да ли блатњавим друмом може
било где да се крене
без страха од нестајања
песме
која се не запише

Ако ме реч без јеке
ипак удари посред чела
разбивши
све илузије о разлици туге
и дивота
одласка или остајања –
издаје сопствених начела
без страха од нестајања
последњег
белих вукова окота

али ако ми све прећуте
пре зоре
пре рођења
шта ће да ме растужи
шта развесели
чији сам род – чији плен
изгубићу се
чврсто грлећи сновиђења
без страха од нестајања
као што у сенци јасена нестане
млади клен

НОСТАЛГИЈА

Кад сећањем ти се забеле јагањци,
Док из очију ти тама не избија;
И сред уздаха ти се упале свици,
А опет ти у очима ништа не засија,
Схватиш, пред животом смо пуки наивци
Гладни давнине крај пуних синија.

Сва пролећна јутра, летње ноћи вреле,
Мирис јоргована и сан босока,
Нестали су с песмама што се нису среле;
Потрошене године рана су дубока
Без обзира беху ли тужне ил' веселе,
Невине кô дете ил' пуне порока.

Душом кад се проспу уцвале ливаде
И на свакој латици бисер прве росе,
А у теби ћуте свеле беле раде –
Што некад су знале мразу да пркосе.
Осетиш тескобу – нигде брезе младе,
Нити давног миља – чиле ноге босе.

Међу длановима мисли се деле
Које исто боле јуче, данас, сутра.
Све границе ума што душу поделе:
На будне сутоне и уснула јутра,
И питамо себе шта то очи желе
Загледане у све једино изнутра.

У ДУШИ СКРИВЕНЕ СЛИКЕ

Не певај птицо песму коју славуј једино зна
Кад багрем сав бео замирише у ведрој ноћи
Пусти да слушавам тишину овог у мени бездна
Опчињен музиком њеном у сопства немоћи

Не певај птицо – од твог пева увенуће траве
Оне исте у чијој роси купао сам видике
Чезнући да оком загрлим небесне зоре плаве
Опчињен тоновима у души сакривене слике

Не певајп тицо – глув сам за твоје мучне звуке
Јер могу ме дирнути само чемер и бол истине
Твој пој пун је безвучја и изван моје муке
А мене опчини песма кад је сва од суштине

Валентина НОВКОВИЋ

МЕЛЕМНО

Шум водопадница
над кућом меденичи.
За спотицаје ненадне,
камењу студ одежду тка.
Да тока не би,
проходила не бих.
Сенку ораха над лицима
драгим, почившим не заборављам.
Још кадгод, ухо ми
дедина ласка зазива,
у увојке нану уплићем
с травкама безименим,
лековним.
Да их не би, јад би ме људски
давно отровао.

НАПУКЛО (ДА НЕ СРАСТЕ)

Сеничим сваку помисао
отргнуту из оковратника,
сулудо изгубљену
у првом отирачу
(за посебне прилике).
Смотуљци предива иглом без врха
уречени,
квргаве прсте стиском залудим.

Тог јутра, које се црвеним звало,
(по угледу на крв пребрзо згрушану)
опна се силом распукла,
свећњаци ватром заплесали

попут жртвила за погрешно
срочене молитве, журећи
ка рају обећаном.

У напуклом кљуну двапут сам
зајечала, пре но што ме
ускогрла глад победила.

ПРОГЛАШЕНО

Имам бодље с генетском
грешком неомирања и
трње ниског прага бола.
У њима страхови чекају
погодно тле да стрмоглаве
сваку прилику која на изазов заличи.
Исувише своја да бих умела шапате
да разазнам, ветру пркосим
уздајући се у помодреле прсте,
кошуљу просењену.
Ти, одавно, утискујеш обећања
у презрела лица купина, камењу
изнад куће сваки пут мењаш место
мислећи: премер ће нови
мање ранити стопала.
Надаш се:
зима неће бити осветољубива по сећања,
у пећине ће завући мирис окоћеног
легла.
Кажем ти, човече лица за папрат
прикованог,
ако се не покренеш, удови ће
шибљем проклијати, вене посибирити
да би разабрао молитве прогнанника
због речи које на палиндроме личе.
На рубац ћу подсећати
за очи просушене,
само ће покрети усана умислити жељу
да се муком пропева на узвишици овој
која до благослова не води,
на успењу од костију и сукрвице
коме се колена давно не опиру,
путоказом га прогласивши.

САМОИСКОПАНА

Остајем суза у међупростору,
рогљеви осољени странају.
Живом ме одржавају
непристајања, непостојања,
неприпадања.
Кључ сам три пута у празно окренула
и заглављена птице опонашам
као да је звук решење мука.
Руменилом стида слутим
излетање, срамоту преноса,
дубину самоископане постеље.
Згрчена доток надања
на подношљиво смањујем,
да се исправим не бих преживела.

БЕЛЕГ

Верига њих над смехом
мојим; кост ми те, изроде,
ситосржна.
Зар ишта је од плоти
за разапињање преостало?
Звер-погање мајка на свет
не доноси. Негде их у
коб-шипражју сакривене,
злости окоћују.
Да занавек уже врату незлом,
бодеж срцу које мржња не затрова.
Кост ми те ситосржна, погање
над поганима!
Што ми корак стопало не саплете,
што ми усне лелек не искриви,
но ти белег сама сажегох подно
слабости којом си се погозбио.

ОТКОС

Галоп је ово за тачкове ломне
и освета чешљугара чијем певу
уво прислонили нисмо.
Ретки тумачи писама изгубљених,
река земљи пресахлој до капи последње

бејасмо.
И репови змијски које са цвећем
помешасмо да се ујед са целовом упореди
у голонедрости нашој.
Има ли камена сузом сутрашњом свезаног,
да откос последњи за легало припреми?

ЗАЧАРАНО

Усудити се,
одлучити да
непознато има
дотицај маховине
и правоупи у
свим правцима.
Пројавити да
корацје одувек
крчењу склоно је,
чему иначе
сила кретања.
У суд ти се
речица-безименица,
ако ли јој вирове
умеш препознати.
Усуд и ти се
предобро познајете,
канапе неодустајно
навлачећи.
Лако је, долина
само мрачју наликује
кад је с виса погледујеш.
Ако се усудиш, навек ће те
сновима зачарати.

Перица МАРКОВ

СРМА

1

Срма ране са Надеждом – име

Уздах ораха стида после пене
цвет детета полусна од јуче
лутање илузија одлутале барке
трен страха подножја и појма

ситне животиње ваздуха и воде
силована и корумпирана земља
остаци муља непојмљивих заноса
и касне селице првог пролећа сеобе

глас околиша на длану кривог дана
искривљена мана спасења о прозодији плача
краткометражни хук октаве са сенкама
видело врха и космичка рӯмен

и пупољак цвета у мембрани осе

2

Пупољак цвета у мембрани осе
сломљена коштица колена и лица
заборављени ток и важност
недодирнутог смисла посматрања у грчу

живот смрти прерасле растегљивости
олуја јасног хујања кроз зрак
пространи кварт пуне собе
камен истине о трагачу осматрања

растегљиво попрсје и трепет
питање лажи покренуте руке
зид песме обешених речи
отворена жалост радости у паду

и око сунца откшкринуте поре

3

Око сунца отшкринуте поре
стидак пољупца фотографије у скали
комора бдења оснежене нити

врева глади светле пукотине
прах пепела што отиче наизглед
след о песми заосталог бића
и вертикала мириса из косе

4

Вертикала мириса из косе
галаксија мрава отворене слике
тон у бројци и скупљене кости

поглед скепсе у мрви испод прага
кострет злата испиљене преваре
трње венца ловора и хука
хладна ребра у омоту станара

фосил луке пострижене арке
белина бадема у нафти морске пирамиде
стид склада предаторске моћи

глава игле и корал што проси

5

Глава игле и корал што проси
обмана одеда жишке бившег ума
верност стиха у заливу ћутње

очи света пустоши и стигме
живот коре средине и хлеба
сјајно ткиво

срма ране са Надеждом – име

Андрија ВУЈАЧИЋ Расточки

СТЕНА

Може ли стена висока и хладна
Волети брда и брежуљке под њима,
Изворе бистре које хуче,
Пространства што се плаве?

Може ли стена монолит бити
Кад се око ње планина обрушава,
Јама у бездан претвара, а камен
С врхова у недоглед распрскава?

Без љубави ни стена сура, хладна
Не би под небом постојала,
Нити упијала сунчеве зраке
И енергију космоса.

МЕСЕЧЕВА ДЕВОЈКА

Плачеш ли очима звезда месечева девојко,
Тражећи светлост која ти је подарена
Да са звезданог пута не скрећеш
И губиш се далеко у маглинама?

Давно некад ти си миловала
Зрацима својим друге звезде
Опирући се јечи метеора
И пламу репатих комета

Што су те обавијали ноћним
Плаштом јецаја и уздаха,
Препуштену бесним олујама
Да самујеш негде у космосу .

ПЕСМА

Пазите да вам ветар не распрши речи,
У олуји нестане свака ваша мука,
Песма коју сте крвљу иконописали
Верујући да ће додирнути туђа срца.

Али преварили сте се. Та срца су
Охола и празна и жилама не тече
Крв црвена и пламна која је некад
Хранила долине и ливаде росне.

Под истим небом сви смо рођени,
Истом Богу предано се молимо
Да се на земљи путеви не рачвају
Већ се у један с радошћу спајају.

МАМИ СУНЦЕ ЈАРКО

Мами сунце јарко, али не може да омами,
Нежни дрхтај зраком да превари,
Колевку небеску да изнедри
Док под маглином тужно почива.

Раскрили му светлосне двери Духом
И пробуди у њему плаветне зоре
Што пут нису умеле наћи
Ни титрај жиле, ни крв узаврелу,

Ону што је бујала од плама
Многих ноћи у неспокоју,
Чежњом и зебњом изморену
Тражећи то чудесно светло.

ПЕСМА У НАСТАЈАЊУ

Нисам саздан од камена,
Нити од пепела давно
Развејаног низ литице.

У стени почивам
Ослушкујући хук вода,
Песму у настајању

Док громови пуцају
Преко планина
И мрачи се небо
Над обзорјем.

Љиљана ПАВЛОВИЋ Ћирић

ШУМСКИ МОДЕРАТО

Ишла сам дубоко у шуму.
Над њоме упреки неба укрштаху се ноћни летови,
небом параху оруђи му образину;
моћни метални див, чартер – мегачаробни,
намигиваше одозго згодно ми зорњачу заменивши.
С лица богатог света који у њему
превози надања с краја на крај
кануше две-три крупњаче. Очи им осташе празне.
Моћне четине мрачне шуме раздробиле их,
уситнише крупно и паде киша облутака.
Ко узме – кајаће се, ко не узме – опет ће се...
Не сагибох се и тмина прекри тмушу.
Магла загли зенице и шума карте отвори.
Њој десет – мени један.
Приближим јој се за корак, она се удаљи за десет.
Сањајући гнездо речно, даброви у дуб-добош дамараху,
лисице и ласице клањашу ми се.
На сенку медвеђу згазих, услужих се прохујалим.
Усамљен и неусановљен вукао се за мном вук,
десна му страна у клопци оклопној бејаше,
компас ми железом кварећи.
Сви путеви до лавље пећине. Ниједан отуд.
Сећања трну и бледе, ноћ мркла под месечином плави.
Још корачам са надом на повратак
сапињући товаром плећа, ближим се даљинама.

Сви песници у мени ћуте,
само је један једном рекао:
Не иди дубоко у шуму

ЛОВЧЕВ ЗАПИС

Јеси ли некада видео ловца у гори
што погледом стреља
и кроз листопад соколари?
Мека му маховина милује тврду радозналост.
Његов дах заустављен у трену
сличи птици која у ваздуху
одједном одлучи да не лети;
зашто да крилима маше
ако ветар већ зна куда и како?
Знаш ли да крагна на кошуљи његовој
подрхтава упоредо с билом и дамара
уз ритам давор-кликуше,
уснуле у сну словенскоме?
Као и коса њена разбарушена
и ловчево се растршавило срце
чекајући пристанак за престанак ветрова
који се сумњичаво провлаче
кроз прсте његове огрубеле од живота
неосетљиве за вихор, лахор ни хор;

У трену када залутала срна
буде ширила ноздрве ка маховини
слухом одмеравајући ехо његових корака
заустављених између два (о)лова,
заиграће ловчево лево око
уљуљкујући десно на које жмури
и док буде нишанио, чекајући удар о десно раме,
кратак прасак и огањ пред очима
питаће се сиворастан међу листопадом:

Ко кога у овај Страшни петак
заборављен међу травама
на крст невидљиви разапиње

СЕМАФОРИ

Како је добро бити црвено на семафору
Спречити непријатни метални прасак
Између залетелог и незаустављеног
Одбројати до сто двадесет пре него што се
цео циклус заврши и наново почне
пре него читав космос заврти свој рулет
да би знао да је на тебе дошао ред;
трипут трепни и покрени се: црвениш – жутиш – зелениш,

црвене – жуте – зелене и сви остали
 уче(с)ници у томе (са)обраћају,
 јер Логос никада не престаје, нити зна кад је коме ред.
 Раз – крст – ница женски Распућин
 податна, прометна, незасита, увек пуна
 обзира за необзирне јуришнике јуродиве.
 Кад већ постоје путеви, што не би и раскрснице
 (оне су сведочанство о избору)
 кад су ту раскрснице, што да не буде семафора?
 (То ипак јесу правила, зар не?)
 Ако се смењују светла као кретња, мисао и станка
 што не би и зелено, жуто и црвено;
 у сваком човеку зри једна таква глава
 зелено блебетало трепћућих очију, црвено глува
 за сваку опкладу космоса у којој увек губи онај
 који се није на време зауставио.
 О, како је лепо бити црвено светло
 на семафору, то тачкасто мацје око које све мотри
 и спречава све неизлечиве непријатности
 између залетелог и залуталог

CANIS LUPUS

Зажмириће на оба ока и окретан,
 Господар тундре, тајге и тајне,
 поздравиће огреботине на стаблима,
 мапе првенства, самоте и непоновљивости
 урезане за наук будућима;
 један за другим, равнолинијски,
 сиворуна браћа његова трагом траг тргнуће
 и белоградо, растући са снегом
 и носећи, једнољубиви,
 свако своју драгу под руном,
 збрега сишавши, суматрално везани истоходом,
 једнодахом у коме вечно тежи Сахалин, режаће.

Можда тако упорно успућени
 псетосеју верност
 човеку неверноме
 збор нутрине.

С пером ибис птице у десној руци
 сазиваш ми мисли одбегле
 као незване госте у чекаонице мемљиве.
 Унутар гласовних немогућности
 леворуко постројаваш намештај
 уносећи патино-ефекат

скидаш слој по слој времена
бремена товар по товар, испраћаш
сваку звезду даљинама откинуту,
а потом ствари разместиш
од почетка себе на крај собе;
помахнитале сатове са зида на зид,
унатраг им казальке враћаш
отвараш и затвараш прозоре
да птице селице долете натраг...
Онда седнеш и загледаш стране света
не би ли се с којом уортачио,
потом опустиш рамена и уздахнеш дубоко
одбројиш од Одесе до Дона и назад
помножиш с бројем дланова свих аплауза
збриделих у казалишту у Мариупољу,
мало затим поткиваш трохејске версе,
држиш себи опречне говоре
и разлажеш Јунга на просте чиниоце
славиш годишњице рођења,
мрења и заточења свих великих.

Само, у угловима тих избледелих чекаоница
подигнутих у погледу на води
на размеђи сада и онда
разазнајеш ли бледо лице
с очима упртим у среброљубиво небо
под твојим кораком?

То се ласте тискају пепељастим стомацима
градећи образине.

Момчило БАКРАЧ

ВУНЕНА ПРИЧА У СТАКЛЕНА ВРЕМЕНА

Спопао ме једне ноћи у кафани тужнооки Карамарковић нагнут понад мог стола као двосклопни кран: „Је л’ би могао да ми помогнеш да порадим нешто око куће – пита – фале ми још две руке?“ Оним јединим двема рукама наслонио се на стону плочу тик до моје хладне кафе с ратлуком, остао у тој нељудској пози, шака постављених онако како то раде гориле кад се ручердама, предњим, одупиру о тле. Кљасти астал је ситно подрхтавао, шоља је звецкала на тањиру.

– Штета што немаш одвојене палчеве и на ногама.

Није реаговао, ма ни гримасом. Оне очи кажњеника плутале су као бове на мору умлаћеном бонацом. Питао сам га шта се ради, нисам баш за аргатовање недељом, нарочито кад већ у десет ујутро с неба сиђе 40 Целзијуса.

Рече да ћемо ручати, попити по које пиво.

– И? То је све?

– С поткровља нове куће треба снети неки материјал, летве, цеменат. Ситнице.

– Мислиш цачићи цемента од 50 кг и слично. – Клигнуо је главом. Замумлао у правцу шанка да ми сека Цаја донесе ракију на његов рачун, одморио још мало на мом челу своју тугу у погледу. Договорили смо се кад да дођем, и где тачно, будући да му адресу нисам знао.

Све је ишло лепо, ђипање горе-доле по уском степеништу без оградe, сиња сиротињска новоградња, кућни ветар звани промаја хладио ми је врат, Карамарковић је слагао скореле летве пуне ексера, ко ли их је и зашто однео горе под кров, а ја сам јурцао носећи нарамке до дрвљаника иза куће. После смо у четири руке спустили нека расклимана дрвена корита, набацивали један другом вреће окамењеног цемента и креча, силазили наизменично, освежили се пивом неколико пута, и то је било то.

Пардон... Има још само ова стаклена вуна, рекао је Слобо Карамарковић, алијас Бобан Чобан, у шатровцу Банбо Банчо, па је ишчупао из комбинезонског џепа на грудима пар гумених рукавица за прање посуђа и великодушно ми их пружио.

– Назуј, ово пецка – рекао је.

Та ми се реч забила у мозак. У ком ли се вилајету рукавице назувају, по коме локалном жаргону, наречју, језику, по чијим обичајима и памети, о томе думам док смо сумњичаво зурили у гомилу распаднутих парчади стаклене вуне, голих, без најлонског омотача.

Одвлачили смо, у четири руке, те фронцлаве поњаве, опрезно и пажљиво као да премештамо нитроглицерин. Он се спуштао степеништем уназад, а ја окренут лицем према промаји која је лизала преко оштре прашине. Микро-стакло сипило ми је по очима, жмурио сам пипкајући стопалима степеник по степеник, трудио се да не дишем.

Испљускао сам се над дворишном чесмом, усекњивао се и пљувао, испрао главу и голи труп и некако се очистио од те гадости.

Сто у дворишту био је застрт столњаком, таџири постављени, корпа исеченог домаћег хлеба и вангла мешане салате по којој су скакале муве, отворене флаше пива ледене и знојаве, без чаша. Ускоро је стигао и паприкаш, те тако поче посао на који сам првобитно позван.

Ковачевић је био умерено причљив, зачудо, никада пре га нисам чуо како изговара више од четири или пет речи у низу, а ето га како меље, лепо и начисто течно, и то о Светом Антонију, ни мање ни више.

– Ти си паметан лик – одвалио је тоном као да ми чита пресуду – реци ми како човек може да живи на стубу усред пустиње, годинама, не силазећи отуда, то је технички немогуће.

Технички?

– Немам појма, нисам толико паметан. Сем тога, нисам сигуран да је баш тај боравио на стубу, можда јесу неки други, неки Симеон, чини ми се.

– Јесте, јесте, и овај је, гледао сам филм, а и читао сам негде. На крају, после свих искушења, дошао му у визиту неки хроми кепец, то је, као, онај непоменик лично, удостојио овог мученика да с њим поприча главу у главу, сав сјађен, у неверици да је овај са стуба одбио све што му је нуђено, храну, пиће, жене, благо и свашта нешто.

– Па?

– Луди Антоније, мислим, луд Христа ради, као, навалио да преобрати онога, да га убеди да се покаје, поклони се Богу, одустане од побуне. Није ми јасно...

– Шта?

– Како човек може све то. Хроми је здимио, непокајан, наравно. А потом је њега, Антонија, анђео, или Бог лично, однео до неког града, онако као у халуци, па му показао неке две жене, снаху и јетрву, или свекрву, које су се слагале и волеле, као, и рекао му да су те обичне световне жене веће светице од њега, Антонија који се онако... патио. Шта је то, шта то може да значи?

Да човека разрешим дилеме навалио сам да бифлам, лаконски одсечно, био је то мој терен, књижевни, уметнички, залуднички, можда, као.

– Види, то што си гледао је Буњелов филм, то је један шпански режисер, славан, зајербант, надреалиста, а филм је рађен по роману

Гистава Флобера, чини ми се, тако да је цела та прича, оно, фикција, уметничка заједница, и то дупла, не треба то да схваташ дословно.

– Али исто то пише и у житију, читао сам у „Трећем оку“.

На тај аргумент нисам имао шта да кажем. Карамарковић, тужноок у сва три ока, још је мало дрвио на задату тему, али мени су се оба ока затварала, оно треће да и не помињем, али не од иритације стакленом прашином, него од неке невероватне поспаности. Био сам сможден, глава ми је падала као будали у позоришту, речи су ми наједном биле тешке као нека слузава меласа која се оклембеси у наручју, како год да је дигнеш она виси већим делом своје телесине.

Нисам могао ни да лизнем паприкаш, био је несавладив, једва сам довршио пиво. Домаћину рекох: „Слушај, Банчо, смлавила ме ова оморина, идем кући да паднем у несвест.“ Зајахао сам бицикл, одмилео пут центра вароши.

Вукох се кроз јару којом је лелујала прашина налик на пустињску. Дошавши у стан стровалио сам се на патос своје собе, једва подигао даљински и креснуо ТВ. Какав бесмисао. Какав запах празнине. Био сам спреман за откровење о суштини шупљости. Умало се не просветлих. Међутим, сам себи нисам био јасан, и то ми је скренуло пажњу, на мозгу ми је лежало најмање хиљаду тона умора, неописивог, налик на мрцину, кувану мрцину коју ништа не боли.

Зазвао сам мајку, слупаним повиком који је једва отпутовао до кухиње. Кад је ушла, рекох јој да ми није добро, нечим сам умлаћен. Брижна мајка рече да сам се вероватно прехладио радећи знојав.

Донела је топломер. Онако туп и безвољан пустио сам да ми справу тутне под пазухо. Након неколико минута извадио сам стаклену тубу и завирио у бројеве на скали. Онај сребрни живин стуб није имао границу. Тачније, имао је, али је линија досезала до броја 41, кома нешто мало. Дозвао сам матору, рекао јој да не сме топломер држати на сунцу јер тако мери августову врућу, на шта ми је одговорила да је био у витрини, у хладу јасмина. Отресао сам будаласту ствар, гурнуо је назад у тело, држао десетак минута, заборавио, па се сетио, зирнуо тражећи крај сјајног језичка тамо где би требало да се налази, на 36,5 Целзијуса, или 37-8, у случају да сам од Ковачевићеве промаје неким чудом навукао хуњавицу, на 40 степени Целзијусових у августовском хладу. Али не. Црта је стала код 41,4.

Чекај мало, помислих, колико знам тако се оглашава само маларија, тропска грозница евентуално, можда и це-це мувина зараза, и ништа, скоро ништа друго.

Мајка ме отпратила до хитне помоћи у локалној амбуланти само пар стотина метара удаљеној од стана, тако да сам уз њену подршку стигао онамо на гуменим ногама. Коңдоров, локални маг опште медицине, тог дана дежурни лекар, насмејао се на моју изјаву да сам за нијансу топлији од глупог августа који напољу дивља, набио ми у уста дигиталну справу, вероватно стерилисану, цимнуо је назад за тили час, а онда је учитавао податке затезући уши уназад, у синхронизацији с бечењем.

Настала је тарапана, доктор је викао, давао команде, сестре су се устрчале, нека од њих забила ми је у вену иглу с огромним шприцем, полагаано пресула у моју крв пуну сонду волшебног бућкуриша, па сам добрих пола сата лежао на тврдом зеленом скају застртом плахтом и буљио у плафон. Доктор је дошао, овај пут шака заштићених хируршким рукавицама и поновио поступак са својим мерачем. Лакнуло ми је јер га није гурнуо у доњи отвор, као што је обичај са бебама, 38 кома 2, прочитао је, размакао ми очне капке, па шапнуо оно „кажи А“, потом ми је прегледао кожу након што сам свукао мајицу и шорц и остао само у гаћама. Испитао ме. Да нисам можда у скорије време боравио у иностранству, где, рецимо Мека, или Бангладеш, тако нешто, ма какви, јесам ли био интиман с особама страног порекла, откуда, рецимо из Меке, Лагоса, Калкуте или томе слично, јок, а докторе, зашто не рецимо из Медине, је л' би то... прибери се, молим те, булазниш, то је последица грознице, а да ниси имао контакт с егзотичним животињама, с којима на пример, са резус мајмунима, неким гмизавцем можда... никс?

Доца је на крају рекао да неће да ме смешта на инфективно, за сада.

Одох кући. Мајка уза ме, сад мало одмакнута.

Мистерија. Глупи август више није био онако јак.

Исто стање трајало је данима.

Одлазио сам на пумпање вена оним моћним коктелом и до три или четири пута дневно, под његовим дејством температура се накратко смиривала, али би почињала опет да скаче, журила је до четрдесетдвојке, градског аутобуса којим засигурно одлазиш у бунило и кому, потом даље.

Јављали су се, један за другим, па нестајали, многи фантомски симптоми, сушили су ми се и болели као да ће отпасти разни делови тела, најпре бубрези, па садржај лобање, потом кичма, плућа, зглобови.

Врли доктор је исписивао упуте, слао ме на све могуће прегледе и снимања, вађење крви и узимање којечега за сваковрсне налазе, заказивао ми бизарне интервјуе са инфектолозима и другим специјалистима. Без икаквих резултата, ништа није нађено. Ништа. Ни елефантитис.

Медикуси су одустали.

Др Кондоров је сваки пут био изненађен што ме опет види. Немам решење, говорио је, можемо само да скидамо врућницу, то за сада делује.

За све то време ни на трен нисам помислио на стаклену вуну. Зашто бих? Зар би иком то пало на памет? По којој теорији би стаклени прах могао да избежуми нечији термостат, или да изазове прегревање телесне чорбице, па нису у питању електричне честице које привлаче струју из атмосфере, зар би икако могле да раде као грејачи све и да сам их се најео.

Почео сам да сликам.

Баталио сам поезију, ишчезла је, пресушила као барица на дну ибрика над врелом ринглом, на тој врућини, песма није имала никаквог смисла и оправдања.

Било је у стану неког братовог материјала који је оставио за собом, пастели, темпере, акрилне фарбе, креде, карбони, крејони. Купио сам масу хамер-папира и лепенки. Лично сам отишао да се снабдем. Да, излазио сам напоље из свог карантина, кретао се кроз прохладни свет, клипсао сам по граду, пешке, бицикл ми се чинио несигурним, лебдећим попут цепелина, а равнотежа ми се и овако окретала наглавце, август је лежао унаоколо, млак, презрен, обезважен, људи су постали сенке, њихово присуство пригушено и далеко, призори знаног свикнутог света, мада још увек постојани, просјајивали су се постајући прозирни као жутозелено мутљикасто стакло, тако да је било занимљиво.

Сликање је било чисти ужитак, покретало је у мени голу страст, личило на неки астрални, обестељени коитус. Мазао сам беле експлозије на позадини зеленог мрака, као некакав космички тандербал из ког су ту и тамо израњала деформисана лица и очурде, тужне главе у шајкачама и тророгим шеширима, четкама сам лицкао голе жуто-светлеће жене у чудним позама жилавог стоицизма, отпора, пркоса, као после тешке битке, вероватно изгубљене, жене нимало нежне и мазне, малао сам и мушка тела, такође гола, титанска, наранџаста или теракотна, с плавим ранама које их разједају, такође и неодредљиве животињске громаде, стиснутих чељусти, или безусте, апстрактне пејзаже обрасле разорним светлима и дубоким сенкама, пуне страшних урвина, цивилизацијских костура, поломљених зидова, урнисаних зграда, сакатог дрвећа, нафтних језера.

Нисам престајао, тукао сам по папиру френетично, на просто нисам могао да се одвојим од муклог уживања.

Добро ми је ишло. Радио сам лако, безбрижном руком, као никад у веку.

Нигде ни сумње ни одмеравања, накнадног мотрења и размишљања, само онако чудесно нехајно, мажући и шрафирајући лаком и брзом руком, па одмах одбацујући урађено, цео устремљен ка новој визији.

Да сам био предодређен за сликара, ето такав бих био, груб, одсудан, као пред смак света. За ту судбину, авај, фалило ми је рођење на Обали Слоноваче, дружење с комарцима и заразама, температура умирућег и трезно бунило.

С времена на време цуцлао сам топломер, да би ми обе руке биле слободне, једна ми је била недовољна за бојадисање јер сам млатио и четком и прстима, проверио бих шта каже скала, па скокнуо до хитне по своју дозу чим би врелост пребацила четрдесетку.

Но то је почињало да ме замара. Све чешће пуштао сам да видим докле ће жива да добаци, живо ме интересовало.

То се претворило у игру, у надметање. Колико могу да издржим на самом рубу границе, а ако дође четрдесетдвојка, хоћу ли стићи да јој утекнем, у задњи час однесем своје вене до спасоносне игле.

Добацио сам до четрдесет један кома шест, а да нисам пао у кому. Држећи топломер у зубима чекао сам, проверавао на сваких пар минута. Жива као да се колебала, измицала ми је из фокуса, губила се. Нисам био сигуран да ли добро видим, бечио сам се, отресао главом као суманут, као пливач који израња из базена напуњеног мастилом.

Тад сам заиста прекорачио негде, с ону страну невидљиве мембране.

Замало па прекорачио.

Начисто сам знао да ћу, ако се помно загледам у собни зид, угледати шта год будем пожелео да се покаже. Зид је чекао, био је спреман. Зурио сам у ту празну белу површину.

Назрех како атоми клобучају, излазе изван свог поретка, или то нису били атоми, него материја земаљске опсене. Призор се полако растакао не марећи за оквир и границу разума. Моја мисао се зауставила, као мотор који је изгубио контакт, точак се више није окретао.

Лепо је, величанствено, и нема страха, ни трун.

„Шта бих могао да пожелим? Ево, рецимо Бога Оца... барем Сина или Духа.“ – помислио сам нечим што није било уобличена мисао.

Да, суптилна нијанса сенке, згрушава се нека мрља у ткиву беле фарбе... лице... нешто је дахнуло и испунило ми груди, не ваздухом, него вас-духом, духом духовитим, који је највише налик на усхићење, без среће и радосног пијукања, само усхит, голем и сасвим нем.

Чула су се звона, у даљини, однекуд преко брда, сићушна, помахнитала од славља. Нису престајала. Звечала су све помамније.

Не знам колико ми је дана, секунди или минута било потребно да појмим да то цангрља звонце на вратима. Кренуо сам онамо. Зачудо четвороношке. Или пре четвороручке.

Имао сам добар корак, чио и скоковит, али врата су била далеко.

Кад сам доспео до циља усправио сам се, предњим хваталкама окренуо кључ, повукао кваку и одмах се отиснуо у пад уназад, весео пад с дугим летом, неизвесног исхода, који уопште не мора да буде никаква незгода, ни срамота, ни непријатност, напротив, чак је смисленије очекивати нешто сасвим друго. Како год, пад нисам дочекао.

Пробудио сам се под светлом неонке, тачније – није то било буђење, него трептај који је настао из... ни из чега што му је претходило. Лежао сам на уском канабету у једној од просторија службе хитне помоћи. У близини није било никога, али чуо се штрапац нечијих корака, неко се мувао унаоколо. Отплео сам прсте и раздвојио шаке склопљене преко грудне кости, заротирао се и сео, угледао своја боса стопала. Инспирисала су ме да кренем у шетњу, мало разгледам.

Налетео сам на високу докторку Вукас обучену у дречеће зелени комплет, цикнула је, одскочила уназад као неспретни кракати хрт.

Знали смо се још из давних гимназијалских скривања пушачког кружока по завлакама између затворских зидина и зграде суда у суседству школског дворишта, али сад је у мене зверала као у препаст коју никад у животу није видела.

– Ти ходаш – изустила је прекорно.

– Па да, него шта – рекох.

Питао сам је шта ја радим на том месту.

– До малопре си – рече – тренирао коматозно стање, а сад, ето, шеташ овуда. Ти си феномен – рекла је. Управо је прегледала анамнезу мог случаја и мора ми признати да је посве збуњена, у најмању руку.

Од чега болујем, хтела је да зна.

– Од Целзијуса. Нема друге дијагнозе.

– Целзијус те умало није убио данас. Још само рецка или две и оде ти.

– Ма какви, није он такав тип, веруј ми, добро смо се упознали, и зготивили.

После ми је махала многим папирима испред лица, објашњавала шта значи термички ниво на ком је за сваки организам тачка без повратка. Изгледа да сам, по њој, постао нека врста термичке елите. Вратио сам се с границе и још сам ту, релативно неоштећен, чини се, мада се никад не зна. Овог пута су успели да ме поврате дуплом дозом мешавине антипиретика, антиинфламаторика и анти још којегчега, температура се брзо повукла, али ја нисам долазио свести готово сат времена, већ се спремао да ме пребаци на болничко одељење интензивне неге, али сам промрдао, не баш очекивано, и приде делујем малтене нормално. У сваком случају сутра ме шаље у институт за тропске болести у престоници, па нек ме они тамо... средила ми је директни транспорт.

– Одлично – рекох.

Моја мајка седела је у чекаоници, изгледала је као испрепадан куних. Отишли смо одатле заједно, обоје помало расклимани, али крпки. Успут ми је причала како у суседној згради живи једна жена која би могла да ми помогне, нисам је баш пажљиво пратио, како год, матора се договорила с дотичном, за сутра ми је заказан састанак.

Важи, важи. Сатанак. У вези егзорцирања Целзијуса.

Спавао сам одлично, по знаном шаблону лаганог пропадања и сутрашњег наглог паљења команди. Опет сам био запањен што затичем себе у том надасве занимљивом стању присуства. Топломер је рекао да се налазим на солидних 39,3. Такав сам отишао до мистериозне комшинице. Она је масерка, и помало траварка.

Након што ми је неколико пута пипнула длан, сложила је гримасу великог чуђења, или одушевљења, а највероватније је било и једно и друго.

– Шта си ти то удисао? – то је било њено прво питање. Пљас. Одмах сам знао.

– Вунено стакло. Овај, вуну. Од стакла.

– А зашто?

– Е, сад сте ме затекли, немам одговор. И шта даље бива, да

ли ћу до краја живота овако да горим, као да сам прогутао бојлеров грејач? Мислим, хм, до краја, можда одмах ту иза ћошка.

Ни у лудилу. Та сићушна и болешљива теткица изгазила ме по леђима као бесни бабун све време певушећи и бргљајући нешто неразговетно, и за тили час осетио сам се као да ме бућнула у буре ледене воде, или ме сабила у фрижидер.

Другим речима, оних пет степена Целзијуса напустили су пансион, вратили се глумом Августу. Тек тако, као из зезања, дасвидања, ауф фидерзен. Било је да не поверујеш.

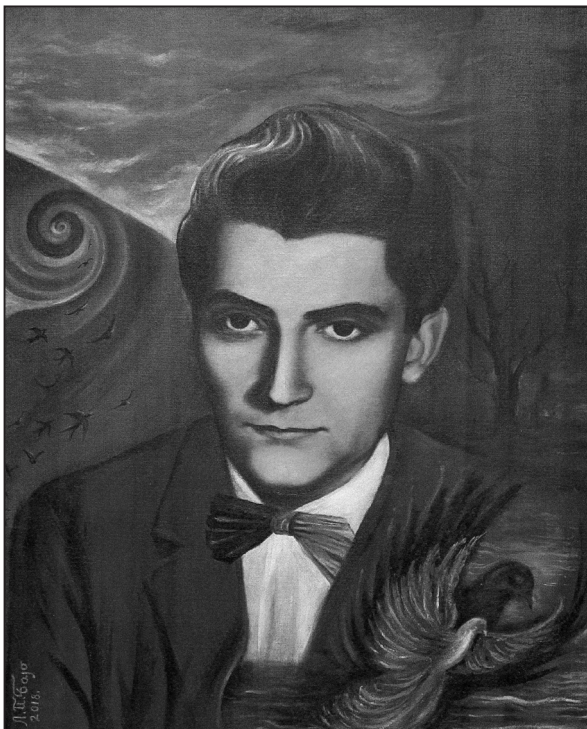
Немогуће је описати хладовину чудесних 36 степени. Најближе поређење је доручак под ладолежом, у мајско јутро, подно Алпа.

Занимљиво, на тренутак сам осетио жаљење због расанка с егзистенцијом парног котла, било је тако интензивно, тако жустро, убрзано, драматично.

Пожелео сам да се понови, једном, у неком правом тренутку, пре пада. Никад се није вратило. Не још, али ко зна.

Слике сам испоклањао, поделио их на све стране, овајдио се ко год је пристао да узме. Туђе су то ствари, шта ће ми. Начинио их је неки други ентитет, други ја. Гледати их било је неподношљиво, нисам могао да обуздам завист.

Вратио сам се песмама.

Мирјана КОВАЧЕВИЋ

НИЧИЈА ЗЕМЉА
(одломак)

ВРАТА

Створио се ред испред Врата. Нико није знао шта се налази иза њих и како их отворити. Да ли куцати? Има ли некога иза њих? Ко би их могао отворити? Прелепа дрвена врата изрезбарена филигранским мајсторијама, пријатног мириса који се ширио око њих. И гвоздена брава, тешка као окови на ногама жена. Али, све оне су стајале мирно испред њих и чекале. Био је то ред необичан за око посматрача којих и није било видљивих очима. Жене су трептале и трепериле истовремено. Прве су се охрабриле близнакиње, Јована и Јела. Поправиле су шминку, тачније само црвени кармин и полако опипавању рељефа на вратима него стварно куцање. Под прстима су могле осетити оштре и дубоке прорезе фигуре која је била аморфна. Јела се посекала, и неколико капи крви је обрисала о рукав леве руке.

– Шта ти је било – питала је Јована збринуто.

– Ништа, ништа, не брини, секо.

– Како си непажљива у непознатим ситуацијама – додала је Јована.

– Не плашим се више од када смо пребегле. Није ме брига за шаке, ионако су модре од ударања и чупања косе од несреће коју смо доживеле.

– Као да нисмо ни преживеле – рекле су углас.

Баба Боса је стајала иза близнакиња и чула разговор. Каква чудновата врата. Ни налик онима на мојој кући. И нешто предивно мирише. Али како ући? Не разумем ове жене што говоре углас. Каква их је то несрећа задесила. Можда слична мојој. А можда их је задесила срећа, а мисле да је несрећа? Па ипак стоје у реду са мнош. Дан је. Мени се спава. Уморна сам. Однекле допире шуштање лишћа а не видим га. Да ли га носи бура или кошава, можда мадригал. Нисам сама, осећам присуство људских очију које као да све гледају у мене. Не могу се

сакрити. Немам се ни где сакрити. Изгледа да ћу још дуго чекати у реду испред Врата. Морам им прићи ближе. Опипати их и отворити. Можда су већ отворена. Привиђају ми се боксерске рукавице.

– Стани – чуо се глас прабабе Косаре.

– Ко је то? – питала је баба Боса.

– Ја сам, жена из винограда, дошла и чекам као и ти.

– Па, шта чекамо, да ли ти знаш? – шапутала је Боса.

– Не знам, видиш ли ти исто што и ја? – наставила је Косара.

– Само неколико жена и у даљини Врата.

Ред се није померао. Вијугао је као и расположење жена несигурних да ли су саме у том тренутку чекања. Маја је запевала успаванку, смирена и болна, истовремено је и јецала и певала. Није то био лелек, нити нарицање, али сузе су саме проналазиле пут. До Врата? Косара се окренула иза себе, чула је како капљице тихо падају на стазу, како се разливају по лепом лицу младе жене. Питала се зашто плаче а знала је јер је и она била у истом реду, међу својима и туђинцима истовремено. Пришла је жени и руком је помиловала по образу, осећајући како јој дланови постају влажни. Био је то мед за душу човека који је хтео да јој одузме дете чија кожа није била ни бела ни црна, а којој је већ био пронашао богатог мужа, иако је девојчица била малолетна. Јелена се свађала са Зором.

– Зашто си стала испред мене? – питала је Јелена.

– Ти си стала испред мене, блентушо! – рекла је Зора.

– Будалетино, јеси дрогирана, тако матора, није те срамота, видећеш ти своје!

– Која си сад па ти, смири се да не би завршила овде заувек! – претила је Зора.

– Ко ме ти претиш? Шта умишљаш?

– Ћут! – Зора је почупала за косу.

Одједном се чула јака шкрипа Врата, али се нису отворила. Жене које су биле близу су провириле, али ништа нису успеле да виде. Ускомешале су се и више нису биле мирне. Морале су да размисле како да раздвоје Зору и Јелену. Прабаба Косара је стала између њих две и рекла, а сад ударајте као у цак. Нека вам буде по вољи. Немојте да нам нарушавате ред. Не стојимо ми овде без разлога, то треба да нам је свима јасно. Жене смо, ваљда раузмемо једна другу. А можда не размишљамо као жене, већ као удовице, тетке, правнице, шнајдерке, мајке? Да ли размишљамо као мајке? То питање највише је погодило песникињу Милицу. Она једина није имала деце. Осетила је да треба да оде из реда, да побегне, да никада не отвори Врата, да не пређе сопствену границу немоћи и јада и да никада не угледа светлост. Мада, ни она није знала да ли се светлост коју ишчекују налази иза врата. Можда је светлост у њима које чекају испред, можда је ту, можда су слепе, не виде, очима које виде да не виде?

Киша је почела да удара по женским главама. Оне које су носиле мараме, скинуле су их и ставиле на огроман камен поред реда, да се суше, иако је невреме постајало све јаче. Нису више говориле између себе, почеле су да се стиде прошлости, недоумица, лоших избора, и навика којима су робовале. Духови давних дана, претврали

су се у људска лица која су их саблажњавала и плашила, али то их је натерало да се приближе Вратима и да закораче у свет непознат и нереалан. Није то био рај, иако је неким од њих подсвесно можда таква мисао и била блиска. Уствари, нашле су се у земљи непознатој њиховом познавању географије и историје. Нису биле ближе Истини. Куцале су, ударале, шапутале, дозивале, Ана се и заплакала и Врата су се отворила. Не Пандорина кутија, него дрвена велика врата, с кваком која је била као тег око ногу јадних жена, и оне су потрчале као да јуре у сусрет својим најмилијима, али никога нису виделе када су прошле кроз Врата. Иза или испред, никоме није било најјасније. Све је изгледало на први поглед исто. Али, нису више стајале у реду и нису чекале. Осмех се појавио прво Јовани, Јелени и Маји, а затим и осталим женама.

– Жиивееее смоо!! – веселиле су се.

А Славка? Ње није било ни у тишини, нити у веселу. Као сенка или траг мрморио је извор бистре воде око кога су се окупиле жене и осетиле да Славка није међу њима и да можда никада неће сазнати где је, као да нису ни желеле то да сазнају.

– Овде је идилично – рекла је Боса. – Коначно да више не гледам мужа и ћерку.

– Нека су само здрава моја деца, не морају да ме гледају – мирна је била Косара.

– Овде нема дроге, али нема ни моје ћерке, нити њених пријатеља, не видим ни унуку, ни праунуку, не видим и добро ми је – Јелена је додала своје запажање.

– Бацила сам крпе – као да се правдала Ана.

– Нема више суза – песникиња је рекла молећивим гласом.

– Ма шта причате, лупетате глупости – припретила је Зора.

– Где смо, можда је Зора у праву? – Маја је била уплашена.

– Живе смо, жене! – углас су рекле Јована и Јела.

Била је то земља без граница. У вечитом миру, без гробова, без булевара и ауто-путева, без мостова, без светилки поред стаза за шетање. Није било ни стаза утабаних људским корацима. Није било ни животиња, ни мрава, ни леопарда, ни змија. Нигде куће, нигде солитера, нигде њиве, кукурузишта, нити мора, само један извор бистре воде око кога су се жене окупиле да се освеже. Седеле су у кругу и слушале жубор воде.

– Видите ли небо и облаке? – питала је Ана.

Жене су се узнемириле. Као да се нервоза преносила с једне на другу и све су почеле да цупкају ногама. Надјачале су и жубор воде с извора. Није им био познат разлог таквог стања, али на Анино питање, почеле су да се њишу као таласи на ветру. Нису то била страшила, нити је игде било птица које слећу на њихове главе, само требало је одгонетнути зашто и одакле нервоза?

Прва је одреаговала Зора. Увек бесна, навикла на свађе и спремна за тучу само је рекла:

– Ја желим свој део земље.

Збуњена Јелена, која је једва спасила ћерку од затвора, заборавила је на своју прошлост и изјавила дрско:

– И ја желим свој део.

Земљу је требало поделити на девет делова да би све жене добиле своје парче. Као да се делило по парче торте са слатким белим шлагом који је наизглед представљао снег који никада на том тлу није освануо, али није ни залазио. Жене су се свађале, као да извор више није био чист, као да се претворио у пламен из кога је хукљала ватра, можда вулканско гротло с лавом. Наизглед страдалнице, претвориле су се у вештице које играју око ватре, гризу отвореним чељустима, гребу окошталом ноктима без лака, с рашчупаним косама испод марама. Најчуднија је била Косара, некада помирљива и трпељива, урлала је и ударала танким ногама друге жене, које би се грохотом смејале; у тренутку би Боса вриснула а затим би близнакиње вукле за косу Милицу.

Само се Славка није ни овога пута чула ни видела. Али, нешто је шапутало да им је ближа него икада...

Недостајало је сунце. Очекивати да ће се земља поделити по деловима које би у ствари биле сенке на том непознатом тлу, није било реално. Ни жене нису биле реалне. Ни у својим захтевима нити својом прошлошћу. А нешто се ипак догодило?

Угасила се ватра. Небо се спустило до корена самог живота тих невероватних жена које су остале живе. Ни Врата нису више била стварна. Требало је почети од почетка...

ИСТО, САМО МАЛО ДРУГАЧИЈЕ

Она је Ана. Спава поподневним сном са свеже налакарином и срећеном косом, средила је и нокте на рукама. После двадесет година. Мирна је и срећна јер њена ћерка радосним гласом цвркуће с пријатељем кога тек треба да упозна. Више није уморна. Била је у болници и прележала корону. Преживела је, Богу хвала. Тако сада мисли. Има још Наде, Vere и Љубави. Није јој више ни прошлост мрачна иако је преживела како је некада мислила, пакао. Да ли сам срећна с разлогом. Питала се жена. Да ли жена може бити срећна? Да ли је за то потребан новац, да ли је битно где си рођена, или је можда пресудна улога која ти је додељена. Да ли је улога у ствари само еуфемизам за нужду. Зна она да нелогичности постоје. Да је реалност и субјективност нису одреднице објективног мишљења. Али, она спава и сања море. Оно на чијим се плажама сунчала младост. Ни старост не мора увек да буде болест. Да ли нам мисли одређују живот? Једном је прочитала. Идемооо, једном је чула. Живимо, сада осећа.

Она је Милица. Била је песникиња. А могла је бити учитељица у неком мањем месту с мирним и руменим дечијим осмесима. Ни сада није незадовољна. Живот је борба, једном је прочитала и чула. Не једном. Има више начина, и више облика, и више наде ако верујеш. И она се сродила са својом мрачном темом злостављања и заморчета, и космичких рупа, и загађења, али није одустала од борбе. И сада се осмехује у некакавим прозним реченицама за које не брине имају ли

смисла. Сваки трен има смисла. Један човек је данас преминуо док је размењивала поруке са пријатељем и он је само рекао:

– Живот је секунда – и она се сетила жуте кише која је падала пре неколико дана и сетила се књиге иуостоименог наслова и допала јој се била тема која се разматрала. И рекла је:

– Другачије се пише срцем које удара у ритму слављеничком.

Она је Косара. Седи са својим ћеркама и сином, унучићима и прауницима и једе свеже обрано и прано грожђе. Уживају у благодети дана који им је Господ подарио и смеју се као громогласан аплауз после најбоље предтсаве, икада одигране попут стварања света. Дечица су умивена и розикастих образа, са чистим и белим рукама попут белутка који се пресликава од најнеопходније звезде овога света. Попут живота који им је подарен, радују се док црно и бело грожђе различитих сорти тек убрано из великог винограда поред велике куће сваким гроздом слави Творца. Нема већег умећа живљења него радовати се тренутку!

ОНЕ СУ ХОР ЖЕНА

Бол, бол и само бол. Не туга, претходница, него прождрљива чељуст физичких и психичких мука. Изазване или ничим изазване само су почеле да лелечу. Над мртвима, над собом које су жалиле животе непребројених жртава насиља, убистава, касапљења, силовања. На ломачи стварности, неко каже суровој реалности коју нису могле прихватити. Нису се могле помирити с губицима – деце, родитеља, синова, ћерки, унука. Однесени ватрометом сплеткарења које су саме започеле, веровањем змији али не и безазлености. Мудрости нису имале. Биле су то жене без имена, с именом, биле смо то ми. Пред унакрсном паљбом новог ратишта и душа и тела. Бориле смо се, некада у првим редовима у којима смо у златна времена седеле и биле посматрачи. Али, постадосмо неме. Неважне за овај и онај свет. Успутне станице крвопија, најближих сестара и браће, самопрозваних људима. Има ли Човека? Нема, одавно нема, заборављен је у урагану бесмисла који носи све пред собом. А жена? Кога брига за мајке, важно да смо се родили. Да трепћемо, можда отварамо, а можда затварамо очи. Имале смо животе. Некакве, негде, можда ћете рећи да то нису животи али ево има нас на овој планети довољно да је уништимо. Да вриснемо из распуклих срдаца: „Бол, бол и само бол“!

А онда је зацвилела Славка... нису је препознале... где смо... је л' ово пакао... је ли рај...

Осетили су тишину у костима, чекале су Одговор!

Огњен КРЊАЈА

ПРИЧА О ТИЦАНУ

Тог пролећа, обрех се по селима Фрушке горе у околини Ирига. Беше то време када шуме опет озелене и воћњаци процветају. Мој задатак је био да запишем народна предања и сведочанства обичног света о буни која се у нашем крају збила пре скоро пола века. Али, врло брзо увидех да ми посао неће бити лак. Како живих сведока народне буне остаде врло мало, предања о једном од њених главних коловођа, Тицану, слушао сам углавном од потомака оних сељака који су у буни учествовали и у Тицановој армади били. Нажалост, прост свет је у своје приче додавао много тога измишљеног и претераног те су се оне разликовале од свега што сам слушао у Карловцима.

Већ помишљах да ћу се вратити необављеног посла и да ће моје путовање по овом крају бити узалудно, када чух од једног сеоског кнеза да на самој обали Дунава живи стари рибар који беше учесник буне. Кроз даљи разговор дознах да је он и самог Тицана друг био и да сада живи поред реке као пустињак. Захвалих кнезу на гостопримству и запутих се ка обали.

Кнез беше врло пријатан човек и казујући ми о буни хвалио је помирљиву мисију блаженопочившег митрополита Стратимировића и праведну руку царских изасланика који су главне пуштахије и бунције брзо казнили, а обичан свет од веће несреће спасили.

Старог рибара пронађох тек сутрадан ујутру док је извлачио своју мрежу на обалу. Објасних му ко сам и због чега сам дошао. Испрва, гледао ме је сумњичаво и с оном зебњом какву имају овдашњи људи када се пред њима појави странац у грађанском оделу.

Иако је већ био у озбиљним годинама, стари се добро држао. Коса и брада му беху скоро потпуно седе а бркови пожутели од дуванског дима. На сувом и издуженом лицу видели су се трагови брига и много година проведених на сунцу и ветру. Шаке, пуне ожиљака и изборане од воде и напорног рада, личиле су на кору старог багрема.

Сумња у његовим очима попусти када се уверио да нисам судски чиновник и да се мој интерес за Тицана и буну не односи и на његову личну улогу у тим збивањима.

Позвао ме је да седнемо испод једне стрехе сачињене од прућа и тулузине где је чистио рибу. Ту је донео и јутарњи улов. Беше ту свакојаке рибе, разне величине и снаге – понајвише шарана, али и мрене, деверике, штуке и других. Све рибе су се грчиле, трзале својим реповима и насумице отварале уста. Гледајући их како у тој борби и тужном зевању узалуд покушавају да избегну своју пропаст и несрећу која их је задесила, обузе ме нека туга.

Ипак, од све рибе пажњу ми одмах привуче један мали гргеч, не дужи од људске шаке, с јарко црвеним репом и перајима. Иако најмањи од свих, са зеленкастом крљушти која се пресијавала на јутарњем сунцу и несразмерно великим устима, гргеч беше најупорнији у борби против зле судбине. Ударао је црвеним репом по тлу и грчио се јаче него ли већи шарани и мрене.

Стари ми понуди да седнем на један пањ под стреху, што невољно учиних јер пањ беше прљав а свуда унаоколо бежу расуте крљушти, главе, репови и мехурови очишћених риба. Учтиво одбих црно вино које ми мој домаћин понуди из дрвене чутурице и врло брзо пређох на ствар. Упитах га како памти буну, главне коловође и како би он данас Тицанову личност описао.

На помен Тицана, рибар погледа испред себе одсутно као да ме више не слуша. Потом је отпио добар гутљај вина и уперио кошчати прст у оног малог гргеча који се бацакао на сувом. На старчевом избораном и уморном лицу се развуче благи осмех.

– Гле, синко! Вид’ оног малог гргеча како се бори и сирома’ успиње! Како је ситан и мален спрема крупни’ шарана и мрена, и ови’ алави’ штука, ал’ се бори јаче од њи’! Зна и он да је ситан и нејак, ал’ се не предаје!

Погледах збуњено у малу рибу. Већ хтедох упитати старог што је не врати натраг у Дунав кад му већ тол’ко беше жао. Али, он као да ми прочита мисли и само заврте главом.

– Таки је живот! И да га вратим натраг, сутра ће се опет у мрежу у’ватити!

Затим је отпио још један гутљај и благо се закашљао. Нагнуо се напред и гледао ме неко време намрштен, као да листа старе слике у свом сећању. Говорио је тврдо и поносито, како и говоре људи који с муком зарађују за живот. Иако се испрва чинио груб и неотесан, казивао је своју причу тако лепо и с таквим жаром да ми се жива слика начас створи пред очима. Тако стари рибар започе своју причу.

*

У фрушкогорско село Јазак доселио се пре много година богати грчки трговац Теодор Зицас, коме сељаци придодаше српско презиме Живковић. Трговац узе девојку из села Јелисавету да му служи у кући као редуша и удаде је за свог послужитеља Аврама.

Убрзо, девојка роди мушко дете које доби име Тодор по старатељу Грку, а по оцу презиме Аврамовић. Још у детињству мали Тодор беше нижи растом од својих вршњака, тамног тена и косе, али неустрашив и окретан и брз као птица, због чега је још тада добио надимак – Тицан. Није желео да се игра с другом децом већ је волео

шетње по гробљу и планини, па су га сељаци још тада сматрали за особењака и чудака.

Богати трговац узео на себе обавезу да се брине о дечаку те га је учио грчки и спремао за даље школовање. Управо због те пажње свога господара родише се према малом Тицану, како то обично и бива, мржња и завист скоро свих људи у селу, а понајвише оних најсиромашнијих кметова.

Грк Тодор због лихварисања постаде омражен међу људима, те они сам свој бес и очај искалише на омаленом детету. Пошто је изгледом више подсећао на свог старатеља него на оца и због претеране бриге коју је према њему исказивао богати трговац, почели су по Јаску да круже зли језици завидних људи како је Тицан заправо незаконито дете Грка Тодора и његове слушкиње Јелисавете. Зла нагађања се проширише међу локалним сељацима и убрзо стигоше и до дечаковог законитог оца, слуге Аврама. Потиснут сеоским причама али и неком тешком муком коју није ни са ким поделио, несретни човек поче да пије и постаде врло груб према малом Тицану, подгревајући још више сумње људи о дететовом пореклу.

Када су друга деца отворено почела да га називају копианом, дечак је све више избегавао друштво, а због тога што га је законити отац стално грдио и ћушкао од себе постаде пре времена мрк и озбиљан. Тако је мали Тицан, ни крив ни дужан, дочекан од света с осудом а детињство је проводио напијајући се једом уместо млеком док му душа, уместо дечије радости и среће, беше испуњено тугом и самоћом.

Када је порстао, богати старатељ га је послао у Земун да заврши грчку школу која беше намењена само деци трговаца и спахијских чиновника. По повратку у родни Јазак, Тицан је помагао Зицасу у његовим трговачким пословима, али је убрзо увидео да зли језици о његовом пореклу нису престали. Њихова завист и сумња повећаше се због приче о могућем наслеђивању имовине богатог Грка. Одбачен од законитог оца Аврама, омрзнут и неприхваћен од света, несрећни и очајни Тицан реши да оде од куће и пријави се у војску.

Службовао је најпре у Михајловићевом фрајкору борећи се храбро против Турака, а потом и у Вурмзеровом фрајкору, да би свој војнички пут, дуг равно седамнаест година, завршио у Јелачићевој регименти. Још током службовања у Вурмзеровом фрајкору Тицан се борио на западним границама царства против Француза. У северној Италији паде у заробљеништво, али уместо да пати и чами у логору, врло брзо постаде одушевљен Французима и идејама њихове револуције. Слушао је о њиховом генералу, потоњем цару, Бонапарту и о томе како су се у Француској потлачени сељаци дигли против неправде и збацили окове које им наметнуше племство и црква. Приче о друштву у коме су сви људи једнаки, без разлика и подела, опише Тицана као слатко вино.

Након пуштања из заробљеништва, уз обећање да се против Француза више неће борити, запутио се у свој родни Јазак занесен идејама о којима је слушао. Убрзо доби посао као настојник спахијског имања и тако се из прве руке упознаде с тешким наметима којима сељаци беху изложени.

Како је у рату стекао велико искуство, а уз то писмен и речит, Тицан врло брзо постаде цењен и поштован у родном селу. Док су га слушали како прича о Французима и њиховој револуцији, сељаци заборавише оне гласине о малом дечаку и његовом незаконитом пореклу. Нико се више није усудио да га прекорава и унижава називајући га копиланом.

Омањег раста, али врло снажан, лица опаљеног и загаситог и с тамном коврцавом брадом која је његовом лицу још већу озбиљност давала, умео је да се попне на неки пањ или буре и одатле приповеда окупљеним сељацима. Људи су казивали да је дугу, кестењасту косу везивао у перчин а на глави стално носио црвени фес испод кога су севале очи ратника. Глас му беше дубок и јак, а говор по војнички, одсечан и тврд.

Увек озбиљан и мрк, казивао је сељацима да треба и они да учине све што су учинила њихова браћа по патњи у далеким земљама и да збаци окове које им моћници наметнуше. Да не кулече код спахија као робље, да властима не плаћају намете и дажбине, да у ратове које цар води за свој рачун не иду и да поповима и калуђерима не верују јер су они на страни спахија и власти, а не на страни нападеног народа. Људи су му на то одушевљено клицали, што је само појачавало његов понос. Убрзо, он поче говорити како ће постати сремски Бонапарта и свим потлаченима бољитак донети.

Нарочито су волели да га слушају младићи из Јаска међу којима беше и стари рибар који је сада, после скоро пола века, о Тицану и даље лепо говорио.

И онда, дође то судбоносно пролеће које многим у Срему промени живот. Тог пролећа, када је после дуге и хладне зиме планина почела да зелени, а равница под њом да цвета, узбунише се и духови у људима и гнев незадовољних се распламса. У селу Вогањ, локални кнез и учитељ дигосе побуну која се убрзо прошири по многим селима у сремском Провинцијалу. Незадовољни сељаци затражише да се њихова права поштују и да од спахија више не буду мучени и унижавани. Тражили су да се њихов проблем изнесе и пред самог цара, како би их узео у заштиту од свирепе и немилосрдне властеле.

Када чу за ову вест, Тицан се силно обрадова. Он одмах у родном Јаску окупи младе и нездовољне сељаке и запути се ка главном устаничком логору у манастиру Раваница.

Тамо га осоколише приче Вогањаца, које се касније испоставише као лажне и претеране, да ће устаницима помоћ послати поп Лука Лазаревић из Шапца и да коњаници из Мачве само што нису прешли Саву и стигли до Фрушке горе. Уз то, они говорише и како ће им земунски трговци послати барута и олова и да ће им се у буни придружити граничари из пограничних шанчева.

Тицан се сада силно раздражи и њега опет обузе она замисао да ће постати сремски Бонапарта, те стаде казивати окупљеном народу против спахија, намета, власти и цркве. Сељаци су га пажљиво слушали, а Тицан је својим говором врло брзо надмашио све остале коловође побуне.

Буна се ширила из сата у сат и све је више огорчених сељака пристизало у чете и давало заклетву под барјак. То је озбиљно забринуло царске власти јер у овом делу Срема тада не беше војне снаге која би буну могла угушити.

Вест о томе убрзо стиже и до Карловаца и самог митрополита Стратимировића, кога царске власти замолише да се умеша у смиривању буне. Забринут да би се пламен побуне проширио изван Срема и да би то изазвало оштар одговор и сурове репрекусије власти, митрополит седе у своје раскошне кочије и под пратњом се запути према манастиру Раваница где беше логор устаничке армаде. Касније су многи људи оспоравали намеру митрополитову и казивали да она беше условљена претњом власти али и бригом црквеног поглавара да би укидање спахијских односа према сељацима штетило и црквеним и манастирским имањима и његовом личном поседу у Кулпину.

Успут је митрополит одвраћао људе од буне и позивао их да се врате кућама и оставе рђавих дела. Чувши за његов долазак и прозревши намеру да се буна осујети, Тицан је вешто искористио свој говорнички дар да окрене незадовољне сељаке против митрополита и калуђера, па их је испред манастира сврстао у редове с пушкама.

Суочивши се с масом народа, коју ће касније у својим исказима описати као скуп врло рђавих, простих и пијаних људи, митрополит се придигао и покушао да окупљене умири. Како то није ишло, рекао им је, подигавши глас, како он иде у далеке земље и да га људи других вера нису овако рђаво дочекали, па зар то сада мора трпети од својих сународника чији је духовни вођа.

Окупљени сељаци тада ућуташе, бојећи се митрополитових речи и прекора. Тада, испред светине иступи онижи и здепасти човек, дивљег погледа, који је очито једини имао храбрости међу свим окупљенима. Баш због тог разговора с митрополитом, Тицана је историја упамтила, али му и несрећна судбина беше запечаћена.

*

Кад је стари рибар застао с приповедањем не би ли отпио још по који гутљај вина из дрвене чутурице, осврнуо сам се око себе и погледао улов који је тога јутра донео из мреже. Све рибе су сада лежале непомично. Тужно зевање и копрцање је престало. Ипак, неким чудом онај малени гргеч је и даље био жив. Иако његово грчење и бацакање беше знатно слабије него ли раније, и даље је ударао својим црвеним репом по тлу и тужно отварао уста.

– Је л’ Тицан заиста онако казао митрополиту? – не могах издржати а да не упитам старог, не скидајући поглед с маленог гргеча.

– Јашта је море! – одговори алас и потегну чутурицу с вином.

– Стај’о сам на пар корака од њега кад’ се то збивало!

– Мени су у Карловцима казали да је више њих из светине рђаво добацило митрополиту...

– Јок! – стари ме пресече. – То је био Тицан и нико други! То сам својим очима глед’о к’о што сада тебе гледам!

– Али, било је и људи који то нису с одобрењем гледали! –

присетих се тада речи мојих учитеља из Карловаца. – Многи су из светине грдили Тицана што је тако казао...

– Нико му ништа није каз’о! – се заврте главом и благо се осмехну. – Сви су ћутали к’о ове рибе! Било је народа к’о плевe, а нико није смео ни гласа да пусти!

*

Митрополит хтеде још говорити, окупљене умирити и због рђавог држања их укорити али га Тицан, на изненађење свих, оштро прекиде.

– Не дивани више! Ми добро знамо да су тебе наше крвопије спа’ије послале, да ‘вамо мед’ нас дођеш, па да нам тако ласкаво казујеш, да нам обећаваш, да ће бити боље, а када би то боље дошло то Бог нека зна. Теби је лако, ти си пун свакојака добра и блага, ти си пун дуката к’о шаран љусака, на теби је свила и кадифа, а ми смо сиротиња, јадна и подерана. Ти се возиш на сјајном позлаћеном интову и на шес’ бесни’ вранаца и на њима позлаћени амови, а ми многи немамо ни једне таљиге! Видиш, ти и твоје владике седите у својим дворовима, а многа наша сиротиња нема ни колебе. Видиш, ти и наше спа’ије уживате и имате тол’ко земље, да би мог’о на њој живети цео овај Срем, а ми, и што имамо – спа’ије нам отму. Тебе је народ попео на високу столицу и метн’о те у оне сјајне дворе, а сад су ти народне крвопије прече од народа. Знаш, дош’о си амо, да обећаваш и обманеш овај убоги народ, можда ћеш се и помоћи, али знај, да се онда нећеш у двор вратити, учинићу те народним робом, јербо стајеш на пут његовој срећи, његовој слободи. Доле!

На ове речи, сви окупљени сељаци занемеше и сваки жамор наједном замре. Одједаред се кметовима и сељацима омалени Тицан уочи велики као планина јер беше изговорио речи које је свако од њих имао на уму и на души носио, а није имао храбрости да их каже.

И сам затечен овим речима, митрополит ништа не одговори већ само повиче на кочијаша:

– Терај!

Убога светина се покорно размаче попут Црвеног мора пред Мојсијем и кочије са митрополитом прође према манастиру. Нико од њих не могаше ни гласа пустити. На путу у манастир, митрополит Стратимировић позове неколико старијих људи да му дођу у собу на разговор али се, у први мах, нико не одазва позиву. Узнемирен и нестрпљив, митрополит тада пошаље карловачког проту да убеди устанике да дођу у манастир. Прота се проби до кнеза Теодора Вогањца и учитеља Остојића и одведе их митрополиту на договор.

Сада наступише одсутни тренуци буне. Видевши да су остале вође пристале да иду код Митрополита, да су кнезови заплашени и да се народ колеба, Тицан скочи на један висок пањ и поче да говори срдитије но икада. Препознавши страх и зебњу у очима сељака, он западе у ватру и јарост и стаде дозивати људе да не одступају пред силом и царским обележјима, да не верују митрополитовим обећањима већ да своју судбу узму у своје руке.

Говорио је Тицан, претио срдито и викао је могао, али узалуд. Увидео је и он сам да више нема коме говорити. Уместо да кличу и одобравају његове оштри речи, сељаци погнуше главе и покуњише носеве. Џаба им је тај омалени човек робусног изгледа казивао да се потлачена сиротиња у Француској дигла против грофова и попова, и да је своје амова скинула. Убоги сељаци, живеше под јармом намета и они нису ни могли замислити живот без власти и покорности. Сва њихова одлучност и жеља да нешто промене у свом тешком положају одједаред нестадоше. Никакве речи и никави позиви на борбу до њих више не допираше.

И Тицанова јарост поче падати, а сви снови да ће бити Бонапарта у Срему напустише га тог трена. Уместо поносне срџбе, у грудима поново осети ону празнину и тугу што су му испуњавале душу док је био дете. Сва његова величина нестаде и он се поново учини омален и црн као врана што је сви од себе терају. Али, ни тада не одустаде.

Коловође побуне се вратише са састанка и пренеше заплашеним сељацима митрополитово обећање како ће се заузети код цара да сви добију опрост ако се места разиђу кућама и да ће искати поштовање њихових права код властеле и спахија. Уместо великих очекивања, захтева за укидање кметовских односа и самовоље спахија, па чак и спајање са браћом преко Саве и Дунава, сељаци се задовољише каквим-таквим обећањем да нико неће бити кажњен а њихове жалбе бити размотрене.

Видевши пропаст буне пре него ли је она заиста и почела, схвативши да нема подршку осталих кнезова и коловођа, нити да помоћ стиже од Луке Лазаревића из Србије и трговаца из Земуна, разочарани Тицан окупи око себе три стотине најборбенијих устаника и запути се ка Илоку. Намера му је била да дигне буну на имању грофа Одескалкија. Неки сеоски кнезови, гледајући како да спасу своју кожу, поткажу војним властима Тицаново кретање и намере а многи сељаци су чак и солдатима показивали пут.

Код Бингуле, устанике сачека одред хусара и пешака. Тицан стаде на чело колоне и на позив за предају нареди палбу и јуриш. Ипак, и та се замисао заврши неславно, јер се на појаву царских трупа и регуларне војске побуњени сељаци разбежаше. Хусари опалише плотун, потом кренуше на јуриш и брзо разбише устанике. За тај пораз се брзо прочуло и сада сви ометаше Тицана да поново организује отпор.

Разочаран и поражен, без свог копља и црвене капе, Тицан се вратио у своје родно село. Ту је сада испијао своју последњу чашу жучи и једа. Сељаци из Јаска, исти они који су га с пажњом слушали и клицали му, сада га издаше последњи пут и потказаше га војним властима. Војници га ухапсише и спроведоше везаног у подрум иришке касарне. Оданде је убрзо успео да побегне и да се запути према Сави с намером да пређе у Србију. Стигао је до граничарског шанца Грабовци, где је имао пријатеља и намеравао да од њега иште помоћ за прелазак реке. Но, пријатељ га одби и дојави граничарима који Тицана ухапсише и везаног спроведоше у Митровицу. Граничари

за то добише сто јудиних форинти, а Тицана одведоше у Вуковар. Овога пута се бекству није могао надати.

На суђењу, сви сведочише против Тицана. Митрополит, срдит и увређен због онаквог разговора, њега означи као главног вођу побуне и затражи да се једино он изузме из општег помиловања за устанике и строго казни. Надзорници спахилука на којима је буна избила и царски чиновници, узнемирени његовим ватреним говорима и оштрим захтевима, сложише се да заслужује најтежу казну. Остали кнезови и вође буне свалише сву кривицу на, како и сами рекоше, неразумног и побеснелог Тицана. Неки то учинише како би своју кожу спасили и измолили опрост код власти, а неки су то чинили из чисте обести према Аврамовићу, јер беху љубоморни на његову речитост и спремност да властима каже оно што други нису смели. На крају, и они убоги сељаци, за чија се права Тицан залагао, масовно сведочише против оптуженог. Тако је нестала сва радост и сав понос који овај несрећни човек беше осетио по први пут у свом животу. Барем на трен, био је човек кога су сви уважавали и с пажњом слушали док је у страсном заносу и узавреле душе говорио о правима потлачених и угажених. Тај занос га је опијао као јако вино и он се, иако омален растом, борио као див. Сада, уместо славе и радости, испијао је своју последњу и горку чашу жучи и једа.

Суд, ради застрашивања народа у Срему, донесе најстрашнију пресуду. Тицан би мучен до смрти на точку где му поломише све коске у телу, а његов леш је потом рашчеречен на четири дела. Делови тела буду послати у крајеве где је буна имала највише одјека и, по наређењу војних власти, на јавним местима обешени. Тако се заврши и овај последњи, свирепи чин Тицанове несрећне судбине.

*

Када је завршио са својом причом, стари рибар попи преостало вино из чутурице наискап и погледа на земљу испред себе. Мали гргеч се више није померао. Престало је његово бацакање и тужно зевање. Лежао је непомично на пролећном сунцу, широм отворених усти и очију. У тим стакластим и хладним очима више није било живота.

– Заиста, тужна судбина! – дубоко уздахнух гледајући одсутно испред себе, док су ми пред очима још увек севале живе слике свега што сам чуо. – Ипак, то није оправдање за његова дела и непоштовање према митрополиту! Ту је рђаво поступио!

– Тако је и треб’о да поступи... – рибар слеже раменима. – Он се сиромаш’ борио како је знао и мог’о...

– Охо, ти га још и браниш! – подигох глас тобоже изненађено, мада сам одмах видео да стари и после свих ових година и даље лепо мисли о вођи буне.

Рибар се благо осмехнуо.

– Он је тад прич’о убогим сељацима и сиротанима да не кулуче код спа’ија к’о робље, да не плаћају дажбине и намете цару и властима, да зулум управитеља и чиновника не трпе и да правду сами за себе искају.

– Ти зацело мислиш да је Тицан био у праву кад је онако казивао народу?

– Ја сам, мој синко, матор и неписмен, ал’ знам шта сам за живота претурио! – рибар одмахну главом. – Тол’ке су године прошле од буне, а ништа се променило није!

Наплаћ’о сам се вала дажба и намета да сам мог’о себи лепу кућу сазидати! Нарadio сам се за туђ рачун више нег за свој! Судије и чиновници су ме цедили како су ‘тели, управитељи и надзорници ме шибали к’о да сам коњ а никад се нико за мене није zaloжио! Никад ме ни попови ни митрополит бранили нису!

– Ех, по теби су за народну несрећу криви блаженопочивши митрополит, спахије и чиновници, а не Тицан!

Стари ме немо погледао својим крупним, воденастим очима. На час, поглед пун неке туге и сете паде му на малог гргеча који је лежао непомичан. Онда поново подиже очи ка мени, а усне му се развукоше у благи осмех, као да ми жели уделити неки очински савет.

– Не, мој синко! Нису криви ни митрополит ни његови попови, ни спа’ије ни њини управитељи, ни царски чиновници! Криви су они убоги и сироти, што су погли главе и ћутали, док је Тицан говорио!

*

Ту сам причу чуо од старог рибара о једној надасве трагичној судбини. И данас, кад год се сетим тог приповедања сетим се и оног малог гргеча који се ухватио у рибареву мрежу и копрцајући се до задњег часа, на сунцу издахнуо.

Радомир В. ИВАНОВИЋ

МОДЕРНО КОНЦИПИРАНА ПОЕТСКА ПРОЗА
(наратолошко-генолошки аспект)¹

„Мало је савремених српских
романа који тако дискретним
средствима постижу
тако моћне ефекте“.
Ж. Никчевић

Без уобичајених потешкоћа, пажљиви читалац ће закључити да двије недавно издате приповијести Рајка Лалића (рођеног у Београду, 1947) – *Диттих* и *Јубилеј* представљају изазовне и веома прикладне наративне прозе за савремену алтернативну и хемренетичку интерпретацију. Када су у питању двије широко засноване дисциплине – филозофија и психологија стварања, као и двије уже засноване дисциплине – наратологија и генологија, којима се може равноправно придружити и текстологија, саопштена констатација своју валидност потврђује још од реторике наслова и реторике поднаслова. Лалић се у развоју савремене српске прозе јавио прије четири деценије – романом *Станица на отвореној прузи* (Београд, 1985), у вријеме турбулентних збивања, било да је ријеч о развоју књижевне умјетности, било науке о њој (литературологије), као и науке о језику (лингвистике).

Као што је познато, књижевни корпус Рајка Лалића чине девет књига издатих до данас (1985–2021), док се десета налази у штампи (ради се о повјести *Заломак светлости*, коју ће ове године издати Српска књижевна задруга у Београду). О општем интересовању за методе и домете обновљене наратологије непосредно свједоче књиге Џ. Принса, М. Бал и Х. Портера Абота, а за домете обновљене генологије књиге С. Скварчинске (Варшава, 1965), П. Павличића (Загреб, 1983), Т. Брајовића (Београд, 1995), као и неколико зборника радова, од којих издвајамо пототомни зборник – *Књижевни родови и врсте (Историја и теорија)*, издавана током више година.

¹Рајко Лалић: *Јубилеј*, романовела, Унирекс груп – Центар за културу, Подгорица – Будва, 2021, стр. 96.

Судећи по сопственом искуству и сазнању, након вишегодишњег бављења наратологијом и генологијом, двије повијести издате исте године – *Диптих* и *Јубилеј* (2021) данас морају бити тумачене најприје као пишчево „аманетно писмо“, а потом и као „наративни диптихон“. Када је у питању реторика наслова, она се најприје може тумачити као „термин – индикатор“, док се реторика поднаслова може тумачити као „чврст термин“, како је својевремено предлагао Светозар Петровић. Наиме, Рајко Лалић је без икаквих двоумица усвојио мишљење Борислава Пекића – да је сваки књижевни текст који премаши педесетак страница обима „мали роман“, насупрот генолошким класификацијама које су грађене и на квалитативном и на квантитативном диобном критеријуму (какве предлажу Рут Ј. Килхенман и Јудит Лајбовиц, између осталих).

Највећи број издатих књига Р. Лалића припада *повијести* као генолошкој одредници (она се налази између *приповијетке* и *романа*), па се оне морају обавезно одвојити од романа. Повијести су: *Некролог* (Београд, 2011), *Банкет* (Београд–Подгорица, 2014), *Помен* (Београд–Подгорица, 2018), *Диптих* (Подгорица, 2021), *Јубилеј* (Подгорица, 2021) и *Заломак светлости* (Београд, 2022, у штампи). Други, веома важан сегмент укупног стваралаштва чине романи: *Станица на отвореној прузи* (Београд, 1985), роман *Ђ* (Подгорица, 1997), *Кратак сан* (Београд, 2010) и *Друга обала* (Београд, 2011). Роман *Ђ* и повијести *Диптих* и *Јубилеј* сам рецензирао за потребе издавача, заједно с другим рецензентима (Драганом Лакићевићем, др Наталијом Брајковић Миликић и мр Иреном Брајковић Стевовић).

У усменом разговору, који смо водили у Београду, 19. новембра 2019. године, Лалић је саопштио сопствену књижевно вредносну скалу. Најрепрезентативнијим својим прозама он сматра повијести: *Некролог* (2013), *Банкет* (2014), *Помен* (2018) и *романовелу Јубилеј* (2021). При томе ваља нагласити да Р. Лалић поседује веома развијену критичку свијест. То се нарочитом снагом показује у анализи његових *изворница* (првих верзија) и *изведеница* (свих доцнијих верзија). За разлику од Добрице Ћосића, на примјер, који сматра аутентичном само *изворницу*, Р. Лалић аутентичном само посљедњу у низу *изведеница*, јер оправдано закључује да је писац у међувремену стекао сасвим нова, и животна и стваралачка искуства, који се морају уградити у најновију верзију дјела. У том смислу посматрано, највише *изведеница* имају романи *Ђ* (1997) и *Шест старих табала* (2008) и повијест *Слепа пртина* (у њих је укључено највише ауторовог труда, поредећи поједине дораве и прераде).

Романима Рајка Лалића највише се бавио књижевник, књижевни критичар и уредник Драган Лакићевић, најприје писањем поговора појединим књигама, а потом и објављеним критичким издањима (њему су по броју критичких прилога може придружити само још Желидраг Никчевић). У више прилика и различитим поводима, Рајко Лалић се доцније одрицао романа. У повијести *Помен*, на стр. 109, писац исписује кратку али индикативну напомену: „Од истог аутора: романи *Некролог* и *Банкет*. Осталих књига се одрекао“, док је другом приликом изјавио: „И свих се одрекао, јер се

сећање, опскрбљено доказом, црно на бело, успешно опирало поносу који бу да порекне сваку моју одговорност и било какву уплетеност у побројане случајеве“.

У посљедње три године (2019–2021) било нам је омогућено да практично пратимо процес прерастања *изворнице у изведеницу*. Као најрепрезентативнија Лалићева проза, повијест *Јубилеј* је најприје била састављена од двије приповијетке: „Јубилеј“ (дакт. стр. 50) и „Слепа пртина“ (дакт. стр. 40), која је у посљедњој верзији (2021) испуштена, и на чијој најновијој верзији писац ради ових дана. Расправа о односу *изворнице* и *изведенице* директно указује на допринос литературолога Бранка Поповића и његове књиге – *Верзије књижевног дела* („Нолит“, Београд, 1975), преведену исте године на француски језик (издавач је: Lausanne: L’Age d’ Homme, 1975). За литературологију она је од посебног интереса, јер омогућава остварење обухватног и прецизно дефинисаног каталога свих *текстолошких интервенција*. Истовремено, она у извјесној мјери може допринијети прецизнијем дефинисању, лалићевски схваћено, одреднице – *романовела*. Ради се, наиме, о хибридној књижевној форми – споју *романа* и *новеле* што, без сумње, захтијева много богатију и аргументованију класификацију од оvdје понуђене, да би била општеприхваћена.

О генолошким одредницама као „хибридним жанровима“ занимљиво пишу М. М. Бахтин, С. С. Аверинцев и К. Гилен. Они тврде да се често дешава да „воља жанра“ буде супериорна у односу на „вољу аутора“, ослањајући се на „позадину разумијевања“. Међутим, дешава се да поједини теоретичари и критичари различито тумаче „хибридизацију жанра“. На задњим корицама књиге *Јубилеј* уредници (Марко Брајковић и Слободанка Ивановић) објавили су дјелове из рецензија Р. В. Ивановића и Драгана Лакићевића. Различита мишљења поменутих критичара видно су истакнута још у наслову њихових прилога. Први је дефинисао модерно конципирану повијест као „поетску прозу“, док други тврди да се ради о значајној „драми у прози“. („Драма у прози – приближно тако могао би се означити жанр нове књиге Рајка Лалића, сродне по фактури претходном роману *Шест старих стабала*.)

Очигледно, Лалић припада типу прозаика коме је више стало до савршенства језика и стила него до иновације коју су му омогућавали тада дефинисани видови обликовања стварности: граматологија, постмодернизам и студиј културе. Највиши ниво *литераризације* он види у покушају *иновације* (какву остварује Томас Ман), а не покушају *модернизације* (какву представља Џејмс Џојс) или *радикализације* (какву представља Франц Кафка). Такво глобално естетско, теоретско и критичко одређење писац недвосмислено показује односом парадигматских и синтагматских оса, као и процесом фрагментације интегралне и интеграцијом фрагментарне прозе.

Како то теоријско одређење изгледа у књижевној пракси аутор показује у трећој и завршној верзији повијести *Јубилеја*, која је арапским бројевима подијељена на седам ужих прозних одјељака: (1), стр. 5–19; (2), стр. 19–32; (3), стр. 32–46; (4), стр. 46–57; (5), стр. 57–72; (6), стр. 72–85; (7), стр. 85–93. Очигледно је, такође, да приповиједач

у свему даје предност вербалној над графичком енергијом, уносећи звјездице као знак преласка из једне тематике или мотивике у другу. Глава (1) има 4 такве цјелине, глава (3) три цјелине, глава (4) 4 цјелине, глава (5) 4 цјелине, глава (6) 3 цјелине и глава (7) само 2 цјелине. О тако одабраном приповиједачком поступку свједочи сâм писац у виду ауторског коментара: „Овај сам знак за предах, ево га * , баш хтео да упишем“ (стр. 7).

Набројане стваралачке премисе имају задатак да читаоцу укажу на међусобни однос *интроспекције* и *ретроспекције*, док о *проспекцији* нема ни ријечи. Највише два примјера *ретроспекције* налазимо на почетку главе (4), стр. 48–50. Та кратка прича садржи есејизирану прозу посвећену *слици* (уосталом, и читава повијест *Јубилеј* је посвећена познатом сликару Драгану Милошевићу), док друга ретроспекција, садржана у глави (3), на стр. 32–35, најдаље сеже у историјску прошлост (траје до времена Омер-паше Латаса). Међутим, литерарно је најдефинисанија трећа ретроспекција (глава 3, стр. 39–45) у којој је описано хапшење и суђење савских и дунавских аласа из 1913. године, веома слично суђењу Јеврејину Владимиру Мевораку, у жанру новеле. Коначно, процеси фрагментације или интеграције наративне прозе непосредно указују на однос *асоцијативних низова*, који су многобројни, и *догађајних низова*, који служе као подсетник за рађање првостепених низова, у непрекидној смјени описа унутрашњих и спољашњих дешавања у „духу који ствара“ и „души која пати“, да се послужимо познатом дијадом Т. С. Елиота.

Постоји, међутим, битна разлика између онога што се назива *poesis* (стварање) и *noesis* (мишљење о оствареном). Стваралачки субјект, поводом ликовне умјетности (у новом есеју о слици) предност не даје естетици појединачне умјетности него општој естетици, која као спасоносну формулу примењује – мултидисциплинарни приступ било једној, било више умјетности одједном. У глави (6), трећем одјелку, Лалић том приликом пише:

„Испричао сам им порекло ‘слушања’ мојих слика из предавања покојног професора у којима је поетско претезало над теоријским, метафора над теоремом и било којом естетском теоријом из дугог низа логичко заснованих заблуда Поликетовог Канона, преко Винкелмана, Лесинга, Расина, Тена до Башлара, и коме се на очување тог баланса по танком ужету мисли сводило преношење ломљивог знања“ (стр. 82).

Као изразити стваралац поетске прозе, Р. Лалић константно тежи ка прозирности текста и минимализму изражајних средстава. Он настоји да поетску прозу лиши „свега сувишног“ и у том настојању, у крајњем својењу импресија и експресија у њој, успијева да оствари замишљиву и лако доступну литературу која се не исцрпљује у првом слоју звучања и значења. Томе у првом реду доприноси занимљиво креирани *свезнајући приповиједач*, који обавља двоструку улогу. Он је *alter ego*, али је уједно и главни *епски субјект*, кроз чију се призму преламају не само глобални догађаји (у догађајним низовима) него и глобалне асоцијације (у асоцијативним низовима). Та честа смјена двају низова помаже му да избјегне стваралачку

монотонију и монохромину, било да се стваралачки и епски субјект посвећују спољашњем животу (бити изван ствари) било наглашеном унутрашњем / интимном животу (бити у стварима). Стога се проза попут *Јубилеја* може дефинисати као врста узорне, интелектуалне, медитативне и психолошке исповијести. Међутим, само „свезнајући приповиједач“ посједује све разнолике нијансе психолошких портрета, док су остали ликови најчешће само типски скицирани, и то најчешће драмским дијалогом (Марија, Славко, Филип, Пеђа, Радоје, Милка, Зарија, Зорка и читав низ других).

Занимљиво је, на крају анализе, напоменути да стваралачки субјект не губи концентрацију и не одступа од априорно конципираних циљева или система – циљева које мора одржати у средишту читалашког интересовања. У ту сврху он макар овлашно дотиче релативно невелики број социолошких, психолошких, идеолошких, рационалних и емотивних ломова у посљедњим деценијама XX и првим деценијама XXI вијека. Стога је стваралачки субјект за себе обизбиједио троструку улогу: *учесника, свједока и интерпретатора* средишних животних, идеолошких, естетичких, поетичких и критичких одређења. Та одређења је Умберто Еко метафорично дефинисао као „инфарктно столеће“, а Михаило Лалић као „мирнодопско и ратно лудило“. И једној и другој дефиницији Рајко Лалић посвећује „лични акценат“, да би указао на бројне облике савремене меркантилизације и дехуманизације, који несвесно доводе до лудила, како у субјективном, тако и у интерсубјективном свијету, што ће рећи у подједнакој мјери и реалне и имагинативне представе: „Неће стићи до увода. – У свитање сте, забрањени, певали растанак, – подсетио је на завршетак матурске вечери којој је ово педесети јубилеј, – а ја скренуо низ Топчидерску шуму, странпутицу која ми је, без остатка, исисала биографију. Остала ми је до данас јасна слика незрелог јутра, згрумењених остатака ноћи у ситну, црну чипку, пре него што сунцем плане у слапове крошње који су ме заплуснули светлом. Управо сам био прочитао великана из лектире да је писањем, свом промашеном животу нашао пречицу до смисла, па сам и ја тако пожелео да краћим путем завршим све то у вези са смислом обављеног задатка, опуштено проведем остатак, журио кући да турим прву реченицу на папри, и док сам му пречицом – а залутао већ у Топчидарској шуми – све до ових дана, тражио смисао, живот ми се измигољио“ (стр. 11).

Одавно је позната истина да онај који трага за дубљим смислом живота, а посебно за апсолутним смислом, мора запасти у трагично осјећање живота, које карактеришу три стадијума: *безднаће, депресија и агностицизам*. Без обзира на то да ли су стваралачки и епски субјект провели живот у средишту или на маргинама живота (што од њих чини сувишне јунаке нашег времена), постаје очигледно да на крају сумирања, како су закључили и Лалићеви и Селимовићеви епски јунаци – човјек је увијек на губитку! Друштвени развој тече непланираним токовима (неуки се богате, учени пропадају; нечасни се пењу у врхове власти, часни се повлаче у непродуктивну интелектуалну осаму; и тако даље, о чему маштовито пише аутор у

есејизираној прози посвећеној односу добра и зла (на стр. 16): „Можда сам употребио пуно речи, али сам, како си приметио и како то само ја умем, вешто избегао сваку сувишну“.

Овакве врсте размишљања о стварању и мишљењу, аутор успутно поткрепљује низовима асоцијација на различите облике моделовања стварности. Када су у питању литерарне асоцијације приповедач спомиње Џојса, Пруста, Апдајка, Хајама; од музичара спомиње Бетовена, Моцарта, Малера, Корелија и Менделсона; од научника и филозофа Архимеда, Фројда, Декарта, Хегела и Платона. Њихово увођење у повијест више служи као успутна асоцијација него као могућност да се приповиједачка радња разграна у нове токове. Стога се може поуздано закључити да од почетка до краја поетске прозе, уопштено говорећи, Р. Лалић остаје при невеликом броју, априорно замишљених поетских идеја.

Једна од њих показује однос поетике времена и поетике простора. Изгубљени у времену, и стваралачки и епски субјекти теже ка поједностављеним представама. Стога ће Топчидерска шума у повијести остати као метафорички означен простор у коме ликови залутају, док ће будилник остати као метафорички означено вријеме, што се нарочито сугестивном снагом одражава у завршној (7) глави, прецизније речено у ефектно креираној другој ужој цјелини, у којој свезнајући приповједач свједочи о неуништивости времена:

„Узалуд се опирем. Није се спустила, бре, ни до приземља а ево сумњам у прошлу ноћ и јубилеј и већ помало верујем у устаљени кошмар по касном повратку. Стварни ме за толико, и све више преплављује кроз замишљену љуску коју су, док га једног давног јутра нисам заврљачио кроз прозор, искључали откуцаји плеханог будилника, све ближи кораци јаве.

Платном ћу зато одмах, као што су некад злато овчијим руном у брзацима, да прикупим светло из још свежег сећања (на јубилеј или пијани сан – неважно) за сликом – назваћу је „Јубилеј“ – надмоћном над истином, равнодушном према овој или оној, и кад се пре или затворе очи, надјачан сваки, па и Зоркин продорни глас разума“ (стр. 92–93).

Након свих животних, интелектуалних, креативних и интуитивних напора да се ријешу *Сумрак живота*, стигао је КОШМАР као крајња могућност свих нерешивих тема, проблема и апорема (аподиктички нерешив).

*

На крају, није наодмет напоменути да се реторика наслова (*Јубилеј*) може тумачити и разумијевати као метафора од које путеви воде на све стране, а стваралац као „човек са маштом на раскршћу“, како то инвентивно предлаже умна Исидора Секулић. *Јубилеј* је доиста термин – индикатор у првом слоју значења, али се у другом слоју може истовремено тумачити и као чврст термин, јер се ради о двоструком пишчевом јубилеју: седамдесетпетогодишњици живота, четрдесетогодишњици књижевног рада и педесетогодишњици

црногорског, југословенског и балканског издавача ИТП „Унирекс“ из Подгорице и Београда, који све протекле деценије води књижевник Јанко Брајковић с породицом. Захваљујући овом вредном издавачу, омогућен је увид у нејновију књижевну продукцију Рајка Лалића (издавањем сродних књига – *Диптих* и *Јубилеј* у истој години), док ће, сасвим сигурно, издање повијести *Заломак светлости* (2022) увелико помоћи да се овај стваралац актуелне и модерно конципиране поетске прозе врати у средиште интересовања широког круга читалаца и уског круга одабраних специјалиста који се баве књижевном историјом и критиком.

Милутин Ж. ПАВЛОВ

КО ВАРА И САМ ЋЕ БИТИ ПРЕВАРЕН

*Немамо довољно морално храбрих људи
на располагању.
Такав материјал озбиљно нам понестаје.
Марк Твен*

1.

*ПРЕМОДЕЛИРАНЕ ФАЦЕ
ЈЕДНОГ ВРЕМЕНСКОГ ХАОСА*

Стварност нам је већ поодавно говорљиво смутна са шмирантима и фолирантима најниже врсте, у пуном мизансцену не само политике, него се исте протуве керебече по свим угловима заковрнуте елите, разуме се, лажне, али чинодејствено кочоперне. Демократија аутократије претвара се из минута у минут, отворено, видљиво са свију страна, у пошаст и лудило, и све то је обојено похлепом уз пучњаву пред лицем и наличјем кокетне правде. Криминал има опасну и опаку цену на тржишту, много је згртања пара изван фискалних каса, не само пред очима олаке адвокатуре.

Такса таксу не таксира, зар не?!

Обзорје густо зелене, по много чему разблудне, хлорофилије: ко ће коме како доакати (?!), убрзано наткриљује пејзаже по којима живахно тумарамо. Загађени, али не и још згађени, трпимо овај неолиберализам камуфлиран гљивичним обољењем премоделираних људи. Претесни мочварни рукавац за толико крокодила.

Ако писац, у овом случају Ђорђе Петровић, ислеђује и осуђује, на читаоцу јесте да он сам по сопственој савести и пресуди, ма колико та иста пресуда ишла и у корист његове штете. Да се не лажемо, много је блудних и заблуделих међу нама.

Отворено је питање, живомо ли глипост с којом се само ретки и фронтално сучељавају?! Па, ево, један од таквих, међу реткима, јесте и

Ђорђе Петровић,¹ на страницама потписаног романа *Једноставност умирања*,² чинио је то и у претходним романескним казивањима. Он нам једноставно распричава стварно збитије, предочавајући нам гротескне слике у тоталу, уз јасне обресе профила и анфаса. У свему нас упозорава како се разумно снаћи усред узаврелог хазарда покерашких керефека. Његови романи, иначе, узбочно се прислањају уз романе Добрице Ћосића.

2.
ПРОТУВЕ
ВЕШТИХ БУДАЛА

Пансион *Недођија* фиксирано доминира као стециште хвалисаво распричаних превараната и дангуба, у пуном декору ентеријера и екстеријера. Пред нама је фино напудерисана и елегантно костимирана мангупарија. И та *Недођија* наликује неком дрвеном коњу³, алузивно речено, из чије ће нас утробе, попут скакаваца, свом ширином обртити манијакални отимачи свега и свачега, јер ће ту сопствену алаовост устројити указима и законодавним штамбиљима. Уз

¹ЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ је рођен у Зрењанину 1937. године у породици војног лица. Школовао се у Зрењанину, Петроварадину и Новом Саду, а више разреде гимназије је завршио у Крагујевцу. Уследиле су студије на Вишој педагошкој школи у Зрењанину и, потом, ступање у радни однос. Уз рад је дипломирао на Економском факултету у Београду, а потом одбранио магистарски рад и докторску дисертацију. У радном веку је обављао послове као наставник, социјални радник, директор Завода за друштвено планирање у Зрењанину, директор Фабрике синтетског каучука у оснивању и друштвено политички радник. Извесно време је предавао на Факултету Михајло Пупин у Зрењанину. Најдуже је био запослен – ту је и завршио радни век 2002. године као заменик генералног директора НИС (Нафтна индустрија Србије). Био је активан и као научни радник, учесник на низу саветовања и конгреса. Објавио је преко 140 научних и стручних радова. Ђорђе Петровић, као економиста угледног стваралачког умећа, из тог угла виђено, има занимљив приступ књижевном стварању. У позном животном добу, отвара фиоку својих књижевних списа, и печатно обелодањује романе: БЕЛЕ НОЋИ ЦРНИ ДАНИ, Матица српска – Нови Сад 2001; ЗЕНИТ ВРЕМЕХОДА, Прометеј – Нови Сад 2002; ОДМОРИШТЕ ПОСРНУЛИХ, Стилос – Нови Сад 2005; ЗАПИС У КЊИЗИ СУДБИНЕ, Прометеј – Нови Сад 2015; СЕЗОНА ГОСПОДЕ КЛОШАРА, Прометеј, Народна библиотека – Нови Сад, Зрењанин 2019; ЈЕДНОСТАВНОСТ УМИРАЊА, Прометеј – Нови Сад 2021.

²Ђорђе Петровић: *Једноставност умирања*, Прометеј – Нови Сад 2021.

³Тројански коњ јесте по старој грчкој легенди огроман дрвени коњ у чијој су утроби сакривени, одабрани грчки ратници ушли ненадано у Троју. Не слутећи превару Грка, Тројанци су видевши пред зидинама утврђења коња, истога унели у Троју. У току ноћи грчки ратници изаши су из дрвене утробе коња и отворивши градске капије, омогућили грчкој војсци да уђе у утврђени град.

све то, појавила се нека фина ескадрилна полтронерија бомбардерских манекена. И, наравно, без пардона, Ђорђе Петровић зашилио је перо и без кациге узјахао Пегаза да с ликом у огледалу Дон Кихота распише то што је и њега самог у, опет, његовом кућишту снашло.

Књига јесте успорена корњача, али стигне.

Сатне казаљке, у романескном штиву, неумољиво мељу време, и тим временским шодером засипају вазда макадамске друмове историје.

Читалац, отварајући корична врата романа Ђорђа Петровића, уочава темпоралност изражену темпераментним казивањем, и у самом отварању књиге, хрупиче пред њим сподобе наопако скројених панталона олаких и смутних шаренгаћа у пуном замаху лицемерја.

Поред *Родољубаца* Јавана Стерије Поповића – пред нама су и прдоладолежи *Сербског родољубља* који сличе и комшијским *Домољубним куферашима*, у овом случају, осликани књижевним умећем Ђорђа Петровића, глатко избријани за сваку прилику.

У понуђеној маскаради су и перформансери хаотичне авангарде као и *конфузни историчари деградираног социјализма, насавесни благајници друштвених фондова, избегли замке истражних органа, па чак и музички уредник једне телевизијске куће...* Писац би рекао, сви су некако нађено изгубљени. Данима, ево, у позним вечерњим сатима, разлиставам баш ту интригу Ђорђа Петровића. Молићу лепо, без пардона, није могла моја савест, након ишчитавања романа, да га мимоиђе. Знам да овим гестом отварам, скромно, театарска врата једног друштвеног кабарера. Ту вам је карамбол до карамбола.

Петровића сматрам битним сведоком времена, не само на основу сазнања да је објавио на стотине научних радова из области економских наука, у чије финесе се баш потпуно и не разумем, али које ме шибају по бубрезима и плексузирају ме са свију страна. Ја сам мали човек, попут Ђорђа Петровића, на магарцу, у земљи великих политичких идеја ниског интензитета по глави умањене количине становника. Он је, у свему, да се не лажемо, респектибилан писац, што се никако не сме испуштати из вида, ма какве нас фатаморгане фарбале издалека. Читали ми његов роман скраја или спочетка, лови нам се истим мередовом у смутној води. Уочавам, док читам, кошмар зеленила и расцвалог хаоса, усред огромне равнице.

(Петровић је *гротеск* мајстор). Уме и у пола ноте да засвира, и да, баш када му се и неће, за појас задене. Уме да буде тврдоглави зврндов усред писања. Оно што му склизне с руке на папир, и побегне с језика у мастило, неће да врати, понаша се бандоглаво попут јарца на брвну, мислим, знате већ ту народну причу. Он јасно именује упорност задате речи.

Фаце, које срећемо у гротескном пролазу, крокиране су посве вешто с једнако варљивим цокерима у рукаву. Речју, чином читања присуствујемо, самом каруселу елитног курмахераја.

Узмимо, примера ради, да је роман *Једноставност умирања* зидни календар ове наше мученичке куће, година је 1999, врашки напаљена белосветским безобразлуком квазних политичких сподоба и шпекуланта. На том зидном календару разлистава се обзорје књиге,

то обзорје проткано је хлорофилом и брундањем авионске армаде. Календарска хартија подрхтава под ђоновима гланцих чизама пактиране булументиране алијансе. И сва та ујдурма насловљена је као *Милосрдни анђео*. Шта ћеш, ђаво не зна ни за стид, а још мање га походи срамота.

Пилоти, којима ни пси не умеју да завиде, сеју пакетиће касетних бомби над малом стиснутом Србијом. Запрашују нас осиротелим уранијумом, успутно убијају децу и изнова певају *Лили Марлен*. На сцени је изокренут шињел хер Хитлера чији повампирени дух изнова утврђује и поставу сопственог шињела. Вашингтон инфузира Берлин.

У стругању ваздушне гвожђурије збива се и жабли кркет, дискретно затурен у пишчевој бележници. Урлају, успутно, невидљиве трубе пустињских сирена, опомињу дивљач да с небеса долази надмени одстрел цивилизованог уздарја суманутих демократа. Лете ватрометно *томахавк*⁴ ракете из Бог те пита чије вукојевине. Да нису немилосрдно и себично таманили Индијанце, Амери не би, били, изгледа, кадри ни име ракетној руковтोरини да дају.

И тако, зијају у *Недођији* ка небесима уска лица извитоперених ушију, зрикави и кривоноги, којекакви буцови *специфичног мириса и насртљиве гузице*. На моменте ти се учини да је те гротескне слике покерског пансиона кубистички осликао Пабло Пикасо. Да, баш у тој *Недођији* бораве естетe опијене класиком, проверено препричане из пете руке, цитатни брбљивци који бркају Ничеа и Хегела, Канта и Спинозу, маштари изгубљених илузија, хаотично усложени авангардисти, историчари збрканих датума, фалсификатори и шверцери који певуше рамонсе и шлагере. А коме је, у смутном времену, до звиждука нотних бургијада уз *кромпир у чакширама* осољен за вечеру, ако не будалама и скорејевићима, чији погледи нису кадри допирети ни до сопствених ноздрва у магарећем фрктању.

Црна комендија државних џепароша, профитера и ћарција којима је главни шеф, месечар уметности, неки Чубра Јојић, отмено одевена јајара, возика се *јагуаром* с компасом у дупету, пуши кубанске цигаре. Е, баш тај Чубра зна све оно што треба да не зна о суманутом бомбардовању наше земље по хумано демократским критеријумима вашингтонске, не само, војне елите, него и оне сенаторски острашћене с фацама гумираних поза у осмеху.

Све те напаљене њушке су *изворно информисане ради личне безбедности*, зато и чувају задњице у тој *Недођији* од пансиона у равничарском пејзажу. Држе се отмено за подебеле новчанике, а новчаници су набијени шареним белосветским новчаницама, тек одштампаним. Те власнике иностране валуте заводи благајница фирме *Кукумир*, за којом је расписана полицијска потерница због проневере суме од пола милиона евра.

⁴ „Лете ватрометно томахавк ракете“, под овим насловом, огледни текст о роману Ђорђа Петровића *Једноставност умирања*, објављен је у знатно скраћеној верзији у дневном листу ДНЕВНИК (Нови Сад, 8. мај 2022. године, недељни културни додатак). Оглед је увертира која је претходила овом есеју.

Овај свет, не мислим само на светину овога романа, претрпан је како вели писац: *свакаквим опсенарима, преварантима, сероњама, манијаџима, духовним дркацијама који, кријући се под фирмом арбитра лепог, голом китом, усраном гузицом, а особито опсенама насрћу на простосрдачна невинашца*. Да, кријући се под фирмом лажне правде и још лажнијег поштења, мешетаре и гужвају по својим цеповима новчане апоене, да имају ситнице за онај инострани свет, када иза седмог неба занеми *Милосрдни анђео* сатанске свите, некада у нашим очима, дичне Америке, чији *сенатски* штоф већ поодавно нагриза мољац уз њене (на)слепо неговане вазале који и у сну уживају *крв и сузе* за све оне ине у расејању уздуж и попречке. А мање или више, сви ти курмахери, више су боравили у туђини *него у сопственој домовини*. Успутно, ту *Недођију* кресе и малобројне мушке сподобе које су успешно избегле војну обавезу.

Стизали су у ту пансионску *Недођију* којекакви забушанти, делирични филателисти алкохолних етикета флаширано прозирни, криволовци и криволивци с јајарама и сподобе контроверзних биографија чије финесе полиција још увек украшава новим допунама. Тешких реалиста овде нема, осим акционо увежбаних пиштољџија и добро намирисаних лопова, бестидних силеџија и депароша којима су неке невладине пришипетље покровитељи у неумереним страстима. Нема угла у држави без дежурног курмахера и дилера за сваку прилику.

Сплетке су на цени с фином позадином тржишта тврдо обојене порнографије. У *Недођији* бокори и цвета проституција уз простацкук најниже порно врсте, где ће ко кога стигне кад му се, да простиш, набрекнута прохте. Куплерај до даске. И док с једне стране неуморни сељаци с муком од јутра до сутра преоблаче страшила својих њива у страху од незајажљивих врана и развлашћени фабрички радници страдају опљачкани под врелим авионским пеглама демократсе Америке и њених разблуделих проследника и сувласника свега вредног на берзи узаврелог неморала, сиротиња дресира глад да је не би *лебац* појео, како би казали моји завичајци из Баната.

Странка позитивне акције, каже писац у роману, многима је заштитна маска за прљаве марифетлуке. У пансиону, док траје бомбардовање, многе уважене даме и хозентрегерска господа, у очајним часовима, смирују хормонску грозницу, међусобно узјакани као да су на хиподрому. Коњушница галопира пуним копитама у фрктавом кругу апартаманског пансиона.

Амери су вешти мајстори (част ретким умним изузецима) гробарски осмехнути да триковима бомбардерске демократије социјализам сурвају у капитализам, да би непродуктивно социјалистичко камуфлирали маском продуктивног капиталистичког замајавања.

И лепо видиш, готово микроскопски увеличано, како домаће банке пропадају по основу ненаплативих кредита и директних лоповлука земље у расулу, земље у фајронту коју разбуцава не само инострана похлепа за профитом. И полтронски олош, ту, опет, међу нама, незајажљиво плљачка и оно голо што је већ издавна опљачкано.

Бирократија кичерске елите џепари књиге и њихове писце сматрајући сопствени народ марвом која једва да и новине чита, тој бирократији и празни џеп Некога јесте Нешто, она пељеши све живо, заобилазећи адвокатске канцеларије, зарад сопственог буђелара⁵ на образу властите именице. Да није тако отужно комедиографски би весело било. Профитери, да ли случајно или намерно, у романескној Агенцији за приватизацију, пуне кесе и кофере да не ландарају празним шакама у пролазу. На берзанској сцени је чак и разградња јавних клозета.

Новоскројеном светином усликано, камером и тонски, круже аналитичари општег кретенизма. Све паметно и поштено занемело је од стида и сатерано је уза зид. Пансион *Недођија* јесте земљоуз суперегоцентрика.

И гробове нам скрнавe.

Роман, попут Гогољевих *Мртвих душа*,⁶ осликава изгубљене протуге разваљеног морала, те загубљене сенке кривотворених душа, опет ће, сатрти тишина у мочварном крекету жаба, уз шлагерски рефрен у стилу оне народне изреке: *тресла се гора – родио се миш*. Личи ми подоста Ђорђе Петровић на Гогоља с руком над белином хартије, а вала је и заслужио, овако срочен, комплимент.

Сачувај ме Боже, бомбардерског штима у агресији немилосрдних будала. И све те фаце, мање или више, усликане јасним пероказом Ђорђа Петровића, јесу важна фактографија, пред чијим образинама немаш никакву шансу да будеш нормалан. Поручује романописац сатирикона, пуним гласом с призвуком гонга, чији звук нас упићује на Бокача⁷ и његове рукописне ујдурме.

Ушла грозоморна периферија шљама у само средиште живота. Иронично јасан, у креатурама више но реалан, гротескно убедљив и барокно сатиричан. Не треба нама историјски превазиђени танго Муфљуза и Барабе, али, ево, збива се.

Календарски ту смо, у самом језгру романа Ђорђа Петровића, такнуто није смакнуто, огледало је отворено, без осмеха и намигивања пред преварантима.

Ваља стати испред марифетлука и оплеменили оно добро и витешки чисто у име онога што нам је остало од оне праве друмарине Милоша Обилића и Марка Краљевића, јер онај који вара замагљује

⁵Буђелар или шлајпик – новчаник. Пун му буђелар, види се ко је газда. Узмеш тако буђелар, одеш у биртију, расклопиш га, и видиш колико имаш за пиво, а и да за кућу остане кусур. Не ваља време док ти буђелар зева у празно. - Букса, буђелар, шарајпик, шрајтов, шлајпиз или ти шлајпик.

⁶Тогољ Николај Васиљевич (1809–1852) – У књижевним делима овога писца, особно кроз романескну поему *Мртве душе* и комедију *Ревизор*, осликани су каријеристи, подмитљивци, ситни крадљивци туђег времена и труда, пијандуре и силници. Његови ликови Манилов, Собакевич, Ноздрјов, Хлестаков, Акакије Акакијевич Башмачкин, особито Чичиков, постали су појмови. С Гогољем бива ти јасније призорште Русије из прве половине XIX века.

⁷Бокачо, Ђовани (1313–1375) писао песме романе и новеле. Најпознатије му је дело *Декамерон*. Дело садржи 100 антиклерикалних новела. Из његових дела мотиве су узимали Шекспир и Молијер.

време којекаквим фалсификатима и сам ће бити преварен. Петровић, фактографски виђено, иследно завирује, не само у стварни ток догађања, него и у саме рукавце те исте збиље.

3. *ИНВЕНТАР БИТНИХ НАПОМЕНА*

Ђорђе Петровић је саплетно усложен писац који расплет тражи у самој савести онога који чита или жели читати роман испод наслова *Једноставност умирања*.

Ево, инвентарским сагледавањем романескног списка, читалац уочава како Марушка, уме да живахно шњура кроз интимно рубље намакнуто, у пуном трку, кроз спаваће собе усамљених дављеника, не само као личност романа, дакле, опет и опет, уме: *да заводи особе мушког пола*, и не само то, него да их и портретише у свесци, под абecedном нумерацијом, детаљно с подацима *о сексуалном општењу са различитим лицима*. И та Марушка, ма колико курвећи звучало, била је означена као успутни циљ НАТО бомбардера. И НАТО би, синко мој, да у свему буде калибар дилбер.

У тој Марушкиној свесци заводно је обележен и неки Мијушко Прстовић који у позне ноћне сате посећује пансион, два пута недељно, да у острашћеним часовима смири појачану страсну олују даме док Крцун, занемарени швалер, таба прстима по клавирским диркама Шопена. Тесто истегљено за врућ бурек на тацни за сваку прилику.

Црне банде романескног сатирикона Ђорђа Петровића имају свој рукописни сценариј, копирно изведен, под лупом Запада: *Прво би се у земљи реалсоцијализма продуковала дубока криза, суперпонирана системским недоследностима, а особито неспособношћу, бедом, корупцијом, микролоповлуком, а уистину, неизгледном будућношћу за већину грађана*. И баш у то време, таквих сценариста, лако се стицао приватан капитал, ваљало је само имати покровитеље који не хају, за *захтевне промене* загажених грађана. Условно, непродуктивни социјалистички гигант преко ноћи постаје правно приватни профитни посед. Тако се, не само наша држава, рашивала по шавовима, тако се пропадало из дана у дан, до коначне помраке. Многи наши *плачепични* романи о кукавним усамљеницима ни изблиза о тим друштвеним јадима не говоре. А то је неко, молићемо лепо, без пардона, морао и урадити. А тај неко има име и презиме, у матичним књигама укњижен, као Ђорђе Петровић.

Романескна сцена, ћирилично, протеже се на три стотине деведесет три стране илити странице с епилогом реченичном секвенцом отвореног случаја, коју треба папагајски понављати: *Следи да је истрага ушла у стандардни ток, попут безброј сличних случајева у земљи, која свом силином срља у идеални друштвени поредак назван неолиберализам, дакле и са великим изгледима да заувек остане неокончан!* Поштована господо, коме је до читања оваквих депеша. Али, братац мој, наиђу и такви дани, догоде се суочавања, зато нам и ваља читати књиге које нас не обмањују и не ушушкавају стварност лажима.

Роман Ђорђа Петровића костимирано шљашти претоварен полуобразовним духовима. Наперлитано се шепуре у роману муфтаџије *са приземним интересима*, како нам казује писац, а ти интереси нису нимало невини и наивни док, тамо неки, историчар Вучина Шчекић постаје *зависник од алкохола* и себе самог, као човека мудрих рачи, срзава и претвара у циника *са претераном потребом да буде уважаван* пред шефом тамо некакве радионице гумарских производа.

Стециште изгубљених душа крекеће подмуклом тишином равнице над којом сабласно зврје телефони из именика дебљег од енциклопедије на чијим страницама презимена више не пребивају у улици *Маршала Тита* него се сналазе како им се може као шетачи преименоване авеније која се крштено исписује, по новом виђењу поретка ствари, као *Бесмртни сјај демократије*. Довољно схватљиво да се збунитиш пред самим собом у огледалу, ако га имаш.

Некада су нас, иза подебелих зидова паорских кућа, кречених бело за fine молерајске руже, спопадале стидне ваши које смо називали *пицајзлама*, а сад, као да не примећујемо толике, не само бакелитно усложене, стенице: *Верујем да људи нису свесни колико су крајем двадесетог века осиромашили међусобне комуникације. Између себе су интерполирали којекакве мобилне справице* – није него, слично ли је, убацује нам писац упозорне реплике у роману, реплике које нису нимало наивне – *сатима буље у телевизоре, ролају рачунарима, живот замењују игрицама, трагају за реалношћу у бесмисленим бајкама емитованим преко интернета. Разуме се, не поричем технолошки напредак, али социјална страна друштвеног битисања се распада наочиглед. То је мој став, на драстично груб начин, доказује сваки талас несмислене бомбардерске агресије на нашу земљу. Јадна наша деца! Остаће лишена душе. У каквом ли смо се то буварнику нашли, где ли нас је то затурила мува зунзара, неко мушичаво доба у око нам улетело, много мрава, а мравињака нигде. Осећа ли ико ову пишчеву алергију која сврби и оставља зажарене пликове по телесној кожи?!*

Дошло доба буљавих зомбија. Буљавци ни не слуте да су на рубу зинуле провалије.

Следи ли нам иза сабласних и аветињски фотогеничних профитера да нам неко из кривине ненадано забаци *тотално атомско, вирусно или какво непојамно, свемирско уништење?!* Зар ове флоскуле, сад већ пуним гласом, без скривеног шапата, већ увелико не оглашавају униформисани манијаци и политиканти?! И може ли се заиграти покер у стилу, било па прошло (?), ту се нема шта дописати.

Временско копље срља оштрим фијуком кроз срчани простор нерва, само да нам се не утрефи потоп иза океанског цунамија?! Ако имамо права на нормалност, где ли су нам се затуриле шансе?! Или је питање испразно попут гласа са призвуком гонга?! Писац Ђорђе Петровић, иако залудно, не одустаје од потере за недокучивим чак ни у претресу архиве *Погребног предузећа*. Зар није Ибзен у својој драми *Непријатељ народа* крикнуо: *Загађена је природа, и људи су загађени, све је загађено...* Види ли и чује ли ико ту *гадост* испод носа.

Не либи се романсијер да ослика кукавичлук у корист похлепе, он иде до крешенда, како би казали отмени композитори.

Роман *Једноставност умирања* је етидно мозаичан, адресиран у тридесет четири фацирано таложених наслова. Наслови поглавља су индикативни, лирски надахнути, разоткривају Петровића и као смисленог песника у дубини душе. Свака насловна наплавина у роману јесте особен луцидни сажетак, а иза словних назнака следи случај.

Недођија је преломни топоним, барометар промена, занимљива за експертизу економске догоровштине постиндустријског света. Трагови који се назире у роману Ђорђа Петровића драгоцени су и за полицијску експертизу свести и савести. Молим, личну карту, на увид! Да ли пред кућним вратима наше несвести дежурају ђаволи са својим аветним асистентима? Колико видим, у роману, Понтије Пилат још увек није опрао руке, шаке му лебде у ваздуху, држи их над лавором у чијој води се, канда, огледа као бандоглави мазгов. Не требају нама ђаволи издалека, довољан нам је *Ђаво из домаћих залиха*, рече писац у пуном потпису.

Роман *Једноставност умирања* јесте крајње типична нота изникла из корена неолибералног доба и разгранала се у неумољиву информативно лажну лајавост доба премоделираних људи; осврни се у свом гневу, анђеле брате, и уверићеш се у неумољиву тачност писца Ђорђа Петровића.

Нови Сад: 5. април / 30. јуни 2022.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИРКА ДЕМИЋА¹

1.

Проза Мирка Демића упорно истрајава у својој завидној есејолико-медитативној форми и суштини, која је не само пишчева препознатљива особеност, већ је и посебан књижевни подвиг. Штавише, претпостављам, верујем и замишљам, да је то уједно и један од чеканих будућих токова српске прозе, ако српска проза жели и може да настави проницљиву промисао Црњанског, дубоку рефлексiju Иве Андрића и Меше Селимовића, острашћеност и посвећеност Киша, као и фантастику Милорада Павића. Свакако да је писац Демић свесно прихватио предуслов овакве књижевне форме односно жртвовање зарад есејизованог и медитативног дискурса, што не претпоставља читалачку доступност. Демићев се поступак, пре свега, огледа кроз представу ерудиције, игриве склоности ка уланчавању асоцијација, као и готово научна и истраживачка припрема за упознавање полазног и осмишљеног књижевних станишта, који се морају са свих страна, из свих углова, из сваког прикрајка, из сваког детаља и тајне, из сваке познате симетрије и из сваке снопхватице осмотрити и протумачити. И из незадрживих антиципација, наравно.

¹Књижевник Мирко Демић (1964) је аутор дванаест прозних остварења. Један круг чини његово петокњижје посвећено завичају (*Ђутања из Горе* (2016), *Молски акорди* (2008), *Атака на Итаку* (2015), *Трезвењаци на пијаној лађи* (2010), *По(в)ратнички реквијем* (2012)), док преостале Демићеве прозне књиге (*Јабуре Хеспериде* (1990), *Сламка у носу* (1996), *Ђилибар, мед, оскоруша* (2001), *Апокрифи о Фуртули* (2003), *Слуге хировитог лучоноше* (2006), *Пустоловине бачког опсенера* (2018)) и *Ружа под ледом* (2021) су садржајно међусобно различите, али су блиске по свом исказу и по извесним тематским сохама. Осим књига прича и романа Демић је објавио и две књиге есеја (*Под отровним плаштом*, *На ничијој земљи*), једну књигу публицистичких текстова (*Слађење горчином*), сценарио за *Велики школски час* у Крагујевцу *Игра бројева* (2016), и уредио неколико књига од којих се посебно издваја заоставштина Станислава Кракова. Објавио је и драму *Победници, победници* у часопису „Театрон“ овенчану наградом „Бранислав Нушић“ на конкурс Удружења драмских писаца Србије (2018).

Осим тога, што је реткост у српској прози, писац Демић је свестан чињенице да оно што он (и ми) данас мисли(мо) и пише(мо), можда ће у другом временском контексту другачије бити доживљавано. С правом или без разлога. Стога, писац управо есејизованом нарацијом настоји да изнесе и покрене ставове који ће одолети времену, на дуже стазе. На тај начин (користећи асоцијативност и ерудицију) достиже се и завидна литерарна вертикализација, често потребна књижевности.

Демић зна и то, да се често књижевност трансформише у историју; да књижевност временом постаје историја за већину читалачке публике, чак и упркос другачијим историјским сведоцима. Нисмо ли извесне временске епохе спознали кроз књижевна остварења великих писаца, какви су били Хомер, Толстој, Шолохов... Зато Демићево петокњижје има снагу и моћ да коригује прављење историје какву би ми хтели од стране других острашћених учесника и сведока нашег времена и изворишта. И то без имало пристрасности. Као што брани истину коју мењају туђинци, тако у *Атаци на Итаку* критикује оно што и ми искривљујемо и удаљавамо од искуствене стварности. У истој књизи Демић се позива и на Хомера и оне који су, пишући књиге – писали историју, од памтивека. Понекад и нетачно или преотклоњено, прилагођавајући је тренутку и општим, неретко и личним интересима. Осим тога, преплет књижевности и историје одувек је присутна и необично важна тема. Још је Платон сведочио да књижевност и писци не треба само веродостојно да описују оно што су доживели и домислили, него и да пишу онако како је требало и могло да буде, зависно од утицаја поменутих догађаја на будућност читавог национа, преко читалаца и тумача.

Овакав Демићев књижевни поступак и доживљај изворног појма књижевности није у сагласју са, надам се, привременим неприродним тенденцијама у српској прози. Наиме, судим по ауторима и делима који се награђују и издвајају, пре свега, подршком чланова НИН-овог жирија, који има највећи значај међу наградама. Исту улогу преузимају и други председници бројних жирија, недостојних лавора који додељују, због чега је, данас и овде, српска књижевност све ближа књижевности забаве, лагодних читалаца и, да не кажем, естрадизацији и ријалитизацији српске прозе.

2.

Поред есејизованог Демићевог дискурса, ни *просторни и временски амбијент* његових књижевних дела није у сагласју са прихватљивим тенденцијама у српској савременој прози, и на плану естетског и на плану садржајног. Наиме, данашња српска проза, изузев неколико изузетака у лику млађих писаца, не бави се нашим временом и простором. Не пише довољно и замишљено о нама, преосталим у каквом-таквом времену и простору. Не пише аналитички о тренутним болестима нашег друштва. И нас самих. И појединачно и колективно. Не пише о нашим живим ранама, које никако да зацелимо. Не пише о нашим претећим апокалипсама, којима смо окружени.

Чак и када књига није смештена у наше садашње станиште, као роман Мирка Демића *Пустоловине бачког опсенера*, врло брзо

ћемо препознати бројне значењске силнице, од идентитетских па до метафизичких, које умрежавају, па и спајају бројне поменуте различитости. На пример, заједничкости, којих има доста, осим авантуризма, између наших тренутних и бивших вођа с безлезима главног јунака из романа – Димитрија де Вујића (или Вујича). Такве нас аналогије могу и уплашити. Осим тога, појава таквих ликова, чији је значај без покрића, у ближој српској историји има много. Конте Змајевић, Лажни цар Шћепан Мали, гроф Ђорђе Бранковић. О њима су писали Његош, Милисав Савић... Сличан симбол неснађености, али из хуманистичке и алтруистичке понуде је крагујевачки новинар тзв. Ганди, иначе, главни књижевни актер романа *Слуге хировитог лучоноше*.

За разлику од савремених учесталих прозних остварења, Демић је остао доследан својим рубним просторима, свом завичајном жилишту, тачније појединцима и колективима на тренутним или вечитим границама, чији је књижевни пионир у првој половини двадесетог века био Велмар Јанковић. Осим суморног доживљаја избеглих и осталих, по први пут, у нашој прози имамо и представу повратника у завичај, који су се принудно вратили, како су и отишли из родног места, између осталог, поражени од онога у шта су без икакве резерве веровали. Нарочито, њихов бол, мук, стрпљење, очај, безнађе, неснађеност, психолошка двоумљења, али и достојанство, с којима ћутке подносе усуд и удес. Подсетимо се *Пов(р)атничког реквијема*, којег чине згуснуто умрежених дванаест прича и много више судбина и удеса, необично емотивних и дирљивих, али и, до прихватљивости, приближених читаоцу њиховом животношћу и могућношћу да се таква непогода може свима десити, и не само нама, као што се и учестало и болно дешавала и у ближој и у даљој нашој прошлости. Отуда и толика емпатија код читалаца према животу, тачније – опстанку, недостојног човека током двадесетог века.

3.

Битно питање већине Демићевих књига, а што књижевна критика није увек препознала и издвојила, јесте питање *идентитета*, посебно у *Трезвењацима на пијаној лађи* и *По(в)ратничком реквијему*. Не заборавимо промену имена у *Реквијему*, док се *Трезвењаци* окончавају чекањем на сусрет два брата – Петра и Павла, који у хришћанству симболишу два апостола који се славе и обележавају истог дана, односно њих двојица деле исти дан, а истовремено писац Демић је своју биографију поделио њима двојици на равне части. У роману *Ћутање из горе* кључна опрека јесте у сукобу монаха Петра који је створио свет без сенки и монаха Павла који уништава тај свет, али и себе самога (опет дуалитет и удвојеност Петра и Павла, овог пута у оквиру представника монашког реда). Дакле, на нашим просторима је одувек тешко изградити и очувати идентитет, јер у нас од два постаје један. А у, читаоцима најдоступнијем, Демићевом роману *Пустоловине бачког опсенара* сама структура романа указује на проблем идентитета, јер времешни отпражник возова на северу Бачке, прегледајући оставштину и новинске текстове свог претка,

управо реконструише његов лик – лик познатог авантуристе Димитрија де Вујића, осведоченог љубавника, уваженог госта, па и привременог саветника бројних европских дворова. Скромни и времешни отпражник возова упоређује тачније разликује, али и проналази ретке сличности између себе и свог претка, и то по неколико основа. Али, он и упоређујући свог претка с нама данас и овде, проналази бројне сличности, временски измењене и уподобљене. Ипак, често је у књижевној критици, када је у питању поменути Демићев роман, идентитетски садржајни концепт недовољно осветљен, већ је скрајнут, пошто је предност дата оном разбарушеном, игривом и авантуристичком садржају у роману. А управо нам је потребна ова идентитетска особеност на нивоу појединца, као што је дочарана у помињаном Демићевом роману, иначе значајно присутна у његовом стваралаштву. Поредбеност и самерљивост претка и потомка су игриви и продубљени сегмент романа који је садржајно и значењско много убедљивији и вреднији од оног авантуристичког дела романа, с којим је књижевна критика више разговарала и истраживала.

4.

Садржај Демићевих књига, с обзиром на то да се углавном бави животом и трагиком простора ван матице, прихватио је и све оно прошло, историјско, можда је прецизније рећи искуствено односно изворно искуство, па и оно митско углавном упамћено. Често, игривост садржајних нивоа даје реч необичном, особенем, али и медитативном, фантазмоморијском, митском и митопоетском, који, у истом времену, утичу на упознавање не само тог духовног и надстварног, него и појединаца у тескоби и јези остављености и заборављености, без пружене руке подршке у било ком облику. Пишчева продирања кроз митско и историјско, заиста су завидна, живописна, смисаона, убедљива, за читаоца потпуно нова, иако потичу и из библијских појмова и словенских митова, јер су и они део нашег синкретичног памћења и нашег сопства. Наведене представе сачуваног и литерарно обрађеног, врло брзо претварају се у сентенце и медитације. Парадигма за такво мишљење јесте књига *Ћутања из Горе*, са свим својим, још увек живим тајнама, легендама, ћутњама, зачудним и заумним, која трају у житељима где год данас били. Таква, иако завидна и предубока, сећања и искуства нису подложна забору, уколико има ко да их памти и баштини. То је својеврсна симбиоза прошлог и будућег кроз призму садашњег, какво год оно било. Слична претпоставка се односи и на роман *Сламка у носу*, чија се постмодернистичка неочекиваност огледа у тематској опредељености, па и у извесној удаљености од нас појединачно и колективно. Реч је, дакле, о ватри. О исконском елементу који је, у Демићевом роману-првенцу, његов главни јунак. Наполеон је само костим, униформа, поза, фигура, одликовање... Могао је то бити и неко други. И Карађорђе. И Свети Сава. И мајор Гавриловић. И Прометеј. И Хераклит. И Тесла. И бројне светске историјске личности. И „пламен не би утрнуо“ ни у једном од њих. Ни за тренутак. И не само у поменутима.

Поред неочекиване, па и, на први поглед, зачудне синергије ватре и Наполеона и њихове узајамности присутно је, потпуно

равноправно, митско залеђе у виду тумачења ватре од српског етнолога Симе Трајановића, које, поред паганског наслеђа, обухвата и философију, али и лаичке предрасуде, заживеле у народу. Писац све битне Наполеонове биографске факте прожима паганским учењима о ватри, што је писцу омогућило зачуђавање и занеобичавање, уз поентирајућу медитативност дискурса, посебно важне кроз претпостављиве, иако неочекиване и сасвим зачудне мудрости, које постају још један значајан ток и домет Демићевог романа-првенца, као и будућих романа. И то њиховог сводног и доминирајућег карактера. Уз то, занеобиченог и вредносно завидног. Осим помињаних старословенских уверења писац је преузимао и религијско-митолошка тумачења и цитирао билијске записе. Неретко и философска објашњења природе, нарочито вечитих елемената, као и других исконских међаша, почев још од Хераклита па до наших дана, чиме се постиже завидна ерудитска вертикализација која отвара даље бројне токове романа, који се укрштају и досмишљавају. И по хоризонтали, врло често.

Поред свих облика и представа ватре издваја се и психолошка раван у којој издвајамо преношење значења ватре као осећања. И то осећања љубави од „слатке ватре ишчекивања” до страсти, јер пламен је симбол „човековог срца”, као што је љубав смисао и суштина живота, света и свега.

А љубав је, посебно и значајно, присутна и у *Тилибару, меду, оскоруши* и у *Бачком опсенару*, иако су различити њени појавни облици. У првопоменутом роману љубав је и покретач свих збивања у свету и животу, и оних духовних, до „платонских“ образаца љубави, а у другом је начин живота и размишљања. И то живота изнад својих друштвених капацитета, који обухватају и образовање и породично порекло. Али, обе су удаљене и различите једна од друге. Прва је сва у ишчекивању и чежњи, благодсти и нежности, друга је острашћена и животна, доживљена и чулна, али и приказана као средство одржања свог положаја у племићком друштву, за разлику од оне искрености у *Тилибару*, која је спремна и на заветну жртву.

5.

Квалитет Демићевих прозних записа, нарочито у поменутом петокњижју, посвећеном избеглима и повратницима, заслужују квалитет *етнопсихолошких* записа о омеђеним просторима и времену, као и о појединцима и заједницама у датим, ратним и поратним околностима. Иначе, у нашој књижевној и културној историји, етнопсихолошке текстове започео је још Јован Цвијић, и као њихов пионир, и као критичар и промотер истих. Његови закључци и промишљања су драгоцене, као што и данас за Демићеве горке или меланхоличне успомене о својим земљацима и њиховој повести, можемо слободно рећи да су глагољивији и значењски богатији од било каквог статистичког, социолошког и психолошког, нарочито економског и филозофског рада и/или истраживања, која се још нису ни организовала у сведочењу збивања из наше блиске прошлости.

Зато је потребно појаснити неопходно умеће књижевника Мирка Демића да вешто и с мером окњижотвори етнопсихолошке

датости кроз призму појединачних и колективних аутентичних и особених усуда и удеса.

Иначе, зарад значаја оваквих образаца исписивања свог сопства, као и окружења, треба подсетити да су етнопсихолошки списи претече једног Фројда и његовог тумачења човековог унутарњег света.

Пре свега, битно је издвојити читаочев и тумачев утисак да је већина Демићевих књига конципирана тако да у њој постоји основна значењска матица, дубока, убедљива, промишљена, недвосмислена и вредна приче, што је, уосталом и најважније. Ипак, треба истаћи, да одлучујућа посебност семантичке реке Демићевих прозних остварења јесте и у томе што се она све више грана, разлива и прелива, али и прихвата нове и старе притоке, постајући, на тај начин, необично широка делта. Спојнице, тачније преливнице су, готово, на сваком таласу и жалу, било да је у питању асоцијација, ерудиција, историја, сећање, антиципација, тренутна импресија или неки догађај пишевог датума и порекла. Тако да свако Демићево дело јесте водени континент или да кажем Демићевим топонимом – језеро или море у којем је основни ток приче толико домишљен, есејизован, семантички доврхуњен, искључиво и емотивно проверен, а повремено иронично немилосрдно обојен.

6.

Сумирајући Демићев животни усуд који је и временска парадигма читавог национа од његовог постанка, можемо рећи, сасвим је и било очекивано да баш он испише упечатљиве и особене странице о феномену и искуству *зла* и *злочина*, *страха*, *целата* и *безнађа*, затим, и о облицима и необјашњивој „тајни виталности“ зла, те и рукопис *Игре бројева* можемо прихватити као наставак и/или повратак објашњавању парадокса какви су целати и злочинци и какво је зло уопште, које нема краја, и о чему сведочи исповедна и сетна сентенца једног од актера есејизоване књиге пред нама – Архисведока односно Љубана Једнака из *Апокрифа о Фуртули*: „Слутим да је зло вјечно“. Уз условну ограду и разумно правдање писца, пред, неком вишом и непознатом силом, јер, како писац промишља – „само мртви разумеју језик Зла“. На осталима је, дакле, да га само покушају претпоставити и досмислити, иако, свесни, да се „тешко домишља и још теже измишља“ језик зла. Нама по сведочењу учесника грађанских ратова у Југославији крајем прошлог века, заправо недостају речи да опишемо све манифестације зла, мржње и освете које су нам се дешавале у то доба.

Зато, за успех поетско-есејизованог језика какав је, очигледно, задао и завештао себи писац, осим фикције, битна је и његова искуственост. Очито да је писац Демић, поред оног личног и заједничког искуства, које, мање или више, може поседовати сваки појединац, стекао и преузео, по вокацији књижевника, и завидно литерарно искуство, почев од Горанове *Јаме* и других књижевних и документарних текстова. Између осталих и готово заборављен доживљај Ђамила Сијарића приликом уласка у Јасеновац, непосредно након ослобођења.

Наиме, о злу је присутна прича у свим Демићевим књигама. Само је различито обучена и према основној садржајној матици одабрана и оправдано уподобљена.

7.

Иронија је присутна у готово свим Демићевим књигама али је посебно моћна у *Атаци на Итаку*, у виду аутоироније, јер смо и ми овде део оних који су чинили оно што није достојно нас. Иронија је нарочито горко-зачудна, па и болна, у свом оживелом апсурду, метежу, хаосу и безумљу, а нарочито у привиду, и у *Апокрифима о Фуртули*, који као и сценарио за *Велики школски час у Крагујевцу – Игра бројева* одржава прича о злу уз досезања Јасеновца као заједничког сегмента свих злочина, не само на нивоу једног народа, већ и као парадигме зла и злочина, уопште. Јер, нема никакве разлике између бројних страдалишта, мрачишта и пепелишта, независно ко су целати, а ко жртве; независно каква су им имена или верска и национална одређења, јер зло је зло. И увек се морамо оградити од њега, ко год да га је учинио. Па и ако смо то ми.

Морамо се, поручује нам Демић, борити против сваког зла. Не само над нама, јер смо често били у лику жртве, него и против зла од стране нас. Што се, иако ретко, ипак, дешавало.

Примерена иронија је и у роману *Ћутања из Горе*, која се наметнула као насушна потреба, као и критичан став према свету и нама. Штавише, читамо и пишчев критичан однос према нама за одређен временски период, за који можда, већина његових читалаца, као активни актери самих тих догађаја, нису имала такав критичан став. Можда га нису ни могли имати. Напротив...

Такав је Демићев поступак, нарочито критичан и ироничан, сликовито-медитативан, када је у питању и митинг одржан на Петровој гори током 1990. године („Није на Гори – агора, већ митинг; мјесто гдје се гнијезди безумље, гдје се сви гласају а нико никог не чује. Од Горе правимо страшилиште. Од Горе правимо мету. Живо блато. Септичку јаму. Она ће бити повод и изговор, разлог и оправдање, узрок и посљедица. Умјесто да својим плесовима на површини Горе потомци призивају духове својих предака, они су стали да их растјерују и раздражују. Умјесто да им приносе жртве, не би ли их умилостивили, они као да жртвују њих, своје претке, за свој краткотрајни ћар и мутне циљеве. Умјесто да по њиховим гробовима ходају опрезно, на прстима, пуни страхопоштовања и удивљења, они их скрнавe и растјерују им сјени. До мртвих тако допиру продорни звуци хистерије, преносећи свој горки пелен дубоко под земљу, гдје је одавно нестао сваки мирис и укус, трујући њиме како оне уснуле, до тад упокојене, тако и оне вјечно будне у свом неспокоју”). Очито, из времена „догађања народа“, које то свакако није било, судећи по накнадној памети коју данас, као и раније, поседујемо. Питање је само да ли ћемо је признати и када ћемо то учинити, јер нас писац Демић упозорава кроз игрово-ироничан и упитно-усклични дијалог мртвих у земљи Петрове горе („Шта хоће ти табани изнад наших тијела? – Да нам терет буде већи, а тјескоба неиздржљивија! – Позивају ли нас тако на васкрснуће? – Прије ће

бити да нас желе сабити још дубље! ... – Да ли то урлаћем тјерају демоне? – Демони се тако призивају! ... – Знају ли шта хоће? – То не знају. Довољно им је што знају шта нећу! – Па шта неће? – Све оно што други хоће! ... – Не знају они шта значе мртвовати? – Чини ми се да не знају ни каква је благодет живовање!”).

8.

Дакле, свака Демићева књига је пребогата садржајем. Згуснута и компримована. Набијена оправданим појавама, сликама, игривим асоцијацијама, вигилним метафорама и ироничним и аутоироничним, ненаглашеним коментарима. Тумачу се увек чини (а не привиђа му се само) да није могао ни да, макар, помене све битне садржајне стожере Демићевих прозних остварења, а камоли и да их анализира и појасни читаоцима.

Заправо, питање је и како треба тумачити Демићева књижевна остварења. Да ли онако, како књижевна критика налаже и преточити на папир коначни заједнички најупечатљивији утисак. Или проучавати један по један значењски ниво или контраст између појмова и чинити то појединачно од симбола до симбола, од појма до појма, од асоцијације до асоцијације, од слоја до слоја, а што би захтевало превише простора и времена, и форму есејолико-медитативног текста. Верујем, једино тако, и у неколико руку, можда би се могао докучити књижевни потенцијал Демићеве прозе, и то у свакој од његових књига, равних својеврсном обиљу лексиколошких јединица и заједница.

Роман *Тилибар, мед, оскоруша*, од осталих Демићевих књига, посебно се одваја својом епистоларном формом као и доживљеном и домишљеном биографијом Бруна Шульца. Бруно Шулец у Демићевеј интерпретацији јесте рам за слику, а његова љубавна писма су само површинске слике или само једна од безброј прича. Захваљујући чињеници да су писма преведена, дописана и прокоментарисана од особе којој су писана, наслућујемо још једну слику иза прве слике. То значајно продубљује читаочеву спознају да је „писмо замка”, јер „не читамо ми њега – већ оно нас”; намеће контрапункт „између оног ко пише и оног ко ће читати”. Смењивост догађаја, као и хитре и живахне асоцијације, наводе на питање јесу ли пред нама писма или Демићеве промишљајући снови. И да ли је писац успео да истовремено доживи и свој сан и своје књижевно епистоларно остварење. И да кроз друге слике исте слике, постигне јединство и природе и бића. И слика и речи. И оних који се посматрају и оних који посматрају. Значи и посматрача и посматраних. И писца и читаоца. И извора и Нарциса, загледаног у извор.

9.

У романима рубних простора, у којима се граница помера из године у годину, а људи мењају из ноћи у ноћ, присутна је, тачније наметнута је манихејска линија, као и Фуентесов прелест изнад ожиљака у души и телу. Зато се контраст или удвојеност намеће као основни атрибут и Демићевих заумних *Путања из Горе*, а што, и иначе, карактерише све токове не само поменутог романа, него и

ранијих, и каснијих. Овом пригодом то чини кроз непосредније, интензивније и игривије дијалоге контрапункта, које уочавамо у средишњим сегментима свих девет поглавља овог романа. У њима су супростављени Адам и Адама о постанку греха, па свештеница и видарица Г(в)оздана и римски ратник Луције који домишљају и преносе своје искуство о односу душе и тела. Затим, читамо и „жагор Теодорове живе руке и његовог пепела“ и „Неко и нико ћућоре ништа и нешто“ у којима бележимо и ауторову дефиницију главног јунака овог романа – Петрове горе („Гора Петрова је гроб без биљега, која обједињује све незнане гробове овог и оног свијета, и мог“). И само их треба чути. Углавном, гласове мртвих. Треба стећи моћ да се допре до њих. И научути како да се чује њихово ћутање, јер, нема ничег речитијег од њиховог ћутања. И монах Петар је постао свестан, само њему знане молитве („Спознавао је како је најчистија она молитва која је очишћена од мисли, односно од ријечи, неупрљана и без звука, а онда и без вишка смисла“).

Зато је и прогнани, одсеченог језика, монах Петар („Петар је бачен у искушење да ствара нови свијет“), по коме, по предању ова гора и носи име, као и „Калуђерско односно Вилинско врело“, мада има и заговарања да ова гора дугује име последњем хрватском краљу Петру Свачићу, сахрањеном у њој. Отуда и разговор односно „Игуманови и Краљеви вапаји“ који се одвијају између краљеве бахатости („Краљ сам све док верујем у снагу и моћ краљевског жезла, све док код поданика не сазри сумња да сам узурпатор“) и Петрове медитативности („Сваком од нас је довољно да до танчина проникне у једног јединог човјека – у себе – па да му се отворе видици на све четири стране свијета и времена, горе и доле, у прошлост и у будућност“).

Посебна се опрека чита у у сукобу монаха Петра који је створио свет без сенки и монаха Павла који руши тај свет, али и себе самога. Затим, ту су и „надговорњавања“ „браће по матери“ и „браће по ћаћи“ (као подела на националној основи), као и постусековањски разговор Патријархове главе с трупом, који заговара упорност и трагички дух („И како увијек бива, тражено пронађу само они који истински трагају. И не проналази се изгубљено, већ оно што се одувјек има у себи, било као мисао или као љубав“).

Овај нетом, прозвани цитат, управо објашњава и Демићеву промишљајућу реченицу, којом наставља своју причу, допричава је и досмишљава је, често, и изненађујући читаоца. Али, често и занеобичава изворну очекивану реченицу са својом поруком у њену супротност, у контраст, у дијалоге, који трају током читавог Демићевог стваралаштва.

Више идентитетска удвојеност, него ли подвојеност личности новинара Гандија, у књизи *Слуге хировитог лучоноше*, као и могућност вечитог понављања апсурда и контроверзе досуђене нашем народу, па и нама појединачно, можемо илустровати самим цитатом из Демићевог романа: „Кад ово не би било позориште (а јесте), у њему би се, од почетка до краја, комедија и трагедија (та два јанусовска образа, у истој колеви одњихана и у истом сандуку сахрањена), љескаво

одражавале у истом догађају; како у његовим протагонистима, тако и у теби, драги читаоче, немом и нехајном посматрачу“. Нису ли апсурди, двојност, дволичност или безличност, осећај вишка вредности, они елементи и појмови који чине структуру личности Српског Гандија, и данас присутног и разбашкареног у нама. И још израженијег. Није ли и данас и овде, оживела судбина бројних добронамерних, иако хиперболисаних критика и критичара (читај – не само новинара) слична Гандијевом незаслуженом усуду. Не проналасимо ли ми данас себе у Гандијевим омиљеним објектима критиковања и изругивања. Или затичемо Гандија у нама. Није ли и нама данас потребан Ганди, али у оном његовом изворном и крајње добронамерном и искреном облику какав је био, за разлику од ових његових данашњих следбеника који су продали своју душу и слободу, врло прозаично, за разлику од Мефиста који је на то принудио Фауста. (Можемо само замислити како би тек њих „осавремењени“ Ганди из Крагујевца или било којег града, сликовито дочарао и ефикасно уједао из броја у број свог гласила).

10.

Не само да је књижевник Мирко Демић, за протекле скоро три деценије књижевног истрајавања, исписао знак једнакости и аналогije међу различитим временским периодима на истом тлу, већ је, успео и да оствари своје особено уживљавање или тачније прихватање и поистовећивање с измаштаним или измаштано примакао стварносним личностима, што потврђује и његова прва реченица у роману *Слуге хировитог лучоноше*, која гласи: „Најбоље и најузбудљивије приче о себи испричали су они који су сведочили о другима“, као што је уосталом, и Морис Бланшо претпоставио и још мало зачудио сличну ситуираност, с промишљањем да „ми не пишемо по ономе што јесмо, него, да ми јесмо по ономе што пишемо“.

11.

И у најновијем роману у причама, симболичног имена, *Ружа под ледом*, Демић се враћа у завичај. Овом приликом у доба свог детињства и ране младости, и то кроз легенде и предања на почетку романа (на пример кроз предање о „ружи под ледом“ – месту предачког станишта). Али и кроз горку оскудицу, немаштину и колективно осећање угрожености и запостављености, откривајући нам усуд и удес српског живља у Хрватској, и у рубним просторима, уопште.

Оно што је новина у Демићевом аутобиографском роману дешава се, пре свега, на плану дискурса. Наиме, емоције и сећања из памћења дечака, што је очекивано и оправдано, делимично су разудили доминацију његовог есејизованог књижевног стила, што је досадашњи знак препознавања Демићевог стваралачког језика и писма. Пример складне симбиозе пишчевог есејизованог стила и тихо-кључалог емотивног набоја, јесте, нарочито у ликовима деде и мајке, као симбола својеврсне заштите и одбране, од свега што појединца може потенцијално угрозити.

Посебан значај наведене микстуре емотивног и есејизованог (читај медитативног) огледа се у томе што је та усклађена умреженост

омогућила писцу Демићу да вешто поентира током и на крају сваке приче. И, на тај начин, даје причама, и оним најкраћим, додатне неочекиване и општеважеће категорије – од емоција до медитација и до метатекстуалних конотација, што је и раније уочена особина Демићевог књижевног израза.

Осим тога, и кратке приче у овом роману комуницирају међусобно и у стању су да се преливају из приче у причу током читавог романа, јер су из истог или блиског временског и просторног порекла. Штавише, поједине приче из романа у причама *Ружа под ледом* учестало успостављају контакт и с неким од ранијих Демићев романа, као што то чини, већ нам познат, Лешо Самоук из романа *Ћутања из Горе*.

Оваквим поступком писац превазилази још две очекиване ситуираности. Пре свега, писац није себи дозволио да његова топла сећања на догодовштине и збивања из детињства и ране младости склизну ка очекиваној, али претећој патетици, већ доживљавају својеврстан преображај у уметнички књижевни чин. Такав је пример чин и процес смрти мајке у причи „Одумирање пупчаника”: „Умирала си у мени, а била жива, тамо у завичају. Све до данас то умирање, тај бол, нисам умιο да испричам нити да га опишем. Тих касних осамдесетих година прошлог вијека умирала си у мени, у Београду, а живјела тамо, у завичају. Да ли сам и ја умирао у теби, мајко?”

Осим тога, спојем емоција и медитација, писац сведочи да се сви аутобиографски оријентира, колико год деловали као некњижевна грађа, уколико се последице емоције обогате медитацијама свременске и просторне дистанце, могу постати прави завидан књижевни текст. Истовремено и поуздан и веродостојан етнопсихолошки запис.

Са друге стране, књижевник Демић је успео да нам приближи и овековреми свој завичај и људе у њему, с којима, из дана у дан, проналазимо све више сличности – и карактерно и историјски заједнички и блиски – с којима се препознајемо и једначимо.

И на крају, нужно је рећи, да је и својим најновијим романом у причама *Ружа под ледом* писац Мирко Демић посведочио да је „одређен огњиштем и родним тлом, / из којег је израстао, / као и простором / у којем су хиљадама година / живели његови атоми”, како је и Алек Вукадиновић, у једној песми, објаснио своју људску и песничку завичајност.

Горица ОРШОЛИЋ¹

*АУТОПОЕТИКА ЗВУКА И ЗНАКОВА:
КА ПОЕЗИЈИ ДРУГИМ НАЧИНИМА*

У овом есеју, испитујем могућност успостављања нове форме поезије, аутопоетике, које је циљ да створи поезију која се не ослања на језик и његове познате граматичко-синтактичке структуре. То ће бити покушај да се превазиђу ограничења тренутно познатих језичких територија које не одговарају уметничкој комуникацији кроз једноставне и не-чисто-вербалне поетске форме (тј. визуелна поезија, сигнализам). Аутопоетика не настаје из чина воље и свести већ из простора пресвесног импулса; из времена и места пре знања. Аутопоетиком, песници настоје да створе свет, од самог почетка, не само да га објасне. Према речима Жан-Лик Нансија: „Тако је реч увек ‚стварање‘: техне без почела и краја нити материјала другог до ли себе. И на овакав начин, свет је увек смисао изван знања, изван рада, изван становања присуства [...]“² Аутопоетика која се склања од језика, ствара космичку поезију што се обраћа сваком и није спутана границама језика, национализмом или културама. Тако аутопоетика истражује могућност јачања чулног искуства, стварања дубљег учествовања у поетској осећајности кроз смањење језичких ограничења.

Концепт редукције, у себи контроверзан, носи нарочито негативне и проблематичне конотације унутар домена књижевности и поезије. Одувек се чинило да богатство језика долази из квантитативне димензије и, као последица тога, да ће квалитет мисли и емоција које језик преноси бити увећан додавањем тој количини. Постоје примери у уметничким покретима, као летризму, херметизму, или сигнализму, који показују да се редукција, фрагментација и инсистирање на језичком мозаику могу посматрати на позитиван начин: када редукција језика доприноси квалитету књижевног и поетског текста, и када је та редукција била у стању да задовољи „и интелект и

¹European Graduate School.

²Jean-Luc Nany, *The Sense of the World*, trans. Jeffrey S. Libbert (Minneapolis< Minnesota University Press, 1997), 41.

осећање“.³ Поезија не треба да буде затворена у традиционални језик заснован само на речима. Такав језик је већ застарео када се упореди с моћи и досегом уметничког и поетског језика, нарочито у контексту супротстављености друштву и светском поретку.⁴ Идеја коју Маркузе провлачи кроз своја размишљања о поезији и уметности више је као романтична јер предлаже да преживљавање уметности чини једину преосталу везу која повезује садашњост с вером у будућности. Чак ћу узети слободу да тврдим да песници увек стварају *из* будућности, без обзира на то да ли њихова поезија говори против ње.

Док говоримо и стварамо из и за будућност, за наду, на трен угледамо истину. Док филозофија једино говори о истини, уметност заправо покушава да је оствари. Наравно, то је утопијска истина, истина посебне врсте. Изгледа да су ствараоци уметности разумели шта је Жан-Лик Нанси радикално закључио: да су данас, утопије постале неоперативне јер су одувек биле структурисане у складу с представама које су се ослањале на установљено и препознато мишљење. „Током пет векова веровали смо да су утопије досежне, и веровали смо у њихову сујету. Сада морамо друкчије да размишљамо и рефлектујемо о нашем месту у свету“.⁵

Аутопоетика поседује слободу да буде случајна и ненамерна у свом премишљању, као што Бадиу пита: „Да ли је тачно да свака мисао баца коцкице?“⁶ Мисао која се рачуна само једном, која нити инсистира нити је доследна – мисао које је материјал сан и која обликује немогуће – могла би да буде услов догађања аутопоетике, засновано на премиси да „ништа није онако како изгледа.“⁷ Аутопоетика не би требало да покушава да истиче стваралачку посебност аутора већ да, без страха, осликава стваралачку импотенцију, отуђење од свакодневног језика, одбацивање стваралачког унутар установљених образаца. Аутопоетика захтева да стварање поезије није просто вештина манипулисања речима унутар језика; уместо тога, она треба да буде примарно стварање из импулса у области снова.

Аутопоетика има занимљиву сличност с научном теоријом аутопоиесиса, где аутопоиесис представља довољни и неопходни услов живота – на пример, најједноставнији организми преживљавају користећи се интуитивним односом с природом, тамо где се чини

³Edmund Husserl, *Phenomenology and the Crisis of Philosophy*, trans. Quentin Laurer (New York: Harper and Row, 1965), 142

⁴Herbert Marcuse, *Art and Liberation*, (London and New York: Routledge, 2007), 124–125.

⁵Jean-Luc Nancy, “The West is no more”, interview by Elena Cué, Alejandra de Argos, 13 July 2016.
<https://www.alejandradeargos.com/index.php/en/all-articles/21-guests-with-art/1418-interview-with-jeanluc-nancy-the-west-is-no-more>.

⁶Badiou, “Is it exact that all thought emits a throw of dice?” *Hyperion* 9, no. 3, (2015): 64-86

⁷Ibid.

да одржавају своје постојање без било каквог спознајног учешћа. Спознаја није дефинишући услов њихових живота али је њихово делање једнако стању спознаје. Како Пјер Луиђи Луизи запажа: „Овај концепт хоће да нагласи да је аутопоетски систем способан да *опаз*и спољашње догађаје као сметње, и да *реагује* на њих прилагођавајући унутрашње конфигурације саморегулисања тако што одржава своју организацију у датим условима окружења. Другим речима, аутопоетски систем је систем способан да ствара, за спољне притиске које опажа, унутрашње операције које му омогућују да одржава своју индивидуалност – да преживи у својој променљивој средини. Спознаја је оно што организам чини. Спознаја јесте чињење.“⁸ Овако песник треба да ствара – без планирања, једино помоћу интуитивне потребе за стварањем нових истина.

Чини се да су уметници и даље у потрази за правцима делања, мењајући и формулишући путеве уметности. Данас смо заиста сведоци назнака да се историјска димензија и функција уметности постепено помера према стварности, према планетарном универзуму уметности: „Када се бежична повезивост у потпуности оствари, свет ће еволуирати у огромни мозак способан да реагује у било којем од својих сегмената.“⁹ Оно што је апсурдно јесте да универзум истине и стварног света сигнализирају крај уметности; у таквом универзуму говори се језиком уметности чак и ако уметност не може да досегне тај универзум – постојање и истина уметности дефинисани су и оправдани њеном не-стварношћу и помоћу немогућности да досегне свој циљ. Тако се уметност може остварити једино уколико остане илузија и настави да ствара илузије. Охрабрујуће је да уметност данас има могућност потпуно нових начина остваривања и као таква постаје потенцијални сарадник у изградњи нове стварности, то јест, могућности која ће на крају значити уништење уметности кроз остварење сопственог циља.

Да ли уметност у коначном смислу говори језиком откривања, пита Маркузе.¹⁰ Уметност разоткрива постојање објеката уместо простих делића, комадића материје који се могу произвољно користити и који су подређени области форме – другим речима, објеката који су инхерентно естетски. Тако је чин стварања „ослобађање објеката од аутоматизма перцепције“¹¹ што изобличава и ограничава то што објекти јесу и што би могли да постану. Стога, уништење старе форме уметности отвара могућност стварања нове непосредности која је омогућена процесом сећања, где претходно познате представе,

⁸Pier Luigi Luisi, “The Santiago school: Autopoiesis and the biologics of life”, in Wall Street International Magazine (2016).
<https://wsimag.com/science-and-technology/19657-the-santiago-school>.

⁹Nikola Tesla cited in Zvonko Sarić, “Opstanak evidentnih problemskih kontinuiteta”, in Signal International Review of Signalist Research, no. 22–24, Belgrade, 2002: 35. The translation is my own.

¹⁰Marcuse, Art and Liberation, 117.

¹¹Ibid

појмови и идеје задобијају ново чулно тумачење и потврђивање. Тишина, на пример, јесте веома важан чинилац уметности као начин спознаје и сећања, тишина тамо где чујемо музику, тишина као целовита димензија која је ту чак и када се не користи. Естетичка енергија мора да тражи тишину и мир уместо агресије, мир нам даје могућност да истински видимо, чујемо и осећамо шта јесмо и шта објекти јесу.

Овај принцип сугерише степен до којег је естетска димензија потенцијално димензија саме стварности пре него супротстављеност уметности и стварности. Могло би се још рећи да на овај начин уметност тежи сопственом остварењу (уметност као уметност). Уметност остварује себе кроз сензибилност где потиснуте инстинктивне биолошке потребе налазе свој израз у уметничким формама, материјализују се унутар контекста друкчије стварности.

Како ћемо видети, на примерима невербалне поезије које ћу увести, у временима транзиције и великих друштвених промена људска перцепција постаје на одређени начин презасићена чулним схватањима старог света. Таква криза и раздор у области људског стваралаштва, у области језика, што је још више наглашено у време очаја и рата, изгледа да захтева другачију перцепцију комуникације кроз језик, и нови осећајни свет се иницијално појављује кроз уметничко стваралаштво.

Сви смо упознати с тврдњом да је немогуће писати поезију након Аушвица, па ипак све форме које имамо, чак и не-форме, нису способне да искажу све ужасе које проживљавамо. Али упркос овоме, поезија је писана и за време и после ужаса Аушвица. Она се пише данас уз све уништење и жртве модерних технолошких ратова. У ствари изгледа да се током најтежих времена појављују неке нове уметничке форме, мада највећи део њих завршава представљањем ужасне стварности уз помоћ несхватљивих апстракција. У летристичкој песми, *Cris pour 5.000.000 juifs égorgés*, Исидора Ису меша ономатопеје које представљају звукове возова у вези с депортацијом, и крикова, наредби, имена и места (у мешавини језика – француског, хебрејског, немачког) како би представила трагедију Холокоста и пренела чулну поруку трауматичног догађаја боље него што би то лирска поезија могла.¹²

GUERINGUE! Himler, guimiere, meringue
jimiere, jéringue.
HASS!
lebanne – letrain; le train lebanne
le vanne – leganne – lemain lelan
tfff-i tfff-i tfff-i tfff-i
tfff-i tfff-i tfff-i tfff-i
B ßß

12Isidore Isou, “Cris pour 5.000.000 juifs égorgés” cited in Beinecke Rare Book & Manuscript Library, *Beyond Words: Experimental Poetry And The Avant-Garde*, (New Haven, CT: Yale University, 2019), 18.

Auschwitz – schwitz – schwitz
 Auschwitz – schwitz – schwitz
 Buchenwald!
 Bouhnwald!
 ADONOOOI! ADONOI!
 Belsen – Bergen
 BELSEN – BERGEN!
 MATHAUSEN!
 Mathaousenne:
 MOGHILOW!
 MOGHILOOW!
 Galgal – Raiwensguergue
 Ranne –WildeWaibensguergue
 WOI zennenne FANNY moisché rachelle
 OI! SHHEMA ISRAELLE!
 élohénou lad!
 Élohénou
 EHAD!
 M9μ

У временима кризе изгледа да поезија појачава своје деловање према негацији и одбацивању постојеће стварности, тако да промена форме, преиспитивање поезије саме, и одбијање да се прихвати наметнута истина, представљају само неке од начина на које поезија реагује. Поезија не пева нити изговара коначну истину, историјску истину; уместо тога, она помало неспретно, неодговарајуће и нејасно гура према некој сурогатној истини, само да бисмо је на тренутак осетили па затим наставили да трагамо и чезнемо за њом. Поезија даје правац алтернативном размишљању и стога алтернативном животу, као и новим вредностима постојања, дубоко укореењеним у области снова, који могу да процветају као нова истина.

Летристички покрет појавио се у ратом разореној Европи после Другог светског рата (највећим делом у Француској) а установио га је песник Исидор Ису. Ова форма поезије бавила се говором о уништењу, трауми, рату, коришћењем слова и тврдила је, у свом првом манифесту објављеном 1942, да је „реч први стереотип“. Звучна поезија, од „Ursonate“ Курта-Швитерса (Kurt-Schwitters) до рада Анри Шопена (Henri Chopin) с „Алтагором“ („Altagor“), верује у трансформативни потенцијал технологије докле год технологија служи човечанству. Он уздиже поезију на ниво ослобођења и тврди да ће нам „наука сама и њене технологије дозволити да оставимо доба симбола и тврдоглаво стање утилитаристичког живота за собом зарад производа слободне суверене уметности, зарад универзалне музике звука, динамике или пластике.“¹³

¹³Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Beyond Words: Experimental Poetry And The Avant-Garde, (New Haven, CT: Yale University, 2019), 30.

Да би победио, Летризам мора да буде
ПРОЧИШЋЕЊЕ, ОСВЕТА,
ТЕРОР.
Ускоро ће прве ватре обузети борделе
Париза како би направиле
више места за Летризам.
Обећавам вам то!
МОЈ ЖИВОТ мора да буде велико ДЕЛАЊЕ.

Габриел Померан (Gabriel Pomerand), 1946.

Херметичка поезија из 1930-тих у Италији такође ставља нагласак на звук речи, изједначавајући га са значењем. Покрет се појавио као реакција на фашистичку културу и тежио је да се супротстави вербалној манипулацији и пропагандистичкој масовној комуникацији. Херметичари су покушали да сачувају право значење и значај речи редукујући их на њихове звуке. Према Паулу де Фреју¹⁴ (Paul de Vree) у *Poesia visiva: een keuze*:

Свако проповедање је насртај на људску слободу. Поезија како је ја доживљавам није више дворска слушкиња принчева, прелата, политичара, партија, или чак људи. Она није ништа друго до она сама: гласовни фонетски феномен психофизичког порекла објективно структурисаног уз помоћ речи, звукова, и механичких и графичких средстава (снимања и писања). Чисто визуелно вербално не постоји. Она увек призива звуке или буку места из којег долази и којег је она знак. Песма је лучење респирације било да је чујна (извођена) или нема (читана), стваралачки модулисана, испровоцирана потребом да се говори, и не односи се ни на шта друго до ли на осећајност постојања (садашњег и планетарног). Овако схватам објективну намеру гласовних звукова: као усклађену комуникацију стваралачких спонтаних вибрација. Гласовна поезија не може да постоји без поновно изумљеног рецитала, то јест звучног система или усмеравања звука. Све зависи од нових могућности механичког изражавања којима се остварује пренос потпуне сензибилности песме, које су у основи тоталног кинетичког спектакла што их Анри Шопен предвиђа с неизбежном утилизацијом таласима-погоњених машина. Оеувге (опус) звука је последица тимског рада под управом песника а идеална репродукција је она остварена на hi-fi диску. И овде је машина неопходна. Не треба ни спомињати да рецитатор (уколико то није песник) и инжењер звука (што се тиче снимања) лично доприносе оригиналности остварења. У зору електронског доба, поезија не може више да буде *fabliau* (причица).

Сигнализам, којег сматрам да је најближи идеалној аутопоезици, јесте уметнички и књижевни покрет основан у Југославији током 1950-тих. Готово је нестало током 1970-тих али се после тога поново појавио деведесетих, паралелно с процесом дезинтеграције земље, ратом, и транзицијском кризом. У побуни против поретка ствари,

¹⁴Paul de Vree, *Poesia visiva: een keuze*, Antwerp, 1979; Artwork.

пропоненти невербалних аспеката поетског изражавања дају предност семантичког над субстантивним, когнитивним и емоционалним аспектима уметничког дела. „Знак отвара непознате слојеве свести и посвесног, у потрази за онтичким тајнама и скривеним силама духа.“¹⁵ Менталне слике, концепти, схеме и формуле изражавају се невербалним формама и структурама, од визуелног кроз гласовно до мејл-арта, што се може манифестовати као форма декомпозиције основе природних језика.

У сигнализму језички знаци се графички материјализују у визуелној песми, постајући видљиви. Семантика „видљивога“ је у овом смислу испред „читљивога“. Речнички сигнали узајамно су повезани са знацима невербалне комуникације, и само у њиховој интеракцији бивају дешифровани и естетички опојмљени. Визуелно поетско мишљење, слободно од „прагматичког говора“, стога поседује димензије комплексног социо-психолошког и спознајног процеса.

Језик сигналистичке поезије јесте врста универзалног поетског језика који у себи садржи и уједињује различите, и често дијаметрално супротстављене, форме људског знања/науке – укључујући егзактне, природне науке, њихове формуле, бројеве и симболе, али такође и хуманистичке дисциплине. Уметнички радови као што су колажи, графике, објекти, као и кинетичка уметност и медијска уметност, у средишту су деловања овог покрета. У свом особеном полисемантичком језику, рад сигналазма уједињује, знак као космички природни феномен.⁴ Из овог разлога језик сигналазма је у потпуности симболички. Љубиша Јоцић¹⁶, један од учесника покрета, сматра да унутар сигналазма лежи „нови кључ новог човека.“ У текућој дигиталној епоси, значење сигнала изводи се из чињенице да је он „знак појаве смислене природе“ и да „знак сигнализује.“¹⁷ Знакови су везани за актуелну стварност и идеја да, у поезији и поетици, нарочито у језику сигналазма, не постоји растојање између означивача и означеног. Постоји интеграција и јединство између естетичке стварности језика и друштвене стварности. Другим речима, постоји оригинална форма и јединство лингвистичких и естетских чинова.

Према виђењу сигналаста, поезика сигналазма уздиже се изнад симболичких и семиотичких теорија и естетика с намером да се артикулише нова форма поетског стварања. Поетски језик сигналазма је специфична врста „сноликог говора“ и због тога што је визуелна поезија сигналазма рођена из „сноликих пејсажа стварности“ може да рачуна на „најдубље емоције“ које се јављају у „електронском

¹⁵Miroljub, Todorović cited in Milivoje Pavlović, “Signalistička neverbalna poezija” in *Avangarda, neoavangarda i signalizam*, (Belgrade: Prosveta, 2002), 283.

¹⁶Ljubiša Jocić cited in Miroljub Todorović, *Courses Of Signalism*, (Belgrade: Everest media, Међународна културна мрежа “Projekat Rastko”), 1974-1976, accessed April 3rd 2021. <http://www.rastko.rs/knjizevnost/signalizam/- delo/11190>.

¹⁷Ibid

спину.¹⁸ Језиком сигналистичке поезије, сама стварност (природа и друштво) говори о себи и припада свести новог човека којим ни технократија нити бирократија не могу да манипулишу јер је онтологија сигналистичке поезије у суштини стваралачка и еманципацијска и сходно томе искључује из себе сваки чин агресије и насиља.

Визуелна поезија, у односу на ове теме, документује изузетни аспект сигналистичке поезије која обухвата сврху рецептивне димензије естетског чина стварања. Због тога што доноси речи у слике и слике у речи, у слова, у глас, цртеж по речима и писању – боље речено: штампање по сликама. Сигнализам је извео веома специфично обједињење стваралачког чина и пријемних процеса који се протежу у искуствену сферу као и у сферу интелектуалног, критичко-стваралачког заузимања става примаоца према стварању које она или он доживљавају. Ово је манир на који сигналистичка поезија приступа свеопштем пореклу језика, који се материјализује генеричким говором у планетарно-хуманистичку онтологију јединства уметности и поезије.

Сигнализам је наставио да живи од 1950-тих до 1990-тих јер сигналистичка поетика не елиминише категорију субјекта, субјективног геста и сопственог рукописа. Овај стваралачки покрет негира лирски ентузијазам и одушевљење, поетске шећерлеме, култ традиције, пара-митове и страх од друкчијег.

Како Миролуб Тодоровић запажа: „У феноменолошкој поезији највише долази до изражаја нешто на чему је сигнализам, бар у свом главном току, инсистирао још од самих почетака – десубјективизација песме и песничке слике. Језик је у феноменолошким песмама неметафоричан, занемарује се свака субјективност, тежи се опису феномена, бића, ствари, без икаквих оптерећивања универзалним и трансценденталним.

У звучној поезији наглашава се гласовна супстанца појединих речи, уз покушај да се њоме испољи значење целе песме. То је значење оформљено на фоничком нивоу, али је истовремено у непосредној вези са њеном морфолошком ознаком. Гласовне јединице се издвајају и умножавају:

ВОЛИММММММММММММММММММ
 ВОЛИММММММММММММММММММ
 ВОЛИММММММММММММММММММ
 ВОЛИММММММММММММММММММ

МММММММММММММММММММММММ
 МММММММММММММММММММММММ
 МММММММММММММММММММММММ
 МММММММММММММММММММММММ

МММММММММММММММММММММММ

¹⁸Veselin Ilić, “Poetika srpskog signalizma” in *Savremenik* 36, no. 1–3 (1990), 237
 The translation is my own.

MMMMMMMMMMMMMMMMMMMM
MMMMMMMMMMMMMMMMMMMM
MMMMMMMMMMMMMMMMMMMM

па почињу да функционишу као преносни смисаони механизам једног, гласовним груписањем формираног извора асоцијација, не само звучних већ и вербалних и визуелних. Глас ту постаје носилац значења, смисла. Његове акустичне, интонацијске, визуелне одлике, наглашеност, место у речима, могућност колаборације и утицаја на остале делове песме (речи), искоришћени су за стварање сасвим нових поетских облика.¹⁹

Може се поставити питање како ће сигнализам успети да активира окошталу институцију уметности и ослободити је за стварност. Сигнализам је зачет као знак нове стварности који кружи око Земље јашући на чудесном електрону. Визуелна (сигналистичка) поезија уништава језик и традиционалистичко схатање књижевности и уметности. Он иде, могло би се рећи, од смисла до знака, уништавајући семантичке тврђаве рукописа и гутенбержанске цивилизације. Линеарна синтактика и грамастички нивози текстова бивају разбијени и, уместо њих, стварају се *текстуалне површине*, чиме се изражава њихова вишедимензионалност. Тако се знак открива као основни модел не само нове поезије, већ и читаве цивилизације с којом може да се такмичи. Семиотика је заменила семантику. Семиотичка анализа постала је кључ за решавање посебних поетских порука. Сигналистичка уметност види своју основну функцију у увођењу *новог* у реч, у стварању облика и откривању садржаја који ће променити људску свест.

Форме поезије као што су сигнализам, летризам, херметичка поезија, воде до аутопоетике и дају нам наду да можемо чинити било шта с природом и друштвом. Уколико можемо да учинимо било шта с природом или друштвом, уколико можемо да говоримо и пишемо о животу и смрти, разуму и стварности, свесном и несвесном, субјекту и објекту, зашто онда не бисмо могли да установимо, одредимо и ујединимо све њих у семинални облик заснован на неагресивној естетичкој интуицији? Или како би Шо рекао: „Естетичка интуиција производи из идентитета субјекта и објекта, свесног (слободног) и несвесног (природног) делања: то је „интелектуална интуиција која постаје објективна“ кроз рад уметности.“²⁰ Неопходно знање постоји. Такође постоје и инструменти и материјали за конструкцију такве друштвене и природне средине у којој би несублимисани животни инстинкти преусмерили развој људских потреба и способности и одредили нову сврху технолошком напретку. Ови предуслови постоје као основ стварања *лепог* које није само декорација, које није просто површина ружног и није музејски експонат већ израз и сврха новог

¹⁹Todorović, *Courses Of Signalism*.

²⁰Devin Zane Shaw, *Freedom and Nature in Schelling's Philosophy of Art*, (London and New York: Continuum, 2010), 65-66

људског: биолошка потреба и нови систем живота. Могућа промена улоге и функције уметности омогућила би уметност која трансцендује себе како би постала чињеница у реконструкцији природе и друштва, у реконструкцији *полиса* – постајући тако политичка чињеница. Не би постала политичка уметност нити политика као уметност већ настојање да се обнови друштво.

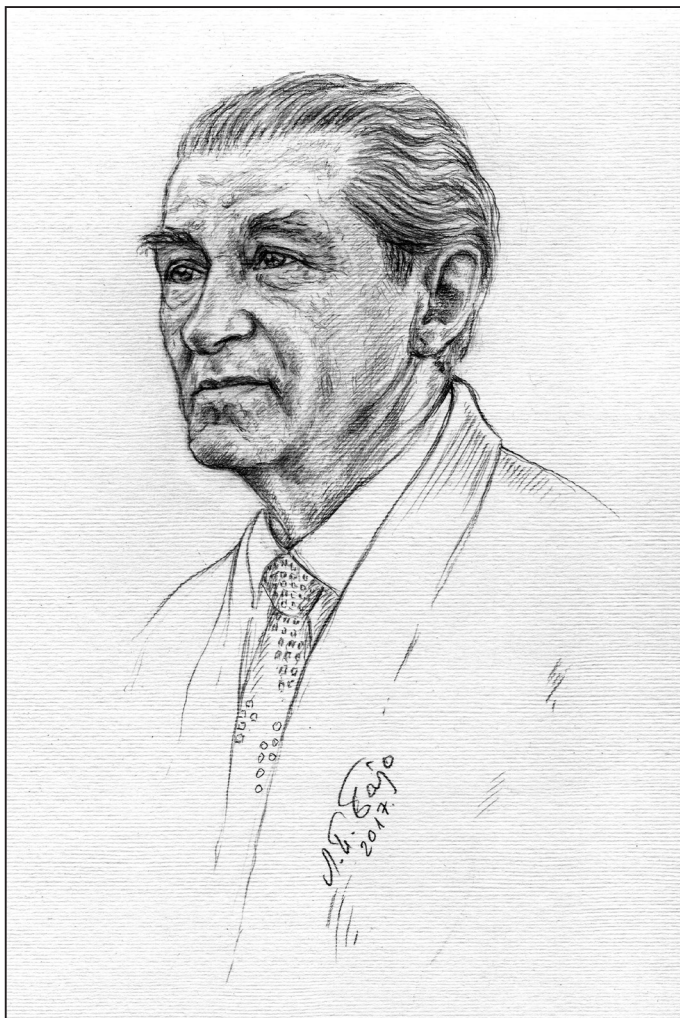
Простор уметности може да постане вежбаиште за такву нову визију света, за такво ново мишљење, за нову илузију где поезија користи нови језик, нови облик, новог песника, нови свет, нову уметност, нову истину. Таква поезија, на коју још увек чекамо, јесте аутопоетика, поезија другим начинима, поезија с оне стране речи. Аутопоетика у потпуности инсистира на онтолошком јединству мисли, интуиције, и сневача. А то је, једноставно речено, јединство чинова стварања и пријема. Такво схватање поетике брише интервентне факторе који су садржани унутар традиционалне уметности и поезије. Аутопоетика води ка крају поезије, уметности и крају света које познајемо како бисмо могли да започнемо – изнова.

Литература

- Badiou, Alain, "Is it exact that all thought emits a throw of dice?" *Hy-perion* 9, no. 3, (2015): 64-86.
- Beinecke Rare Book & Manuscript Library, *Beyond Words: experimental poetry and the avant-garde*, New Haven, CT: Yale University, 2019.
- de Vree, Paul, *Poesia visiva: een keuze*, Antwerp, 1979; Artwork.
- Husserl, Edmund, *Phenomenology and the Crisis of Philosophy*. Translated by Quentin Lauer. New York: Harper and Row, 1965.
- Ilić, Veselin, "Poetika srpskog signalizma" in *Savremenik* 36, no. 1-3 (1990): 228-240.
- Isou, Isidore, "Cris pour 5.000.000 juifs égorgés" cited in Beinecke Rare Book & Manuscript Library, *Beyond Words: experimental poetry and the avant-garde*, 18. New Haven, CT: Yale University, 2019.
- Luisi, Pier Luigi, "The Santiago school: Auto-poiesis and the biologics of life", *Wall Street International Magazine* (2016), <https://wsimag.com/science-and-technology/19657-the-santiago-school>.
- Marcuse, Herbert, *Art and Liberation*, London and New York: Routledge, 2007.
- Nancy, Jean-Luc, *The Sense of the World*. Translated by Jeffrey S. Libbert. Minneapolis and London: Minnesota University Press, 1997.
- Nancy, Jean-Luc, "The West is no more." Interview by Elena Cué. *Alejandra de Argos*, 13 July 2016. <https://www.alejandradeargos.com/index.php/en/all-articles/21-guests-withart/1418-interview-with-jean-luc-nancy-the-west-is-no-more>.
- Pavlović, Miliwoje, "Signalistička neverbalna poezija." In *Avangarda, neoavangarda i signalizam*, 283-359. Belgrade: Prosveta, 2002.
- Sarić, Zvonko, "Opstanak evidentnih problemskih kontinuiteta", *Signal International Review of Signalist Research*, no. 22-24, Belgrade, 2002: 34-43.
- Shaw, Devin Zane, *Freedom and Nature in Schelling's Philosophy of Art*. London and New York: Continuum, 2010.
- Todorović, Mirosljub, *Courses Of Signalism*, Belgrade: Everest media, Međunarodna kulturna mreža "Projekat Rastko", 1974-1976 accessed April 3rd 2021.

Др Горица Оршолић, докторирала је на Универзитету у Торонту. Објавила је више прозних дела и научних студија на нашем и енглеском језику. Живи и ради у Канади.

Превоо с енглеског Слободан ШКЕРОВИЋ

Ришард ВАСИЛЕВСКИ

ЛУТАЈУЋИ

лутајући још
а циљ неоткривен

до туђих ствари
удаљених олтара
до старих стабала
али са гнездима
младих птица

поново
иза гужве
и буке
до храмова
удубљених у стени

да се уздигнеш
изнад свога
лица
умивенох у извору

пре него што уђем у ноћ
после које нема зоре
наиван
и поверљив као дете

ОТВОРИ СЕ

гестом
погледом
загрљена у самоћу
покажи своје демоне
јер сам ту
покрај

шапни ми сваки бол
који гуши

укроти страх
вичи
беспомоћну
свакодневицу
не скривај
лице
тек онда ћемо открити
први заједнички удах
и надохват руке
прва ситна зрна
које ће нам донети
више усева

КОСМОЛОГИЈА

можда нам је дато више
него што је потребно
да бисмо
осетили
и пронашли
сва питања
чак и ове –
за шта

пре него што стигнемо
тамо до такве тачке
где је нада
потребнија
него докази
имамо потребу
истраживати смисао

али једног дана ћемо сазнати
да постоје таква питања
на која је боље
не знати
одговор

а сада би требало
да буде довољно
да би човек
човеку
био људски

МРТВИ ЈЕЗИК

о теби
не знам скоро ништа
и о томе шта сам све наоружавао
још увек није било довољно

кад с времена на време
дођем у контакт с тобом
причам шапатам
са сталном надом да чујем
а кад видим – често угушен туђим болом
престајем да знам

кога да питам
коме да викнем
да су куће у пламену
да то што је било људско
у њима то је само гомила
мртвих догађаја

коме поверити своју немоћ
да не би цабе звао

* * *

нисам се пењао на врхове
нити ронио у дубине
али сам ту нешто урадио
и сам саставио

осећам се као слеп човек сваког пролећа
који изненада прогледа

и даље се дивим
трагајући за теоријама свега
дугих мостова преко узавреле реке
витке куле и трага људске ноге на месецу

држао сам главу све више уздигнуту

и све док нисам погледао у чисто ноћно небо
нисам приметлио
нашу велику
маленкост

Белешка

Ришард Василевски – песник, сатиричар, афористичар. Рођен 1938. Живи у Колумни, код Лођа, дипломирао је на Правном и управном факултету Универзитета у Лођу. Своје радове објављује у књижевним часописима и на интернет порталима. Уврштен је у неколико десетина антологија. Песме и афоризми су му превођени на српски, киргиски, немачки, португалски и словачки језик. У Румунији је објављен избор песама и афоризама (под покровитељством Националне библиотеке). Добитник је бројних награда на многим значајним такмичењима. Објавио је 16 књига поезије, сатире и афоризама. Члан Удружења књижевника Пољске и Клуба песника Гдањска.

Препев на српски Олга Лалић КРОВИЦКА

Ранко РИСОЈЕВИЋ

ЛОНДОН (1)

Свако путовање је ново суочавање са самим собом, својим ризницама како у души тако и у подрумима знања. Што су ту залихе солидније, то је и путовање богатије, асоцијативније. Да би се нешто видјело, треба знати шта гледати, како гледати. Нисам увијек сигуран да ја то знам, али има и горих, мада ме то не тјешу. Путовање често представља више пустоловину духа него тијела – многи умни људи путују не излазећи из својих библиотека. Зато се човјек и упушта у описивање својег путешествија иако је оно било кратко, предузето први пут, недовољно дакле да се упозна земља и град куда се иде. Али, поново и поново, говорећи о другима, као и о стварима, говоримо искључиво о себи.

У Лондон путујем неочекивано, у вријеме својеврсног гета у коме су већ неколико година Срби из Босне и Херцеговине настањени у Републици Српској, али и они из СР Југославије поријеклом из ове несрећне новостворене државе. Они који путују чине то или по дипломатским линијама, за обичан свијет недоступно и далеко, док остали морају да уложе надљудске напоре како за пасош тако и за визу земље у коју се жели путовати. Пасош непостојеће СФРЈ, фантом који најбоље говори о нашем данашњем статусу и угледу у свијету. У свему анахрони па и у овоме.

Посљедње моје путовање у иностранство било је у прољеће 1994. године у Грчку у пријатељски град Патру на Пелопонезу. Већ тада стари пасоши БХ више нису важили, али смо некако изишли из Југославије, да би наш повратак био зачињен вишечасовним чекањем на београдском аеродрому да нас пусте да уђемо. Често сам касније мислио на тај догађај уз прекор србијанским властима што су нас тада уопште пустили – данас бих био негдје у свијету далеко од овог уклетог простора.

Путовање у Лондон организује Канцеларија високог представника у БиХ ради консултација о будућем грбу државе створене новим (дејтонским) уговором. Независна комисија је дошла до свог приједлога, али користи прилику да тај приједлог провери на најауритативнијем мјесту, у најстаријој хералдичкој институцији,

College of Arms у Лондону. Захваљујући угледу Канцеларије визу сам добио лако и брзо, али путовати морам из Београда а не из Загреба јер моја виза није добра и за Хрватску (која жели да буде дио те Европе за коју сам добио визу).

Путовање до Београда теже је и мукотрпније него оно до Лондона и заслужује неку будућу, детаљнију репортажу. Али услуге и изглед Аеродрома Београд морају се бар дјелимично описати, јер и даље „то мајка више не рађа”. Увијек је човјек у позицији да се пита треба ли о томе говорити, или се бавити љепшим стварима, али како да ствари постану љепше ако се не говори о њиховој ружнијој страни! Није лако описати нељубазност Јатовог службеника који треба да изда већ плаћену карту, али то отеже читав сат без објашњења зашто то чини, него се стално непријатно обраћа мени и мом пратиоцу да сједнемо како не бисмо ту стајали крај шалтера. Ту се већ човјек зарекне да гдје год може избјегаваће ЈАТ. Све увијек креће од малих ствари, али одражава укупно стање у неком друштву.

Док чекам своју карту, пијем кафу у аеродромском ресторану посматрајући дотрајалост сваког појединачног предмета, али и запуштеност, прљавштину, нарочито невјероватан немар када се узме у обзир да је ријеч о мјесту гдје се стичу странци, кроз који пролази домаћа и страна елита. Шта је то са Србима, данас и овдје?! Ако неко може да упореди домаће са свјетским, онда су то баш људи из ЈАТ-а, путници на туђ рачун, они који имају бесплатне карте бар једном годишње за цијелу породицу. Вјероватно су видјели како изгледају свјетски аеродроми, који је тамо ниво услуге, какав је изглед аеродромског простора.

Авион касни – уобичајено, кажу. Опуштен, чекам да се одлијепим од земље и да осјетим онај лагани дрхтај цијелим тијелом када се то деси. Колико је човјек чекао тај осјећај, љубоморан на птице и анђеле. Сада је у нечему и изнад својих пернатих такмаца, али у неким детаљима и испод, како се узме.

Послужење пригодним јелом и пићем, облаци испод, далека земља са својим шарама путева, ријека, језера, планина и разноразних међа и граница. С те висине оне се не виде, када се авион подигне још више осјети се оно што човјек није знао док је прашинарио – да је ова земаљска кугла његов једини и заједнички дом. Тако је осјетио Гагарин када се винуо у васиону, да је тај доље планет заједнички наш дом и да га морамо као таквог и посматрати.

Разговарам са сапутницом, која ми се каже као супруга секретара амбасаде СР Југославије у Лондону. Прича о годинама ембарга, дипломатске изопштености своје земље, својој породици и жељи да јој дјеца буду честити људи. Као дјеца дипломате, они су у повлашћеном положају у односу на друге младе из СР Југославије, али тешко да ће се интегрисати у, на примјер, енглеско друштво које је ипак затворено. У најбољем случају, биће дио оног корпуса странаца који ако и добију држављанство увијек су извјестан засебни дио. Препоручује ми, када је чула да први пут посјећујем Лондон, како да што више видим. То су познате турситиче руте, коршћењене аутобуса за обилазак и томе слично. Али, ја имам свој систем који

сам стварао у оним срећнијим временима чешћег и једноставнијег путовања у свијет. А тај систем каже: само ако град осјетиш својим ногама, увече уморан као пас, моћи ћеш рећи да си га посјетио. Без обзира на то шта си заиста видио, али био си, у то буди сигуран.

Послије уобичајене царинске процедуре, чекамо на аеродрому да се неки пожар, или само опасност од пожара, негдје тамо отклоне. Осјећам се помало као у ступици и присјећам Пекићевог романа *Беснило*, гдје радња почиње помало овако, наивно, као да се ништа нарочито не догађа. Али убрзо смо слободни да наставимо подземном жељезницом до Лондона, а ту, у комплексу аеродрома, само мало протегнемо ноге.

До центра овог огромног града изнад којег се лети авионом 15-20 минута возим се 45 минута метроом и први пут посматрам лица око себе, ту вавилонску кулу народа, скуп раса, вјера и нација. Мој пратилац, полу-Лондонац, полу-Босанац каже ми: „Како ми овдје можемо да живимо скупа без обзира на то ко смо?!”

Заиста, то је Лондон данас, али и нешто више, много, много више.

ЛОНДОН (2) *КОЛЕГИЈ ЗА ГРБОВЕ*

Енглеска је још увијек за свијет симбол земље која поштује традицију – у томе, наравно, није једина, али је јединствена. Традиција је чудна воћка, изузетно захтијевна а да јој се увијек не зна плод. Ипак, ово воћарство има своје значење и изван буквалне вриједности плода, оно представља култ трајности, повјерења у своје по коме се разликујемо од других макар била ријеч и о најбизарнијој ствари.

Традицију посјетилац открива у Лондону на сваком кораку, али те знакове није лако читати. Без упућеног znalца, нити се види оно што би требало видјети, нити се разумије то што се види. Понајмање нешто из области духовног, често унутрашњег, странцу недоступно. Стога је драгоценост свака помоћ, свака прилика да се прође иза завјесе и завири с оне стране излога и фасада.

Разлог мог доласка у Лондон је провјера једног симбола „нове” државе Босне и Херцеговине, њеног будућег грба, односно приједлога његовог изгледа. На пут је кренуо и Арчи Тута, запослен у политичком одјељењу, поједнако Лондонац и Сарајлија, добар зналац оба језика (енглеског и срп., односно бошњачког, ако он сматра да се језик којим говори тако зове). Истог дана када смо стигли, имамо и састанак с господином Томасом Вудкоком, терћим човјеком у хијерархији Колегија грбова, необичне установе која је као таква најстарија на свијету. Посматрано као колегиј (college) она је опет најстарија и у општем смислу, јер ју је званично установио чувени краљ Ричард III давне 1484. године, дакле прије пет стотина година.

Колегиј грбова (College of Arms) се развио из потребе да се у средњем вијеку створи одређена хијерахија у којој би се знало ко је носилац одређеног знамења, ко његов наслѣдник, и шта све то са собом повлачи. У почетку, око првих крсташких ратова, постојале су

особе које су се звале херлади и њихов је задатак био да на основу цртежа на штитовима, оклопима и коњима препознају ко је противник њиховом господару. Њихов је задатак био често и да однесу поруку противнику, потом да организују церемоније међу којима је турнир имао нарочити значај. Херлади су, дакле, били церемонијал мајстори некадашњих дворова, како краљевског тако и било којег великашког који је држао до себе.

Првом краљевском повељом Колегију грбова додијељена је зграда у самом центру Лондона, да би се другом повељом 1555. године хералди смјестили на данашњу локацију близу катедрале Свети Павле. У великом пожару 1666. њихова је зграда изгорјела до темеља, али су спасени грбовници и сав архивски материјал. Ријеч је о непроцијењиво вриједној документацији, записницима о вјенчањима, сахранама и свим пословима важним за насљеђивање како самог грба тако и свих осталих повластица које иду уз то. Ту је документација о сваком грбу који се икада појавио у Уједињеном краљевству, о његовом развоју и значају.

Херлади раде као непрофитабилна организација, али од суверена примају само 20 фунти по запосленом, што је једва довољно за свакодневни чај који се служи свака два сата. Остале приходе морају да зараде продајом својих услуга. Ријеч је о стварању нових грбова и експертизи старих. Колегиј грбова има своју вијећницу гдје се рјешавају сви спорови везани за насљеђивање и право да се неко служи одређеним симболима (грбом и заставом). Посљедњи интернационални посао везан за давање мишљења о грбу односио се на државу Чешку, која је, одвајајући се од претходне државне заједнице, узела за свој грб стари симбол своје средњевјековне државе. Одговор је, наравно, био позитиван.

Данашња зграда Колегија стара је триста година и представља споља и изнутра оличење енглеског поштивања традиције. Унутрашњост је пресвучена дрвеним облогама, све одише старошћу и солидношћу. Али се мисли и на оно од чега се живи – продају се сувенири и у читаоници гдје су похрањени драгоцијени записници, како оригинали тако и копије које су доступне проучаваоцима, редовно неко нешто студира. Све је овдје истовремено доступно али не и бесплатно. Заправо, све има своју цијену и своје оправдање.

Господин Вудкок нас детаљно упознаје с историјатом своје установе, с њеним хијерархијским устројством за коју је задужен лично војвода од Норфолка као насљедни церемонијални гроф (Earl Marshal). Иначе, церемоније које организује Колегиј грбова су од највишег реда, крунисања и годишње свечаности витешког реда Подвезице. Број хералда је строго ограничен и износи само тринаест, од којих су тројица у звању краљеви грбова, шесторица хералди а четворица персоналци. Запослење се може добити само именовањем од стране војводе од Норфолка и никако другачије.

Вудкокова секретарица послужује нас кафом и чајем уз који обавезо иду млијeko и кекс, док разговарамо у његовом кабинету чији су зидови обложени књигама искључиво посвећеним проблематици грбова, застава и насљеђивања. То је кабинет који улива повјерење у

компетентност његовог власника, али и простор у коме се човјек осјећа пријатеније него у неком хладном новосаграђеном компјутеризованом центру. Али погрешно би било закључити да се овдје не користе и компјутери, они су присутни на сваком мјесту као некада оловка и папир. Заиста, Лондон, а вјероватно и цијела Енглеска, данас показују завидни степен амалгамисања старог и новог, гдје ново углавном нуди своја техничко-технолошка рјешења.

Занима нас да ли су у неком грбу већ коришћене звјездице на начин који Независна комисија предлаже за грб БиХ и господин Вудкок показује детаљну документацију у којој су разврстани сви могући геометријски ликови икада употребљени у било којем грбу у свијету. На наше задовољство констатујемо да до сада нигдје нису били употребљени овако – у дијагоналном низу који сугерише непрекинутост. Господин Вудкок, који је један од краљева грбова, показује нам рукописне књиге записника с разних церемонија током четири стотине година рада његове установе. Видимо развој неког грба према догађајима у историји неке породице, као што су вјенчање, рођење и смрт. Исто тако, показује нам најновија рјешења за неке осамостаљене државе доскорашње чланице Комонвелта, односно некадашње колоније империјалне Енглеске у којој сунце никада није залазило. Али, никад не реци никад, чак ни у Лондону.

ЛОНДОН (3) НАЦИОНАЛНА ГАЛЕРИЈА – БЕСПЛАТНО ЗА СВЕ

Лондон је град музеја и град музеј. Али не треба се заносити мишљу да се сви ти музеји могу обићи за једне посјете, макар она била и од мјесец дана. Можда се и могу само обићи, али шта ће се видјети – то је друго питање. Уосталом, већина туриста су ту само да прођу покрај тог и тог мјеста, а не да би се детаљније обавијестили о његовом значају, још мање да би темељито разгледали, на примјер, неку галерију или музеј.

Завршивши радни дио свог боравка у Лондону, нашао сам се пред неизбјежним питањем шта да погледам, шта да пропустим. Преко двадесет битних мјеста које обавезно посјетилац треба да види налази се на списку сваке туристичке руте. Град који је стар скоро 2000 година има шта да покаже посјетиоцу, нарочито ако је у та два миленијума његовог постојања добар период био империјална престолница свијета. Данас је Лондон сјећање на та времена, не само својим етничким шаренилом у коме приличан проценат од његових седам милиона становника имају имигранти из некадашњих прекоморских земаља Царства, него много више због великих, империјалних грађевина међу којима су посјетиоцу најзанимљивији музеји препуни („опљачканог”) свјетског културног блага.

Лондон је ужасно простран град, његов је полупречник око 20 километара, али оно што би требало видјети смјештено је у централном дијелу унутар неких двадесетак квадратних километара (Енглези кажу прецизно да је то 15 квадратних миља). Али и то је за

посјетиоца главобољно, иако се ипак све може обићи пјешце. Тај лондонски центар (City of London) данас је углавном исти као што је био пред крај 18 вијека. Ипак, моја је одлука давно донесена, уопште нисам у дилеми шта има предност. Национална галерија је давно записана у мојим подсјетницима и у унутрашњем личном центру за туристичку оријентацију.

Све лондонске галерије и сви музеји нуде своје благо посјетиоцима бесплатно, једнако домаћим и странцима. То су ријеке људи, суботња и недјељна штампеда када је боље не ићи у ту гужву, али шта да ради јадни туриста, него да као стока буде једно од тих грла што се смуцају по бескрајним музејским салама и блеји на велика дјела мртвих генија. Сјећам се хумореске Арта Бачвалда о томе како најбрже обићи Лувр. Цака се састоји у томе да се пронађе најкраћи пут до Мона Лизе, ништа више, то је сва посјета.

И Национална галерија има свога Леонарда да Винчија, мада то нису његова велика и славна уља. Ријеч је о славном картону Дјевица, света Ана и Дијете који се чува у малом сепареу, у пригушеној расвјети, гдје се може сјести и снатрити о том дјелу, о Леонарду и његовом времену, о себи и своме животу. Посматрајући ово ремек-дјело, сјећам се оригинала у уљу, једнако као и друге слике чија је реплика с друге стране зида ове Галерије, Дјевица са стијена, у париском Лувру. Сјећам се, наравно, оног времена када је било нормално да се путује свијетом, када се с приближавањем љета у мени будио савремени номад. Тако и овдје, пред бесмртним Леонардом, ја пребирем своје мале балканске мисли: *Ко сам, шта сам и одакле сам?* Леонардо бјеше од оних ријетких стваралаца којег је само савршенство привлачило, чим му се чинило да није на добром путу, остављао је започето и ишао даље. Али и свако од тих, незавршених дјела, а питање је уопште шта је то коначно завршено дјело, дакле, свако од тих дјела за нас је данас савршено. Не можемо да га замислимо другачије, него такво какво јесте, јединствено у својој посебности. Рука великог мајстора ту је оставила свој потпис.

Наравно, свако дјело у лондонској Националној галерији завређује пажњу и изазива различита осјећања. Стари мајстори, нарочито еврпска висока ренесанса, дали су толико дјела истинске побожности, али и оригиналности. Потом Холанђани, портретисти, сваки за себе сликарски геније. Ту су пејзажисти, од холандских до енглеских, с огромним сликама чије пијачне репродукције на својим зидовима има на хиљаде љубитеља умјетности, али оних обичних, који се не брину о томе колико је „њихова” слика вјерна репродукција. Већина једва да зна да постоји неки оригинал.

Тек у сусрету с великом умјетношћу почињемо да мислимо на прави начин о њеној бити, функцији, потреби у људском животу. А то не иде без великих галерија и музеја. Ту су спремљени вијекови, миленији често, људске пролазности али и генијалности, трајања, меланхолије над пролазношћу, али и борбе да се та пролазност превазиђе стваралаштвом. Ту се освједочујемо како је стари умјетник, кроз своје дјело, послјије стотине година живљи него неки наш савременик. Умјетност је, као и све стваралаштво уосталом,

посвећеничка дјелатност. Што већа посвећеност, то већи резултати – уколико у умјетнику има зрнце талента, можда генијалности.

Два дана сам ишао у Националну галерију, остала сам мјеста занемарио, тек овлашно сам их „додирнуо”, како бих могао рећи да сам ту био, ништа више. Али о томе накнадно, још увијек сам у просторима Националне. Сједим у кафе-ресторану, уз колач и кафу, нама не нарочито мило, филтрирану, дугу, с малијеком. Мени баш таква одговара. Али и овдје не могу а да не мислим на нас, кроз баналне ситнице, наизглед. Млади конобар ми враћа кусур, и спушта новчић од 1 пенија, што је стоти дио фунте, дакле вриједност од око 0,2 динара. Слично се дешава у другим европским земљама, то је доказ њихове стабилности. Од времена када се у овој земљи више не појављује пара, стоти дио динара, нема ни благостања, чак ни оног некадашњег које се више не признаје.

Уморан од базања по Националној, враћам се у хотел иако је релативно рано за спавање, али шта да се ради, тијело тражи своје. Потребно је одморити се, касније ћемо видјети шта даље. Лондон је изазован 24 часа дневно, али не нарочито ујутро, када је већина продавница затворена, град се чисти, службе раде своје посао, односи се отпад, тоне отпада које све више трују и затрпавају планету Земљу. Потрошачка цивилизација дјелује по принципу дебелог цријева, вари и избацује, вари и избацује. Често не зна зашто то чини, али мора да чини, све више и све брже. Ипак, човјек не би био то што јесте да не оставља и велика дјела – она су путоказ.

ЛОНДОН (4) ДРУШТВО БЛАГОСТАЊА И БЕСКУЋНИЦИ

Град попут Лондона никада не можете напустити само ако сте га једном, бар на тренутак, видјели. Тако је са свим великим градовима свијета, Санкт Петербургом, Паризом, Њујорком да поменем само ова три моћна свјетска културна средишта. У њима се стварала свјетска култура, литература, сликарство, музика, архитектура... Али, питамо се, уколико то не знамо, ко их је стварао? Да ли само и искључиво рођени велеграђани тих метропола, или је ријеч о умјетницима који су долазили с различитих географских простора?

Велики град има магнетску снагу за многе жељне активнијег односа према животу, већих шанси и већих искушења. Село брани традиционалну културу, град је апологет промјена, сталних тензија, такмичења и непрекидне динамике. Лондон је тристо година био центар свијета, ту се из колонија слијевало богатство, како новчано тако и културно. Али Лондон је био и затворен град за небританско становништво, заступник расног односа према свијету. Париз је био отворенији, није имао никаквих империјалних комплекса, ту су умјетници одасвуда били радо виђени гости. О Њујорку не треба трошити ријечи, отворенији град на свијету од њега не постоји. У (империјалну) Енглеску су добродошли били само највећи Европљани, углавном сликари и музичари.

Данас је другачије, већ деценијама је другачије. Лондон више нема страх од других, способнијих, вреднијих, богатијих, моћнијих. Он их и тражи, призива, нудећи им више од других градова, бар онолико колико може. Али још увијек то је мање од онога што нуди Америка. Оно што је деценијама скупљано, сада се показује као могућа инспиративна подлога. Грци, Египћани, Индијци, Кинези, ко све не – траже да им се врати њихово национално културно благо, ма на који начин својевремено било однесено (купљено или отето), по новом принципу да је такво културно наслеђе неotuђиво. Шта ће од свега тога бити, видјеће се, али остаје чињеница да су многи предмети од непроцењивог значаја и сачувани захваљујући културним колонизаторима. Други нису имали ту срећу, сада немају ни шта ни од кога да траже. (Турска као примјер колонизатора супротног одређења.)

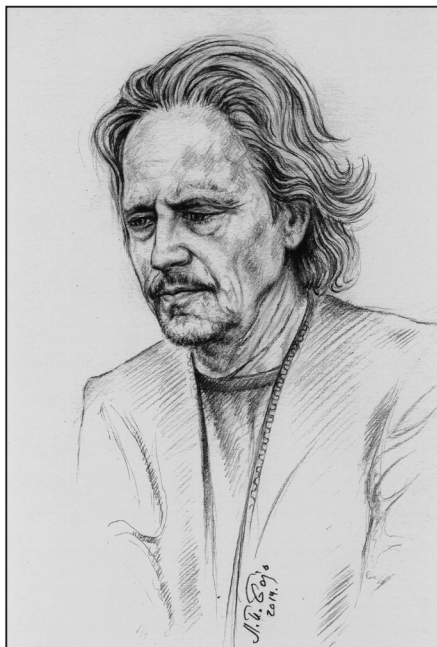
Али, Лондон је уређен простор, како урбанистички тако и духовно. У њему се свему зна мјесто и вријеме, па и човјеку који долази било као посјетилац или намјерник са жељом да ту и остане. Знао не знао, хтио не хтио, он веома брзо схвата раздијелност група, класа и сталежа (ма како све то анахроно звучало) и мора себи тражити мјесто ако жели да опстане. Умјесто да тражи промјену свијета у коме он не котира високо, појединац овдје прихвата да је много боље да се он мијења и прилагођава, мијењајући на тај начин, еволутивно а не револуционарно, цјелокупни друштвени систем. Јер, не може већини бити боље ако некој мањини буде горе. У Лондону утопија не станује већ неколико стотина година, иако је ту становао и радио духовни творац посљедње (крваве) утопије.

Лондон богатих и Лондон сиромашних се прожимају, додирују, али сваки и даље остаје свијет за себе. Постоји горњи круг, који се само ријетко отвара за понеког срећника, док су сви остали отворени за оне који умију и знају. То је златни принцип капитализма. Горња, имућна класа има своје приредбе, своја мјеста и своје обичаје. Средња, данас ипак доброживећа класа, сусреће се с горњом и повремено неког из својих редова протури међу њих. За њих су позоришне представе, ексклузивне модне ревије, коњске и друге трке, поред пријема о којима прости пук не добија информације. Али о првима добија, уколико може да плати, може и да присуствује, да партиципира.

Поред овог Лондона, постоји онај пролетерски, санкилотски, фудбалских представа, забава у којима богати (фудбалери) увеселавају широке (сиромашне) масе. Ту се показују све врсте неприлагођених, који из лондонских предграђа (а град је организован на принципу сателитских насеља) доносе свој бунт, своју жељу за успјехом која се (жеља) у оним срећним тернуцима показује као божији дар у некој од престижних умјетничких области. Тако настају поп пјевачи и састави, непресушан извор талената који доносе увијек нешто ново, не копирајући старе узорне (што је болест Европе). Утакмица је жестока, с највишим фактором ризика. Неуспјешни најчешће потпуно крахирају. Јутарњи призори самог центра Лондона, око чувене улица

Оксфорд стрит, дјелују на многе обесхрабрујуће – многи млади у врећама за спавање леже на плочнику или на улазима у радње или огромне пословне зграде. Изгледају испијено, помало дрогирано. Ту и тамо, код њих се заустави нека млађа особа и размијени покоју ријеч. Ако застане други пролазник, онај из вреће ће затражити нешто „сиће”. Закључак, који социјалистички утописти лансирају на основу свега овога је једноставан и, наравно, погрешан – то је права слика Лондона и сурове борбе за опстанак. Јер, то је права слика човјековог живота. Неко се успиње а неко пада.

Сваки град има свој тип клошара, боема и других ориђинала. Без њих живот би био превише сив, али и зихерашки неприхватљив. *Но риск*, пише само на кондому, који се овдје рекламира на свим мјестима. Живи и пусти друге да живе (на свој начин) представља златну формулу живота на Западу. Тешко је данас пронаћи од ње бољу, ма како нам ова често звучала сурово. Строги центар Лондона са својим радњама и мјестима за забаву, показује управо ту богату слику. Љубитељи позоришта имају хит представе: „Јадници”, „Мис Сајгон”, „Фантом у опери”, концерте у цркви Сен-Мартин, али најнижа цијена карте је око 10 фунти, што износи око 32 ДЕМ, па ко има и ко воли нек изволи. Ту су пабови у Сохоу, који више није озлоглашен квартал, ту најразноврсније предавачке трибине. Послован свијет не одаваја се од својих мобитела. Сићушне Азијке, црне као ебонос Африканке, око пет послјије подне, када се враћају с посла, телефонирају у ходу – да ли је у питању неки договор за увече, или само подсећање некога тамо на себе и своје намјере?! Лондон је и њихов град. Волио бих да је и мој.

Јелица РОЂЕНОВИЋ

*ПРЕДРАГ БАЈО ЛУКОВИЋ О ЛЕОНАРДУ
И „ПОРТРЕТУ ЈЕДНЕ ТАЈНЕ”*

Италијанска ренесанса дала је велике сликаре међу којима је најславнији Леонардо да Винчи (1452–1519). Забележио је: „Десило ми се једног дана да насликам једно заиста божанско лице”. Загонетним неухватљивим портретом Мона Лизе и тајанственим осмесима својих ликова, мајстор из Винчија, геније суптилне интелигенције, не престаје да заокупља посматраче вековима. Стварао је у Милану, Фиренци, Венецији, Риму, Амбоазу, замку француског краља, Франсоа Првог, где је и преминуо. Вазари је тврдио да је Мона Лиза (Мона скраћено од Мадона) насликана 1505. а да је реч о портрету Ђоконде, супруге трговца свилом Франческа дел Ђоконда. Најчувенија слика на свету малих је димензија (77x53cm) и израђена на дрвету тополе. Кад је на позив Жаклине Кенеди, Мона Лиза 1963. представљена у Њујорку портрет је видело преко милион људи.

Од седамнаесте године, кад је насликао прву копију Леонардове загонетне жене, Мона Лиза није престала да опседа познатог београдског сликара и песника, Предрага Баја Луковића (Гајтан, 1958).

Сунчаног пролећног поднева, на спрату кафеа поред споменика кнезу Михаила, питам Баја Луковића како је Мона Лиза постала и његова судбина. Да ли су му студије простора, математике и геометрије на Београдском универзитету помогле пре четрдесет година да наслика свој „Портрет једне тајне“, откривајући нарцизам италијанског генија и изазове буру у јавности? Током векова појављивале су се разне теорије ко је идеална Леонардова жена? Баја је дошао до необичног закључка да је Леонардо сликајући Мона Лизу, заправо сликао себе.

Слушам причу.

„Леонардо је у *Трактату о сликарству* написао поруку сличну Платоновој на вратима атинске академије: *Онај ко не познаје врхунску извесност коју пружа математика, храни се збрком*. Моја веза са Леонардом, његовим духом и осећајношћу почиње врло рано.

Због тога сам се уписао у познату Шуматовачку школу сликања коју су похађали многи наши познати уметници. Дипломирао сам просторно планирање и то је нема сумње имало утицаја, али пре свега естетски доживљај слике.

Радећи копију Леонардовог аутопортрета, црвеном кредом, дошао сам на идеју да спојим лик Мона Лизе с Леонардовим, тако је настао мој *Портрет једне тајне*. Урадио сам цртеж, скицу, спојио Леонарда и Мона Лизу у један лик. Слика је изазвала сензацију.”

Владета Јеротић је, одговарам сликару, познавала сам га и представљала његове књиге, као врхунски мислилац и психијатар, логично прихватио Луковићеву, у то време јеретичку слику и идеју, сматрајући да је Леонардо, ванбрачно дете богатог господара Пјера и мајке сељанке, Катарине, од које је врло рано одвојен, изабрао мајку за „ја идеал“. Можда је због тога, као катаринци, био као дечак оптужен за оргије и хомосексуализам? – настављам с питањем, мада се зна да је и Микеланђело губио разум због Кавалијерија. Дуги векови хришћанског аскетизма били су заборављени у полету индивидуализма, уметности, науке, поезије и забаве.

Бајо се смеје и објашњава:

„Тешко је објаснити женску природу најчувенијег аутопортрета на свету. Да ли је хтео себе да представи као жену или да кроз свој лик прикаже нежност мајке, велики је знак питања. Десетак година живео је на селу, затим прелази у Фиренцу и та чежња за мајком вероватно је утицала да идеализује њен лик и себе представи у лику Мона Лизе. Спајајући себе и женски лик себе, Леонардо је мислим трагао за универзалном Лепотом. У том смислу Мона Лиза је једна идеја човечанства великог мајстора. Читао сам причу о Мона Лизи, жени фирентинског трговца, но немогуће је да један трговац не буде задовољан сликом која се сматра најбољом на свету, а не престаје вековима да фасцинира неухватљивошћу својих осећања”.

Можда је трговац платио, кажем ја, а онда Леонарду вратио портрет Мона Лизе јер није личио на његову жену? – наводим разлог Вазаријевог записа.

Смејем се с Бајом вечној људској глупости да се уметност и књижевност тумачи дословно, онда сликар наставља да развија тезу која не оставља места сумњи.

„Да Мона Лиза није била израз најинтимнијег сликаревог бића, не би је целог живота носио са собом. Био је свестан вредности портрета, сликаног сфуматом, тако пажљиво, савршено, недостижно. Сфумато је лазурно наношење боје, у слојевима, тамним тоновима, па изгледа као да је сликана при вечерњој светлости”.

Осмехну се и рече: „Мона Лиза је за мене јединствен портрет у историји уметности“.

Познатији као сликар, Бајо Луковић се афирмисао и као песник. Поред *Портрета једне тајне* написао је и песму *Мона Лиза* и посветио је сликару безимене жене необичне лепоте, надмоћног духа и меланхоличног изгледа која доминира с висине небеског балкона над планинским пејсажом у даљини:

*Леонардо седи, испред њега жена
Између њих слика као врата раја
Не, није то жена, то његова сена
Титра испред њега на путу бескраја.*

То питам Баја, о сличности између ликова Свете Ане и Мона Лизе?

„Мислим да има сличности код већине Леонардових портрета. И компјутерски је у Њујорку доказано да има и сличности између лика Мона Лизе и Леонардовог цртежа кредом. Моја слика *Портрет једне тајне* излагана је на великом броју изложби у земљи и иностранству, у нашем Народном музеју, о њој је говорио Никола Кусовац, у иностранству, у нашем Културном центру у Паризу, Италијанском институту за културу...”

Волим уметност и свесна да је сусрет с Луковићем за мене прилика да нешто више сазнам о мајстору из Винчија, има мистике и езотерије у математичком знању, те питам Баја како објашњава Леонардову поруку исписану на мосту иза Мона Лизе: „Одговор лежи овде?” Идеју онтоса? Подсећам га да су Римљани имали бога реке, Аракса, одбијао је прелазак на њихову обалу, античка прича асоцира на данашњу, не допустити да у Рим уђу они који нису Римљани. Историчари уметности примећују такође да пејзажи на слици нису италијански?

„Да ли сте приметили да пејсажи и мост с леве и десне стране Мона Лизе нису у истој равни?” – изненађује ме сликар, песник, зналац простора, и стрпљиво објашњава:

„Хоризонт је подигнут с десне стране. Симбол моста у ликовној уметности је симбол повезивања супротстављених обала, но пејзаж иза Мона Лизе није толико битан колико њен израз лица. Зашто је Арно поплочан белим плочицама? Леонардо је био универзални дух, изучавао је и стене, зачетник је десетак наука, архитектуре, ботанике, анатомије... Ренесанса је један поглед на свет, ослобађање од средњег века. Леонардо је написао у *Трактату* да треба избегавати сликање по свом лику и *признао* то што је сакрио.

Кусовац и ја смо о том скривању уметника говорили у једној телевизијској емисији.

„Зашто су по хаљини Мона Лизе расути бројеви и слова?” – реци младим сликарима.

Одговара кроз смех и шалу: „Мени је мило да се на њој налази слово „С” као Србија и „Л” као Лепота“.

„Сви уметници су нарциси” – одговарам смехом свом пријатном саговорнику, присећајући се да сам негде у новинама прочитала да је Ден Браун покрао његову идеју да су Мона Лиза и Леонардо – исто лице?

Луковић застаде за часак и с изразом лица као да то није важно рече: „Моја слика *Портрет једне тајне* појавила се у Ларусовој енциклопедији и на нашим поштанским маркама и на маркама енглеских Девичанских острва, с једне стране краљица Елизабета, а с друге *Портрет једне тајне*.

Вазда се обрадујем вести о успеху наших људи у инстранству.

Сликаство је свет за себе, а ренесанса симболичка игра са светлом и перспективом. Перспектива захтева промену парадигме и једну једину тачку гледања. Сликајући у доминиканском манастиру Санта Марија деле Грације у Милану *Тајну вечеру*, Леонардо је све линије сажимао у Христовом десном оку. Жалио се, и није погрешно, примећујем, да лик Христов није могао да нађе на земљи. Амбивалентан је Леонардов однос према Микеланђелу?

„Имам осећај да се Леонардо заправо дивио Микеланђелу”, одговара Бајо, мада то није хтео да призна, већ се с њим сукобљавао показујући своју слабост. Надметали су се радећи паралелно, Леонардо ону битку код Ангиарија, Микеланђело своју битку”.

Код Леонарда срећемо апстрактно поимање светлости, у том смислу занимљива је Богородица из Ермитажа, с малим Христом, држи у руци два браон цветића, сликана сфумато техником, сведочанство Леонардовога стилског преокрета преласком из Фиренце у Милано.

„Не знам, Леонардо је у свему психологију тражио”.

Бајо се смеје супериорно мом запажању да Христ на слици Богородице из Ермитажа у руци држи два браон цветића, те би метафорично, у том смислу, хришћани могли бити цветићи мајстора из Винчија и сагласи се: „Могуће је... симбол промене, добро сте то рекли”.

Питам зашто је *Тајну вечеру* у Милану Леонардо сликао на гипсу?

„Експериментисао је с бојама, слика је доста оштећена, није могла да издржи пробу времена”.

Говорим сликару *Портрета једне тајне* да је само један геније као што је Леонардо могао да наслика драму *Тајне вечере* на гипсаном зиду у манастиру Санта Марија дела Грације, емотивне покрете руку и душе дванаест апостола, приказујући сићушног, мршаваг Јуду у смеђој хаљини, како истовремено с Христом посеже за парчетом хлеба у часу кад замишљамо да Христ изговара трагичну реченицу: „Један од вас издаће ме”. Стадох за часак да видим како ће Бајо реаговати и додах: „Сличан приказ нисам видеља у историји уметности. Мислим да сваки велики уметник тежи да се приближи Божијем савршенству”.

„То је невероватно! Колико је енергије Леонарду за то било потребно! – саже подсећање на трагичан приказ *Тајне вечере* Бајо Луковић.

А *Поклоњење мудраца* о сократовској идеји о смрти и вазнесењу?

„Да, ова слика је заиста фантастично замишљена, мада није завршена јер су је одбили монаси Светог Доната близу Фиренце. У средишту јеванђеоске приче налази се Богородица с Христом, прати је радосна поворка с коњаницима у борби, и једним младим ликом с десне стране који не припада старим мудрацима”.

Богородица с Христом је у сцени поклоњења сликана у пирамиди контрастом тамног златног? Значи ли то да је хришћанство Леонардо схватао као део исте пирамиде? – запитах уметника пажљиво посматрајући његово лице. После малог затишја он одговори:

„Да”.

Уметност сликања Бајо Луковић је учио од професора Ликовне академије, Драгана Лубарде, сећам се разговора с њим, кажем, мршавим, остарелим, а бескрајно луцидним, после његове ретроспективне изложбе у галерији Коларца.

Како је изгледао улазак на час професора Лубарде?

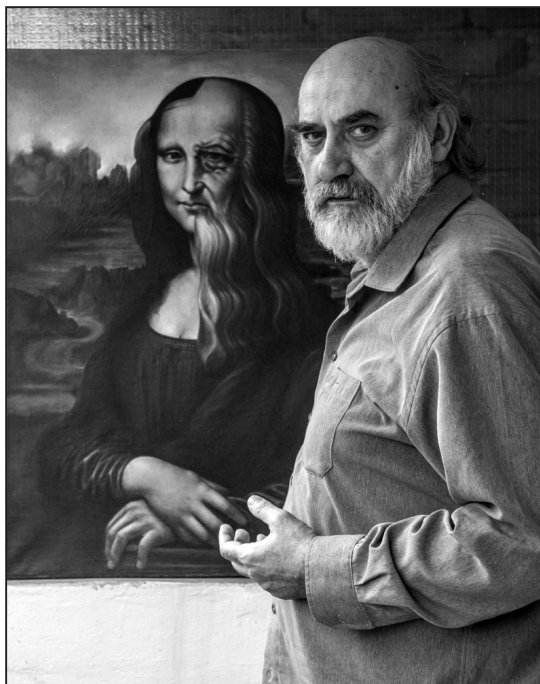
„Невероватан је лик био. Невероватан! Био је сјајан професор, са својом брадом и дугом косом личио ми је на старог Леонарда. Није нам показивао како да цртамо већ је све објашњавао неким својим библијским причама. Једном приликом у кафани сео је за мој сто, рекао сам му шта студирам, да цртам, на шта ми је одговорио: „Можеш ли да дођеш у петак на Академију и донесеш цртеже?”. Кад их је видео рекао је: Остани, бићеш мој ђак”.

Предраг Луковић је од тада насликао преко триста портрета међу којима су Иво Андрић, Десанка Максимовић, Бранко Ћопић, Васко Попа, Милован Витезовић и други наши познати писци.

Дар овог изванредног портретисте запазила сам у Удружењу књижевника Србије, колико ми је познато, рекох, нико од њега није боље урадио портрет нобеловца Петера Хандкеа?

„Волим да портретишем људе културе и на лицима тражим израз њиховог духа.

Сусрет са Хандкеом био је за мене заиста посебан доживљај. Дobar, присан човек. Одушевљен мојим радом”.

Јелена Марићевић БАЛАЋ

СУДБИНО, СЕСТРО ЗАПИШАНА

(Анђелко Анушић, *Живот из засјезде*, „Службени гласник”, Београд 2021)

„Моја судбина је на тараби. На бандери. Запишава је ко стигне.“
(Анђелко Анушић)

Шести роман Анђелка Анушића, под насловом *Живот из засјезде*, представља краће прозно остварење, али посве кохерентно, добро структурално и жанровски осмишљено, с фокусом на засједи, као упечатљивој метафори и лајтмотиву. Живот јунака или, боље рећи, антијунака Вељка Хрваћанина и његове породице која је на почетку бројала њих једанаесторо, дефинисан је овом речју, која своје семантичко упориште има у превасходно ратној терминологији. У константном изгнанству које не престаје илити принудним сеобама, речима Милоша Црњанског говорећи, „куће и кућишта заборавише“, али се чини да ни те куће нису биле оличење топлог породичног дома, већ *минска поља* и *барутане*. Спрам њих уздигнуте главе стајао је пуж, коме је глава у кућици. Протерани из Крајине, они најпре одлазе код сестре јунаковог оца Лазара која одбија да прими избеглице, затим на Косово и Метохију, па у Хртковце на простору АП Војводине, из којих Вељко емигрира у холандско место Остербек, које доктор Богуновић назива „родним местом његове трагедије“.

Као да је прогоњена Еринијама, грчким богињама освете и проклетства, српска породица Ерваћанин, која је у једном историјском тренутку била принуђена и пристала на то да промени презиме у Хрваћанин, не може да пронађе смирај и мора да окаје некакав невидљиви хибрис. Будући да се роман приповеда из Вељкове перспективе, који се најпосле, управо у Холандији, суочава са најдубљим понором како личне, тако и колективне судбине српског народа, чини се да је он, налик на Ореста и јунака Шћепановићевог романа Уста пуна земље, најпрогоњенији. Штавише, пред сâм крај романа, писац је курзивом експлицирао да успоставља дијалог са овим романом: „Нисам марио да памтим то. *Уста су ми била пуна оне земље*, разабрао сам добро.“ Као ни Шћепановићев, Анушићев јунак не може се вратити у земљу и упокојити, као да му је душа осуђена на вечно лутање и неспокој, али не може ни освестити разлоге таквог

стања. Они су мутни и могу се евентуално назрети у оној коби која прати јунаке античке трагедије, првостепено у сукобу унутар саме породице.

Већ на почетку скицирано је наизглед необјашњиво понашање Лазареве сестре која не жели да прими братовљево породицу: „Избеглице не примамо, јесам ли ти рекла?!“ „Али, мама, он је мој брат!“ „Да је стобрат! Нема! Нека иду тамо куда их држава шаље. На Косово. Тамо ће им дати и кућу и земљу.“ Слушам како се, касно ноћу, у ходнику испред собе гдје су ме смјестили, препиру моја тетка, очева рођена сестра, и њен старији син.” Ни Вељко није са сестром у најбољим односима, настављајући породичну традицију. Читалац не може да буде сигуран у сестрине разлоге за одбијање најрођенијих, али може врло посредно да их наслути, управо кроз третман и судбину женских ликова у роману. Оно што поуздано знамо јесте да Српкиње нису имале унутар патријархалних заједница најбољи могући положај, што се види из неколико ироничних и потресних момената, успут скицираних, али памтљивих. Искривљено цитирање *Горског вијенца* у којем се апострофирају жене које лажу, „сузе просипљући“, груба стереотипизација комшије Илије, „веселџије“, по коме „нема жена нације ни вјере, ни старосне границе, и нема ружне жене“, посвање Бога, Његове матере, Петковаче, Сунца и круа, легитимно батинање жена, непрезање да се удари и трудна жена, као да су условили тихе или неме материнске, сестринске или девојачке клетве. Ако постоји породична кривица или одмазда која мора да се окаже, онда се она наслућује у овим назнакама и незадржавању презимена Ерваћанин, што је важно идентитетско питање. С другачијим презименом, које асоцира на хрватство, јунаци овог романа затомљени су у вечити лимб из којег не могу да изађу, јер практично, нису Хрвати, али не прихватају их ни као Србе.

Историјски гледано, они су Граничари, али ма где да одређује их и метафизичка лиминална позиционираност, на коју и осуђује мајчина клетва у нашим народним баладама, као у, примера ради, „Заручници Лаза Радановића“: „Мила кћери, и тебе не било! / Ни допрла тамо, ни овамо! / Већ остала среди горе чарне“, дакле, у хтонском простору, остајући без дома, и родитељског, и мужевљевог. Проклетство у које су запали естетизовано је језовитим лајтмотивом змија, које су премрежиле роман, а од којих је, разуме се, једино чуваркућа на коју наилазе на Космету позитивно конотирана. Мотив змија аналогизован је с књигама које се, попут змијског душманина не уносе у кућу, упаљачем, осмехом, *Бљеском* у Фатмириним очима, у крлежијанском „хрватском богу Бљесак“, с Вељковом главом, кроз описе Франциске и Сабине. Све несрпске жене с којима је Вељко сексуално општио или су га еротски узбуђивале биле су карактеризоване змијама, декларисујући се као Ериније. Алекта, Тисифона и Мегајра маскирале су се у Фатмиру, Франциску и Сабину. Атрибути Еринија биле су змије и ватра, а прогониле су оне који би начинили грех према родитељу или унутар породице. Отуда не чуди што Фатмира и Франциска, осим што имају змије у очима, носе и Бљесак, недвосмислено упућујући на истоимену операцију из 1995.

године, када су Срби протеривани из Западне Славоније и опрљују га угарцима из очију.

Ако Вељка упоредимо с Орестом кога су прогониле Ериније, долазимо до тога да на месту где треба да стекне опроштај и где би требало да се Ериније претворе у благе Еумениде, не долази до тога. Зашто? Зато што је Ореста дочекала сестра Ифигенија, над којом је учињен првобитни породични грех, јер је отац био спреман да је жртвује, мамећи је удајом за Ахилеја. Из митолошког и трагедијског подтекста разазнајемо за могуће разлоге због којих сестра не прима избегличку породицу, а Вељко у холандијској Таулиди не наилази на сестрински опроштај, већ завршава „устију пуних земље“. У првом плану је раскол с братом и препуштање читаоцима да напишу братовљево писмо: „Од брата сам добио писмо, тешко, мучно писмо које се на да препричати. [...] Нека се и господин књижевник, и ти такозвани читаоци мало потруде, има међу њима, ваљда и литерарно описмењених, и сами напишу то писмо. Ако баш желе да га прочитају.“ Иако овакав постмодернистички поступак испрва може деловати превазиђен и чак непотребан, има смисла само ако би братовљево писмо симболички написала кивна сестра, која не прашта или ћерке за које заправо никада није марио.

Због тога нема искупљујућег завршетка, као у античким трилогијама, које би се завршавале опроштајем и оснивањем или обновом града, тј. државе или ти полиса, већ је све у траговима блата, балеге, гована и „срањских сила“, с остварењем клетве хрватског цариника, „шаховничара“: „на граници ме питају гдје су ми синови [...] Отишли у свијет, за цријевима! [...] *Говњив ће им бити пут!*“ Будући да је Вељку Хрваћанину „знање било у гаћама“ и до њега је дошао најтежим путем, може се констатовати да му је спознаја на концу романа напунила уста пре балегом, но мајчицом земљом. Од јунака с почетка романа, који је био, народски говорећи, „несвестан своје несвестан“, попут Љубе Шампиона из Михајловићевог романа *Кад су цветале тикве*, постаје свестан ко је и у шта се претвара. Није случајно он самом себи највећа рана, јунећа глава, „непапкарско свињче, словесно-бесловесни гудавац-гуњичавац коме је брчак баш омилио! [...] Згадим се понекад самоме себи“ и „сподоба биковског постаментa и змијске главе“. За разлику од Михајловићевог Врапчета који себе кажњава изгнанством у Шведску и прижељкује неки „паметни“ рат који би га вратио у земљу, Вељков одлазак у Холандију инверзно функционише. Рат га је занавек онемогућио да се врати и учини било шта како би породица била на окупу или како би дошло до искупљења. И Љуба Шампион, коначно, огрешио се о сестру, а његово премлаћивање на смрт Столета Апаша није било иницирано стварном потребом за одбраном части, већ је био нахушкан да то уради.

Једине светле фигуре и могућност икаквог исцељења могу бити мајке. Апашева мајка Ружа осветила је Љубу и суочила га с мушком небригом о мајкама и сестрама. Вељкова мајка имала је благе очи, које су cadre да преповијају и буду мелем. Она је имала срце да прихвати Фатмиру и унуке, као и отац, у чијим очима се скупила

измаглица са Сутјеске у партизански славолук. Мајка се понашала у складу са својим мајчинским осећањима, а најпосле и отац, иако га у првом реду одређује његово ратничко искуство и политичко опредељење. Фатмира је носила у очима „исукан искричави мач“, а Латиф, Карађозов имењак, имао је уместо очију маказе и „воловске беоњаче које су се сужавале и мијењале боју“. Уз то, усташлук је бодечно севао из његових очију. Успела карактеризација очима пренела се на још неколико нивоа у роману. Земљак Младен, са чијом женом је Вељко спавао, имао је у болници очи као два угљена на снешку, дакле, сјаја и топлине у његовој души није више било. Очи реке Саве биле су зелене, Дрина је била боје срњиних очију, а Чарли је имао очи ракуна. Дакле, једино је у мајчиним очима преостало нешто од људскости, а очи осталих актера романа су или анимализоване, опредметизоване опасним оружјем или метафорама за страдање и изгон. Можда је то зато што је једино мајка могла да опрости сину и да ништа не узима за зло.

Роман *Живот из засјезде* поетички је препознатљив и на трагу је досадашње прозе Анђелка Анушића. Написан је једноставним језиком, који се на махове може довести у везу с техником сказа, али посебну језичку бравурозност писаца је истакао у речима и синтагмама у курзиву, које репрезентују дијалекатске финесе српског језика и суочавају, како јунака, тако и читаоце, с оним што смо и носимо у себи, а у чему можемо пронаћи спас и утеху – матерњим језиком. Дискретно у дијалогу с темом сеоба Црњанског, Анђелко Анушић је овим романом успоставио важне релације са Шћепановићевим *Устима пуним земље* и романом *Кад су цветале тикве*. Најпосле, најуспелији слој романа, који га отвара ка трагедијском, а, самим тим, и ка потенцијалној и неопходној катарзичности, чини га блиским прози Слободана Селенића.

Стојимир ЈАМИНА

МАЈСКИ БОЖУРИ ПОЕЗИЈЕ У ДРАМИ

(Маријана Јовелић, *Улазна рана*, Библиотека „Стефан Првовенчани“, едиција „Повеља“, Краљево 2020)

Савршени хирург за душу, ум и тело, најтраженије је биће у Космосу. То је биће које лечи и оздрављује, да би се постојање учинило лепшим, дивним, испуњеним, ванвременски божанским. Месопотамија се сматра за колевку медицинских наука, а Вавилонци су некад износили рањеног, или болесног на трг, да га сви виде и да свако може да му приђе и помогне, уколико се разуме у излечење. Чехов је рекао: „Медицина ми је законита жена, а литература је љубавница. Када ме једна притисне, ја одем другој”.

Еутаназија

*Тражим да тумачите поезију.
Тражим да ми прекинете муке.
Ако већ желим да умрем,
зашто је важно да игла за еутаназију
буде стерилна?*

Познаваоци медицине, на основу досадашње историје, тврде да је први лекар емпиријске медицине била жена. Током векова људски род добио је вирус беснила од животиња, који је некад био неисцељив, а само поезија има снагу да исцели човека и животињу. Разврстати мисли у добре, лековите и креативне од оних што су кукољ, вештина је дарована. Скромно и тихо, ауторка граби знање и додаје свој рад који заслужује пажњу и поштовање.

Збирком песама *Улазна рана*, Маријана Јовелић нас води кроз рупу у телу, од улазне ране до излазне. Зашто је рана, и ко је направио? Да ли је потребно бити рањен и преживети, да би се начинио животни рад? Човек жели да бол престане, а јача га да победи. Није чудо што ауторка има избор и одлуку: да победи и живи. Велика је дилема: како насловити ловор литерарних цветова: „Улазна рана“, или „Ишлазна рана“? Као бог Плутон који је, излечен божуровима, спасавао људе,

и песникиња нас води кроз тело, од уласка страног тела унутра, до изласка, лечећи нас и охрабрујући, да наставимо даље.

У Толкиновом делу *Господар прстенова*, чаробњак Гандалф, кад му се Фродо обрати: „Гандалфе, касниш!“, одговори: „Чаробњак увек стиже на време!“

Тако и Јовелићева стиже у право време да донесе лек и освежење поезији коју је свет отписао, као нешто непотребно. Ауторка храбро, у ова зла времена, бере цвеће душа и даје еликсир, да верујемо у поезију каква јесте. Није лако ни поезији. Свашта се у ту вештину и дар угурава, да би се покупило драго камење као у причи о Тамном вилајету. Сад се кајемо што нисмо узели више њеног стваралаштва, и читали да бисмо данас били богатији и паметнији. Песникиња се хвата најопасније теме литературе, поготово поезије – живот, рана, преживети или умрети.

Пре него уђемо у ову барку за преживљавање од Потопа који следи, осврнимо се на прву песму песникињине претходне збирке *Кондор*, тј. истоимену песму:

*Она је кондор.
Кондори не лете,
они лебде.
Међу кондорима
нема борбе
око хране.
Сваки ударац
могао би да
оштети њихово
нежно перје.*

Дакле, можемо приметити напредак који је песникиња направила у истраживању себе и илузије око нас, тј. света. Наведено се може изрећи следећим речима: „Живи храбро и јако и урони у дубине себе и илузије, и изнеси на површину књижевну даровницу о којој сањају песници и причају мудраци и чаробњаци – Свеспознаја!“

Песма „Бестрептајност“, води нас громогласно и бунтовно у посматрање живота, како бисмо одлучили чему се определити. На почетку збирке, већ знамо да ово узбудљиво путовање води до победе, осећајући како и зашто је до краја неизвесно, права драма поезије.

Следеће песме разбијају шаблоне песника – Победа је дати себе, у настојању да неко преживи рањен и жедан, а нама, како је – тако је. Ауторка савршено барата стањима и осећањима, постављајући их у склад. „Повлачење воде“, „Вирцина“, „Проклетство целатовог даха“, „Слепа улица“, представљају поему живота и оду храбрости сусрета тамног с белим. Постављена теорема да се данас занимање и вештина изразе у мушком и женском роду већ изазива на њеном лицу осмех, јер филозофско питање је важније – „Да ли си човек, или нечовек?“ Пол не игра улогу, него љубав ка познавању и сазнавању вештине. Вештина је реч женског рода која, за сад, нема мушки род. Да ли је родна равноправност задовољена? Био сам на Истоку и

чуо реч – маја. Маја значи илузија, нешто свеprisутно око нас, али променљиво и нестално. Маја нас буди док се пењемо на планину, а кисеоника је све мање, као што нас недостатак кисеоника и успава. Маја је будност сна.

„Ко још мари за јад једне игле?”

„Слепа улица“ прометејски модерно завршава: „С цигеричом разједеном Кока-колом.“ Изгледа, словенска душа има јачи магнет од хипократије: „можеш све што хоћеш, а мораш оно што ти се даје.“ Ко уме да плеше с тамом и да се у светлу буди, тај уме и дан да испуни, те победи кад му суде лоши људи.

Песма „Тело без органа“, увод је у хируршке резове, чији је циљ да се, пре свега, људи као свет, а посебно поезија, оперишу од метастазе злог Ега и врате у сублимиран ток оздрављења Космоса. Разум каже, да ће и долазак бића из Космоса бити природна реакција пуцања из оружја на њих, будући да „сигурно желе да нас окупирају”. Тако су једном кренули људи да направе „тело без органа“ а песникиња мора то да опише с лица места, рођена да сведочи све. После ове песме, нормално је да уметник „мора бити здрав“ и успева много пре него смо то у њеним стиховима и разумели.

„Руски рулет“ је песма рођена пре данашње светске кризе и визионарски слика, да нас тек чека – кризоманија: „страх од страха“. „Ева“ нас заиста дели на две половине. „Улазна рана“, може се рећи, представља перјаницу збирке. Савршен почетак: „Тело ми веран пас.“ Следи успешно изведен свршетак: „Да ли је укоп, само спонтано спајање које следи након склизнућа на усне Земље?”

Остајете запитани, и једно од решења је да песму поново прочитате, не би ли се пронашао одговор. Онда опет и опет, и лако „уђе у ухо.“ За љубитеље филозофије, претпостављамо, од ове нема интересантније теме из људског живота. Постоји рок песма – „Inside looking out“, која има много добрих обрада, а сад верујем да је ово једна од бољих, иако нема везе с оригиналом. Јовелићева има дар да покаже невидљиво и невидљивом, а то је усуд лептираст и није лак.

Истина није промашена.

Рањавам се из апсолутне близине.

На голо тело.

А ти, Ахиле?

Сталожено лечиш равне табане.

„Узбуна“, пак, отвара дилему, да ли живети, и који је смисао!? „Инка“ и „Змија“ су песме које, лично, могу запоседнути врх збирке. „Ампутација“ нас опомиње да живимо у свету људи који не трепну док узимају туђи живот – „Нагоните ме да пишем о рату”. Следе песме које раме уз раме стоје с песмама широм света, аутора који преживљавају бруталност новог поретка, а да их не наводимо и упоређујемо.

Ауторка зналачки барата хируршким инструментима кроз речи, те се осећа лед челичних ножева и рез који не боли, вађење злог

дела и зашивање. Док читамо лековите стихове, осетимо језу од тих инструмената, замишљамо убоде и резове, тело се најежи, ум преврће од страха, срце лупа убрзано, све изгледа као модерни „видео“ уживо, једне хируршке операције – поетска хирургија.

Песникиња протреса све емоције и стања, осећања, разбија оправдања, дарујући збирку вредну чекања и поштовања. Пробудите се и питате кад ће операција, а ауторка је већ обавила операцију, лечење, и иде даље. Додајмо и то, да „Руски рулет“, „Ева“, „Улазна рана“ и „Узбуна“ представљају лирску љубавну поезију, где се љубав посматра из много углова једне призме – „Срце заувек“. Сваку од ових песама вреди посебно анализирати, а задивљујуће је како се симбол змије провлачи кроз већину песама, те се може рећи, да улива храброст читаоцу – „како то страшно може бити лако, ако знаш како.“

Маријана Јовелић неуморно наставља даље, и уводи нас у трећи део ове магичне збирке, песама „Дрво“, „Глад“, „Глинена голубица“, „Гром“ и др. Извидница отвара нове просторе које ауторка осећа док, то нешто, од улазне ране путује кроз тело најављујући да ће направити хаос у телу и, следствено томе, излазну рану. Ову спознају треба преживети и песникиња се припрема за тај потенцијални крај. Све је савршено за савршеног редитеља, те ова збирка има свој филмски живот.

Задивљујућ је и ритам песама. Уколико пажљиво читате, видећете да су степенице ка врху расколне, неуједначене величине, те Јовелићева даје до знања да не постоји уједначено ходање и пењање кроз живот, већ да су то неравне хроматно оштре мале заравни и врхови који прете да поцепају табане ходочасника који својом чежњом ка светлости често не виде оштрице на путу. Ко их је поставио!? Да ли Бог, да испита искреност, или злотвор који је пун лоших стања карактера? Само погледајте: на тим степеницама, ка врху, нема одморишта! Неко је рекао, чини се, да проблеми који нам се дешавају јесу плод наше жеље, да испитамо колико смо јаки.

Ауторка се не одмара од писања, јер се одмара док пише. У томе јесте тајна. Невероватна је жеља срца и ума да без паузе чита нову песму ове самосвојне збирке, и јури напред, као што су кроз историју хрлили ослободиоци војници, не би ли истерали непријатеља из земље, стигли својим кућама и, најзад, опет волели своје драге и овај неприкладно необразован, безобзирно – безобразан свет. На такав закључак наводе нас стихови из песме „Контуре жртве“:

*Не слути:
Глава убијене змије
може да уједе и сат времена
након одвајања од тела.*

Надаље, следе стихови из песме „Лош задах“:

*Како разликовати разблудни
смех од протеста,*

*у тренутку кад се вода
повлачи испод Месечине?*

„Restless legs, или о утопљенику“, представља врхунски блуз душе, који ће сигурно зграбити добар музичар, да би одсвирао хит заувек. Песмом „Уливање“ и наредним песмама, отвара се – излазна рана. Чаробница, пробијена злом, остаје сама и једина мора пронаћи лек, или умрети. Следећих неколико песама су рутински излетеле из њеног пера и уносе рок и рол за сладокусце поезије. Последња песма ове особене збирке, јесте „Премеравање греха“, где је излазна рана за сад залечена, али ратница, јака и храбра, ипак је жена нежна. Она се бори до краја, и уз њу су сви безбедни, но не може сама против мноштва зла, будући да ту треба још много храбрих песника. Ауторка нас подстиче да се ухватимо оловке и папира и будемо срећни и здрави.

ПРЕМЕРАВАЊЕ ГРЕХА

*Чега се плашиш
Ахиле? Упита Бог.
Бојим се: срце ће ми сићи у пете.
Страх те да ће га стреле ранити?
Не.
Страх ме, погазићу своју реч.
А, онда, казни мене, Боже.
Не кажњавај тог несрећника!
Он је пуцао у моје пете,
желећи само да ме препадне.*

И да закључимо: анализирајући ову добру збирку, емоције у речима, од почетка до краја, питамо се: да ли плакати или се смејати свету који ауторка савршено слика. Објаснити га и свести у песме, захтева храброст. Јовелићева нас води кроз врхунске вештине поезије, које лече и мотивишу. Громко као Бодлерово *Цвеће зла*, По, или Силвија Плат, она грми и удара у земљу као гром и муња, рушећи све што природа сматра да је потребно сагорети. Издвојити неки стих, или строфу, педаљ овог дела, јесте поезија цела. Вештина ауторке састоји се у томе, што може храбро да разуме и све симболе доведе у ред, нагонећи нас да пожелимо изнова да читамо ову књигу. Посматрати живот и описати га кроз лични доживљај који сигурно убија и води ка смртности и бесмртности, јесте неустрашивост неописива.

Сенахид НЕЗИРОВИЋ

СТРАШНИ СУД

(Ранко Павловић, *Страшни суд*, приповијетке, Удружење књижевника Републике Српске, Бања Лука, 2021)

Еминентни бањалучки књижевник Ранко Павловић, за своју деветнаесту књигу приповедака *Страшни суд* је добитник *Годишње награде* Удружења књижевника Републике Српске, за 2021.

Ранко Павловић одлучује увести читаоце у свет главних и епизодних актера приповедака, својеврсним мотом из *Разговора душе и тела*, Рајка Петрова Нога: „Слово је будније од човека“! Па, тек онда и мисли, код нас, релативно, мање знаног францускога књижевника Гијома Мусоа...

Синкретизам у уметности је већ афирмисан и о томе не треба расправљати. Подударност у књижевности, сликарству, вајарству и(ли) музици, очевидност је у свакој епохи. Отуда се прво, јавила асоцијација на славног вајара, сликара, песника и архитекту Микеланђела Буонаротија и његову фреску „Страшни суд“, која украшава строп Сикстинске капеле, поручену од Папе Јулија II (1508). За разлику од чувеног италијанског уметника, инспирисаног посетама јавним купатилима па су и призори нагих тела пластични, нашег, свестраног и остваренога књижевника Ранка Павловића, као у Андрићевој *Кући на осами*, посећују лица из прошлих времена и из свих друштвених слојева. Или, друга асоцијација на слику „Страшни суд“ познатог низоземског сликара Хиеронима Боша чије су визије испаштања патње и казни још стравичније...

Од укупно двадесет и седам уврштених приповедака, само једну реч у наслову – има две трећине, што нам сугерише на сажетост којој беше тежио наратор. Људску, за разлику од Божије, Једне Речи из које се, по принципу еманације – ствара! На тај начин, Бог удахне у тело људско душу, а књижевник Ранко Павловић тако створене животе „отима“ од заборава, исписује најбоље странице, сећајући се најплеменитијих из детињства, и прошлости где доминирају отац и мати. Родитељи! То је најбољи начин за одуживање преголемог дуга својим ближњим – памћењем!

И, таман када смо помисли да је круну на његов књижевни опус поставио Завод за уџбенике из Источног Сарајева, објављивањем *Изабраних дела*, појави се нова књига приповедака, коју слободно можемо „крстити“ као лепу антологију из пера мајстора, а не збирку прича!

Од прве приповетке „Духовник“, па све до последње „Змија“, Ранко Павловић се држао мудре изреке америчког нобеловца, сина јеврејских досељеника из Русије, Сола Билоуа: „Задатак литературе је да поставља морална питања“. Хронологијом приповедања, а понекад и реминисценцијама, као сасвим природним током збивања је истакнут наслов друге приче „Спаситељ“, из града Б, о Чаславу Растегорцу, несвршеном студенту философије. Наратор, с елементом префињене ироније, представља свог „путника“ из једне у другу урбану средину, с идентичним почетним иницијалом, беседећи пролазницима о Месјии, ишчекујућем: „Не говори он њима о том спаситељу, то он препушта свештеницима; они на Исусовим мукама грицкају своју корицу хљеба, већ им прича о спаситељу који неће бити светитељ, него владар и који ће паметно и праведно управљати цијелим свијетом“.

„Страшни суд“ је ударна приповетка која носи наслов и књиге. Почине прелепим описом природе, остављајући читаоца без даха. Из перспективе дјечарца, старости осам година, писац уводи ефектно поређење: „Када је невријеме у часу растурило мој космос овчијих брабоњака, сјетио сам се крезубог старца и његове приче о страшном суду. Чим ме мајка увела у кућу, скинула са мене кишом натопљену одјећу и почела трљати ланеним пешкиром, цијело тијело се затресло и полако ми се у свијест почела увлачити спознаја о страху“. Но, касније, из перспективе одраслог и сазрелог мушкарца, наратор сматра да се (рурални) простор њиве гдје је чувао овце „у доба невидљивог вируса короне“, визуелно представљене смрти са „косама на раменима“, претворио у гробље или „у једном сну, увјерио сам се да нису љубав и мржња, како говоре и пишу, најмоћнија човјекова осјећања, већ да је то страх“. А савремена психологија објашњава емоцију страха од непознатог и неразјашњеног, док се медицина као најегзактнија наука изјашњава о тзв. претечи „Covid 19“ – туберкулози, с тако надограђеним вирусом, већем масовном убици људи на *Плавој Планети* од свих ратова, јер се поима као болест фукаре и сиромаша! Да би употпунио приповедање и проводни мотив страха, феноменолошки, сагледао из свих углова, наратор посеже (и) за романом *Беснило* Б. Пекића, у коме назиремо тензију тишине и празнине лондонског аеродрома Хитроу!

„Шпијун“ се убраја међу енигматичне приповетке у овој књизи. Ранко Павловић пројцира немог актера, кога судбина спаја с развратном удовицом Миленом, чији муж Милорад умире пре своје супруге. Као плод неморалне везе назире се заобљен стомак и трудноћа, налик метафори: „Средином јесени, кад су са кестенова по тротоарима и улицама почели да падају зрели плодови.“ Овде су примерно обрађени мушко–женски односи...

„Догађај“ и „Мушки мирис“ убрајам у најзанимљивије приповетке из разлога што аутор „распаљује“ машту читаоцима, искуством еротомана! И овде је, конкретна, проживљеност написаног неоспорна...

Само живот је у стању „написати“ приповетку под насловом „Моја мајка је отац“! Колика је испреплетеност људских судбина, открива нам писац њеним записивањем.

По својој концизности и лапидарности, приповетка „Тебе треба заслужити“ спада међу најефектније, с обзиром да је заљубљено срце нараторовог јунака, доживело да чује ону, најлепшу, мисао из уста жене, која разнежује: „Кад осјетим да сам те заслужила, позваћу те у шетњу“.

Емил Годфрид је централни протагонист у приповеци „Гостопримство“, „Дошао је сам без пратње и обезбјеђења, јер је знао да се не мора плашити људи у овим крајевима. Ово је његова четврта мисија у Босни, увијек у другим градовима, и добро је упознао ћуд народа који ту живе. Кад их стране силе позаваћају, они се међусобно гложе и без размишљања грабе оружје, не либећи се ни борбе до затирања, а чим завлада краткотрајан мир, окупљају се на заједничким и породичним слављима, међусобно се помажу и долазе једни другима на радост и жалост. Према странцима, ма одакле у доброј намјери долазе, и у рату и у миру су гостољубиви, помажу им, радо их чaste оним што имају, лако се споразумијевају с њима иако не знају језике којима говоре...“ Као члан једне од многих, загонетних, међународних организација, испитивач је природних богатстава земље у коју беше допутовао са циљем експлоатисања сировина за стране капиталисте!

„Див у зимској ноћи“ је приповетка написана у првом лицу и чува сећање на бабу Драгицу. Наратор, и поред наслова, доноси заиста лепе дескрипције, уносећи топлину у срца.

Приповетка – синтеза наше младости је „Штафета“. У њој се јавља Пирго Крезуби као антијунак и фикционални разговор са другом Титом. А, онда, следи „отрежњивање“, урнебесно-хуморни повратак у реално, реченицом свог наставника: „Па он не само да је пропустио да носи Штафету, него се у сну и упишао!“

Због чега је интересантна приповетка „Ћиро“? Највише ради тога што се кроз игру деце откривају велике Истине и заблуде о једном окупатору, чијој власти је на памети била само гола експлоатација и минимално улагање. „Ћесарија“, схватимо ли погрдност значења ове речи, доноси у Босну и „нову вредност – демократије јавних кућа“. У свести дечака, појављују се двојица: „наставник историје, неки бркати Црногорац коме сам заборавио име“ и „онај бркати жељезничар“, сваки на свој начин урезан у меморију из које не може тако лако избледети!

„Радио“ је приповетка о електронском медију, у којој читавамо документарну хронику подељеног света и атентат, који беше уздрмао целу Планету, над тридесет петим председником САД Џоном Ф. Кенедијем. Но, то је и приповетка – упозорења, којом брижни отац саветује сина како преживети надолазећи, трећи светски

рат. Али, дете не сме поставити питање своме моралном узору и вертикали: о правим разлозима његовог (очевог) напуштања ОЗН-е, коју Врховни штаб формира у Дрвару баш на данашњи дан, 13. 5. 1945. и војске, те прихватања посла кириције...

Незнатно модификована прозна верзија мотива неверне жене, рабљеног у нашој народној епској поезији, као и оне, из усмене књижевности „Зла жена“, као и Андрићеве мање познате приче „Олујаци“, се налази у приповеци „Самоћа“: „Добар је мој кум, честит и поштен човјек... Намамила га на себе она моја роспија, она љута гуја која је сигурно поганим рачвастим језиком палацала и док је са мном спавала у истој постељи, само то нисам могао видјети у мраку. Отјерао сам је одмах, шта бих друго, а с кумом сјео и испио литар ракије, попили смо ону мученицу што сам је чувао за крсну славу“.

„Солунац“ је приповетка о Филипу, весељаку и бившем борцу за свету слободу српског народа који даје моралну лекцију (осталим), јер не узима пензију од државе за своју борбу! Док пева, он, на свој, специфичан, начин објашњава језичке дилеме и теме из области нутриционизма...

Књижевни егзибиционизам читавам(о) у сјајној приповеци, са социјалним елементом, „Стана страва“ о Станији Чанчар (са Дошљом Мутавим!), који опседају наратора: „Чим би се Стана страва и Дошљо Мутави појавили на брдашцу изнад села, ми дјеца смо бјежали у шипражје, што даље од пута којим ће проћи, јер смо се плашили да ће нас Стана омађијати, а Мутави потрпати у своје торбе и однијети у далеки свијет да будемо слуге код сурових газда.“

Промућурно приповедање једне жене из народа, баба Јелуше, избија у први план у прози под насловом „Бандити“. Просто казивање надвисује књижевно: „Непријатељска линија у Дубоком Потоку прије мјесец дана ојачана је групом од тридесетак муцахедина, преко Хрватске из више арапских земаља доспјелих у Босну, оспособљених за све услове ратовања, немилосрдних у мучењу заробљеника. Више су својим урлицима, него пушчаним зрнима, ледили крв у жилама противника.“

О неморалности и немилосрдности новоуспостављене власти, после другог светског рата на овим просторима сведочи, историјски утемељена, приповетка „Порезници“! Пандан овој приповеци може бити „Профитер и Црни“, у којој нам Ранко Павловић доказује да поседује критички дух и кад описује појединце и збивања у, надајмо се, последњем, братоубилачком рату на подручју бивших социјалистичких република из разваљене Југославије.

На двадесет и првој позицији – броју жртве, угнездиле се приповетка „Бујица“, преслица, косиште. Писац, опет, оживљава болна сећања, нарочито на оца и мајку, највеће своје пријатеље. И овде се истиче уметничка димензија приповедања Ранка Павловића: „Хоћу да их задржим, да разговарам, али не могу, они нису од овог свијета, они су од свјетлости. Оне што раздире ову стуткаљену таму.“ Где је писац чуо и забележио ову необичну реч? Можда ју је створио у својој имагинацији? Попут речи пошашољити у Андрићевом роману *Госпођица!*

„Адамова јабучица“ је величанствена приповетка у којој упознајемо човека (по надимку) од дела, који је хуман и солидаран

док издваја средства за стипендирање ђака. Ово је егземплар како наратор моћном методом интроспекције осветљава збивања унутар главног актера, и потицај да се нарацијом актуелизује институција мецена!

„Омладино не губи морала / предвојничка није додијала“, стихови су инкорпорирани у причу с елементима натурализма „Пијетао“. У њој се чува сећање на Здравка, човека из села каквих има у свим насељима током наших одрастања. На захтев баба Љубице, покушавам(о) разумети епизоду о лишавању живота петла и његовом скончавању у лонцу за чорбу. Павловић причу завршава у духу најбољих мајстора – недоречено...

Синтеза три кратке приче у дужој приповеци „Страх, гавран и голубица“, остварује се сомнабулним поступком. Проводни мотив страха застрашујућег лица, избија већ у првој реченици, прве приче, а остајем(о) импресионирани нараторовим смислом да и у таквом стању запази детаљ(е): „Да се појави облачак, макар онолики колики је лептирак сјеменке маслачка, када је лелујаво носи повјетарац“... У причи другој, прва мисао гласи: „Страх је стоглава аждаја“, док у причи трећој „Страху као да су у помрчини израсла крила, па је још брже пожорио за њим“... Напомињем да је и Тамари Лујак, мојој пријатељици из Београда, ово драгоцену за њено, прво издање *Речника страха*, с обзиром на то да се прва бавила феноменологијом страха на студиозан начин.

Претпоследња уврштена приповетка под насловом „Дама у љубичастом“, лоцирана је и њено место радње се налази у болесничкој соби. Чак и у оваквим условима, Павловић шаље „увијену критику“ бившег система: „Начас зажмури, не би ли тако лакше понудио одговор својој запитаности, кад његова мисао удари у неку стијену и он паде на кревет, зашкрипаше опруге под душеком који је запамтио вријеме када су радници, прије коју деценију, у некаквом свом савету, уљуљкани у илузију да они управљају болницом, одлучивали да га купе...“ Пројекцију ентеријера, просторије, наратор ефектно пореди са другим, екстеријером: „Ова соба, помислио је Милан, слична је перону на прометној, жељезничкој станици...”

И, коначно, последња приповетка „Змија“, исприповедана је у авантуристичком духу главног јунака, професора Милутина Хајдуковића. Наратор овим насловом и прозним текстом упозорава да се и најискуснијим „скаутима“ (англизам, прим. С. Н.) може догодити ујед змије и губитак живота!

Несумњиво је да ће читаоци уживати у антологијском избору уврштених приповедака у књигу *Страшни суд*. Књижевник Ранко Павловић осваја лепим дескрипцијама, занимљивим дијалозима и монолозима као функционалним елементима (свог) стила и галеријом главних и епизодних актера! Посебно леп утисак оставља испреплетеност мотива и тема из наше народне/усмене књижевности, библијских и оних из два, (не) давно завршена конфликта. Раскошно лепе приповетке откривају мајстора чији је књижевноуметнички стил чаробан. А овако могу писати само врхунски песници. Надајмо се да ће у будућности бити објављено што више оваквих књига, антологија, на радост читалаца и љубитеља лепе писане речи...

Михаило ПЕРОШЕВИЋ

БЕЗИМЕНИ ВРХ

(Горчин Благојевић, *Безимени врх*, Штампар Макарије – Београд,
Ободско слово – Подгорица, 2019)

Године иза нас провели смо у изолацији, у поремећеном систему у коме се ништа, па ни у умјетности и књижевности, није одвијало нормално и у коме су многе ствари, па у умјетничка дјела потиснута. Једно од ријетких, насталих у Црној Гори, је успјело да опстане и остане актуелно и у региону, по мом скромном суду захваљујући веома позитивним оцјенама академске критике. То је роман *Безимени врх* Горчина Благојевића, који ће ускоро доживјети друго издање.

Роман *Безимени врх* је по свим књижевно-тероијским параметрима умјетничко дјело које карактерише највиши стваралачки ниво – ниво изузетности. Ту изузетност Благојевић испољава у вишеструком комбиновању стваралачких поступака, доносећи оригинално, стилски перфектно приповиједање, успјевајући да својим увјерљивим, до танчина психолошки изнијансираним ликовима на јединствен начин релативизује вријеме, мјесто и радњу, а страдање и покушај покајања савременог човјека издигне у својеврсно јевађеље човјека 21. вијека.

Ријеч је о модерном, оригиналном дјелу интелектуалне прозе која говори о тјескоби личности и пропасти илузија. Ако бисмо у једној синтагми покушали да га окарактеришемо, рекли бисмо да је то роман о слому успјеха. Благојевић говори кроз четири приповједача (оца и сина, те мајку и кћерку) које сурова судбина раставља као породице, а спаја као љубавнике и партнере. Јунаци одрастају без родитељске љубави, али постају отпорни захваљујући својим бакама које су их подигле. Они, осим што су интелигентни и образовани, постају јако успјешни у разним пословима, а онда на суров начин спознају шта је истински успјех и колико су далеко од њега, а то су прије свега вјера и породица.

Кроз сијасет ликова из разних земаља, од дјеце до стараца, од проститутки до глумица, од превараната до интелектуалаца, писац даје упечатљиву слику Европе безмало током последњег вијека, али

успијева и да се попне на сам врх стваралачке тежње, а то је да његово дјело – роман *Безимени врх* – гледа на свијет из угла вјечности. Кроз искушења главних јунака, исприповиједана кроз њихов ток свијети, Благојевић исписује убитачне странице о страдању и искупљењу човјека новог доба. Страдање јунака чија душа је у сталном сукобу са спољашњим и материјалним успјесима, као и њихови покушаји избављења из пошати савременог друштва и искупљења пред Богом и ближњима, исприповиједано је кроз безброј психолошких нијанси. Убједљиво владајући ликовима, психолошки их сјенчећи, па опет освјетљавајући (и обрнуто) до најситнијих нијанси, стропоштавајући их у лудило и враћајући их у нормалност, увјерљиво сликајући њихово екстремно гихање на најтањој ивици ножа између духовне биједи и просвјетљења, аутор слика застрашујуће стање, стање између смрти и живота. Аутор је на јединствен начин успио да дочара све страхоте духовног пада и покушаја спасења модерног човјека, па је *Безимени врх* један од романа које можемо назвати и својеврсним јеванђељем новог миленијума.

Но, то не значи да је роман искључиво психолошки и да је херметичан више него што бисмо вољели. Напротив, с једне стране сукоби култура и идеологија, сукоби генерација и навика, постају мали у односу на сукобе човјека са самим собом у које га доводи вјечита глад за успјехом. С друге стране, роман је пун оштрих заплета и колебања, на ивици нерава, које свако не може да издржи. Савршеним комбиновањем вишеструких заплета и унутрашњих стања, писац нас доводи у нову димензију у којој често не знамо да ли смо унутра или вани. Овим дјелом Благојевић потврђује особен израз у маниру најбољих српских модерниста.

Посебна тема за херменутичаре у овом дјелу је однос према времену. Четири јунака размишљају у истом времену, али свако од њих има вријеме у коме функционише сам са собом, затим и са својом прошлошћу, а онда и вријеме у коме је у додиру са другима. Уз то, они пате од специфичног поремећаја, не подносе када им неко пружи љубав јер је нијесу добијали у младости. Кроз њихова размишљања протичу и дијалози. Тиме писац постиже такође вишезначје, јер постаје свеједно да ли се дијалог одиграва (што је реално) или је то само сјећање. Тако мисао избија у први план, а вријеме је релативизовано. Такође, реалтивизована су и мјеста на којима се „радња“ одвија, а она нијесу ни именована, иако се препознаје да је ријеч о ликовима који с (пост)комунистичког Истока (од наших крајева до Сибира) одлазе на богати Запад гдје успијевају на материјалном, спољашњим плану, али губе на духовном, то јест унутрашњем јер не живе са својом дјецом или, пак, о њиховој дјечи која се тамо рађају и одрастају. На крају, релативизована је и радња, јер се она час одвија у главама јунака, час у сценарију једног филма, час у сновима, час у сјећањима, а час на јави.

Изузетност овог дјела, усуђујем се рећи ремек-дјела савремене српске и европске књижевности, јесте и у подједнако убједљивом тзв. мушком и женском писму. Без икакве сумње, нећемо осјетити да је аутор имало „подбацио“ исписујући ток мисли женских у односу на мушке јунаке.

Још једна посланица за читаоце *Безименог врха*, макар по мом суду, јесте могућност више начина читања. Наиме, критика је већ констатовала да је читање овог романа немогуће завршити на „крају“; већ да се мора назад, на почетак, опет на читање макар „првог“ поглавља. Наводнике стављам зато што ми се чини да редослед поглавља у *Безименом врху* није важан, односно да се она могу читати било којим редом. То, међутим, апсолутно не значи да је у питању збирка прича или вијенац приповједака. Ријеч је, као што смо већ казали, о изузетно комплексном и густом ћилиму у коме је аутор преплео мноштво детаља и више нивоа, да их је немогуће раставити. У сваком случају, моје запажење би могло бити предмет посебног интересовања и критике и публике.

Овим дјелом Благојевић је потврдио особен израз који је карактерисао и његов први роман *Церада од сопствене коже*, као и епитет врхунског аутора с којим се Црна Гора неће постидјети на европској књижевној позорници. Без жеље за афирмацијом позитивистичког метода, али и без помисли да игноришем био(библио)графске назнаке, морам подвући да се објашњење за висок ниво писмености и посвећености стваралаштву може објаснити и трима чињеницама: прво, Благојевић је школован у чувеној никшићкој гимназији (за вријеме старе професорске гарде) и на Катедри за српски језик и књижевност Филозофског (касније Филолошког) факултета; друго, трећа је генерација умјетника и просветитеља у породици; и треће, иако пише практично од дјетињства, из њему познатих разлога одлучио је да романе објављује „тек“ у зрелим годинама. Отуда можемо наслутити откуд у овом дјелу чисте, беспрекорне реченице, откуд убједљиви лирски и емотивни пасажии пејзажи душе с једне, а откуд и кратке, мач-реченице које кидају душе ликова с друге стране. О томе су други већ говорили, али тиме можемо објаснити како је, у свега 120 страна (мада је фонт непримјерено мали, у уобичајеној величини и формату књига би имала око 160 страна), стало све о чему смо говорили. Стало је, то је сасвим сигурно, стрпљивим радом у коме је ријеч одмјерена и стављена на идеално мјесто.

Због свега наведеног, као и оцјена других критичара (прије свега Желидрага Никчевића, чије дјелови се могу видјети у медијским извјештајима и студије Јованке Вукановић „Имагинативна и аналитичка умјешност фузионисања времена у роману *Безимени врх*“), несумњиво је да је ријеч о приповједачком дјелу без премца у Црној Гори у последњих неколико деценија и да га чека много издања. А аутору, који је још једном показао да за њега нема приповједачких тајни, остаје да пожелимо само да настави утабаним путем и да, као ни досад, не жури.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

АРИТМИЈА СВАКОДНЕВИЦЕ

(Петар Матовић, *О садашњости и седативима*,
Културни центар Новог Сада, Нови Сад, 2021.)

Сам наслов *О садашњости и седативима* пете књиге стихова по реду објављивања песника Петра Матовића, претпоставља нам и њену садржајност. А то су песникова и наша свакодневица – односно окружење, неподношљиво и не увек достојно човека, и које последично прати завидан и благо нијансиран емотивни нанос од меланхолије и nelaгоде, преко депресије до угрожености и бескрајне немоћи и појединца и колектива, и уз њихову препознату континуирану промењивост у смислу све тежег и дубљег погоршања постојећег.

Као и у ранијим књигама, сопоти Матовићевих песама, мада их има и посвећених Стеријиним стиховима, сликарству Владимира Величковића, па и метафорама и „општим местима“, ипак, сходно „аритмији свакодневице“, углавном су врло различити, обични, а неки од њих, на први поглед, непеснички (ветрогенератори, билборди). Дакле, песме обично почињу сликама из свакодневног живота. О песниковој моћи за препознавање детаља убедљиво сведоче и сами наслови песама: „Мртва природа с кафом“, „Велика ушара“, „Ауто-пут“, „Кроз кишну пустош“, „Латике“, „О оцу“, „Дом“... За поједине песме можемо њихову садржајну омеђеност пронаћи и у почетним стиховима. На пример: „Балтик је / био туга и неразумна чежња, усолјени / бакалар на празничној трпези“ зачетне песме „Сан долази секирама“ коју насловни страх довршава („Сан долази секирама / да уситни стварност у пиљевину“). У истој песми и средишни стихови оправдавају и предвиђају овакав завршетак песме односно дана („мраз на окну / говори безобличним линијама о нашим / садашњостима, седативима и немоћи / којој нема краја“). У песми „Предах“ је амбијент себе у зимским, помислило би се, у идиличним условима: „У камину, буковина пуцала / као прејаки смисао“, међутим, асоцијативност пуцкетања дрвета у камину може бити неочекивано и парадоксално представљено до бола који не попушта, али је, истовремено итекако значајна и обележавајућа за одређену групу људи окружених сивилом, хладноћом, празнином, страхом, језом и самоћом: „под месечином,

негде у позадини / истрајно преде анксиозност, не мачка, / и тишина куца попут инфарктног срца“.

Треба подсетити да су тишина, хладноћа, меланхолија, самоћа, отуђеност, празнина, саставни и сушти и детерминушући састојци Матовићевих стихова. И песму „Кроз кишну пустош“ песник почиње следећим стиховима:

*Јутро, у којем те стабилност кише и расквашено
лишће додирују упозоравајуће као ништа,*

а завршава је дешператним закључком:

*И то је оно
што ће трајати, увек окрутно неизговорено
и у накнадним речима.*

Осим дужих сложених реченица у виду стихованог израза, и раније присутних у претходне две Матовићеве песничке књиге, (у којима једну реченицу чине и неколико дужих стихова или на, пример, песму од три-четири строфе са двадесетак и више стихова чини исто толико реченица, колико и строфа) ову најновију Матовићеву песничку књигу чине и нешто значајно краће реченице, са чиме је спој – дескрипција и медитација, све ефикаснији и ефектнији. И некако игривији и смисаонији, што је, између осталог аутентичан и самосвојан Матовићев песнички глас. Наиме, реч је о дискурсу који умрежавају дескрипције и медитације, и у стишаном и успореном исказу, али и у нешто бржим и краћим стиховима, у којима је пут до песникових порука и накана значајно вигилнији.

Дакле, непосредне екфразе, ређе дескрипција јесу кључни песнички ток песме-реке без бујица и ковитлаца, равномерне и истозвучне, без распрскавања и скокова, али која се значењски и садржајно доврхуњује есејизованим и примереним рефлексацијама и зачудно-надреалним поентама. У таквој поетизацији свакодневнице медитације су, у пуном смислу те речи, део односно саставни стих песме, и то њена стожерна есенција, а можда и иницијални разлог стваралаштва.

Треба истаћи да посебан квалитет и ове Матовићеве песничке књиге јесу, управо медитације, које, осим што су болне саме по себи, често бивају сасвим неочекиване, затим зачудне и имагинарне, али су усклађене с оним дескриптивном делом песме. Штавише, Матовићеве сентетенце продубљују остатак песме својим значењем. Имају право и прилику да не крију ироничност појединих од њих, што је сасвим потребно и оправдано. И медитације са доста ироније и сатире, утисак је, складно се умрежавају у песничке целине завидног квалитета, што је сасвим прихватљиво и вредно. Бројни су њихови примери, мада су поједини већ навођени у овом тексту.

Но, и у овој Матовићевој књизи стихова, ипак, симбол човековог пада јесте град:

*У подножју остаје
град, заммишљен у бодљикавој жици.*

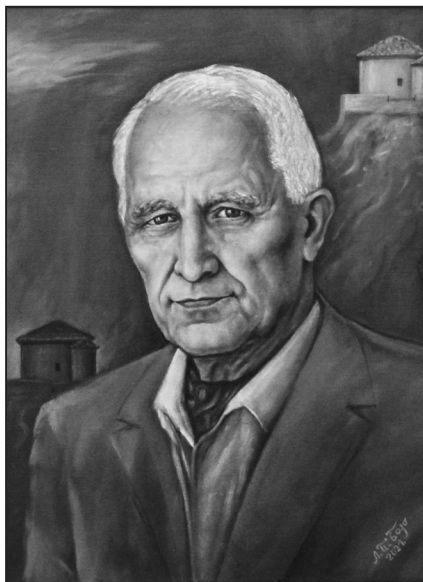
Урбано окружење као место порока и бесмисла, док су последице технологије и индустријализације, само један од узрочника наметнутих друштвено-историјских исклизнућа, помрачења и обручавања:

*Кроз затворена
врата улази празнина и опомена.
Предмети се муче док ћуте,*

а на шта указују и, до сада, цитирани Матовићеви стихови.

Песник Матовић, додуше дискретно обележава луку спаса од меланхолије, депресије и немоћи. А то је осећање љубави као основни покретач живота, уопште („Само за дискретне // насеобине љубави у стамбеним блоковима“). Нарочито, у песмама „Дискретна стајалишта“, „Латице“, „Честице“ и „Политика фетуса“.

И на крају импресије о књизи *О садашњости и седативима*, треба поновити да основна нит представљеног песничког дискурса Петра Матовића негује традицију српског високомодернистичког певања, приметила је то већ млађа књижевна критика. Дакле, пред нама је још једна Матовићева песничка књига, која негује необично завидан и захтеван поетски поступак, уз то оригиналан, настављајући се по угледу на узоре (Ј. Христић, Б. Радовић) и вредне представнике висококвалитетног српског песништва друге половине двадесетог века.

Ксенија КАТАНИЋ

ЗГУСНУТО ЕСЕЈИСТИЧКО ОГЛЕДАЛО

(Душан Стојковић: *Звезде речи са дна бића* (Прикази песничких збирки), Младеновац, 2021)

Свом изузетно обимном и разнородном књижевном опусу, Душан Стојковић (1948, Београд) додао је још једну врло вредну есејистичку књигу. Њоме је поново потврдио своју високу репутацију у јавном и професионалном деловању (Стојковић је, да се подсетимо, досад објавио следећа дела у овом временском редоследу: *Мало сунце* (2004), *СмртКовање/СмртКовење* (2008) – поезија; затим *Сневомак, кафкијаде* (2006), *Сновни словар* (2007) – проза; *Речник дубровачког језика* (2000) – лексикографија; затим *Снивци* (*Unus mundus* – 2014), *Изабрана дела Душана Стојковића: Песме, кратка проза, изабрани есеји* (2020) – изабрана дела; затим *Баштиници и сапутници. Субјективна историја младеновачке поезије* (2007), *Хлеб камена и неба. О сврљишким песницима* (2010), *Жубор метафизичког. Огледи о српским песницима* (2010), *Зрнасти снови. Критички текстови и студије о стваралаштву Дејана Богојевића* (2010), *Радомир Андрић или Поезија која траје* (2012), *Планета сигнализам: есеји о сигнализму* (2018), *Мома или Цвеће сна* (2018), *Снови душе или Поезија Славомира Гвозденовића* (2018), *Књигарник о књигожеднику или Миљурко Вукадиновић капетан водене републике* (2019), *Баштиници и сапутници 2* (2019), *Македонска проза на српском језику* (2021), *Песничка стабла македонске лирике* (2021) – критике; у периоду од 1999. до 2020. саздао је и бројне антологије). У обруч најновијег дела мозаичког типа под насловом *Звезде речи са дна бића*, аутор је, у макси-оквиру од 306 страна, сабрао фундаментална истраживања савремене српске поезије. У поднаслову књиге стоји: *Прикази песничких збирки*, којима су обухваћене стваралачке креације врло широког спектра уметника, објављених у периоду од 2003. до 2020. године, у бројним листовима и часописима. Као духовна активност, књижевна критика је тако добила својеврстан *vaedemesum* стваралачких размишљања о многобројним специфичним аспектима и валерима српске лирике. Изузетно снажан критичарски индивидуалитет, овим особеним умовањима о поезији Стојковић је дао својеврсну

платформу за једну будућу свеукупну естетику књижевности. И сам посвећен уметности речи, и сам мултидисциплинарни стваралац завидног креативног капацитета, аутор је раскошан креативни дух широких интелектуалних видика и завидног радијуса истраживачког интереса. Дакле, писац с вишеструким стваралачким искуством и с дијалектичком визијом живота и света. И у *Звездама речи са дна бића* фасцинира огромношћу свог енциклопедијског знања о суштинским вредностима литературе и културе. Иницијативан и енергичан, страшно је посвећен текућој савременој продукцији. *Звезде речи са дна бића* – штиво интелектуалног типа – збирна су резултанта вишегодишњег истраживања савремених стваралаца. Стојковић је савесно, ажурно и систематски асимиловао огромну стваралачку грађу о песницима. Очито је да је, у свакој пори свог стваралачког духа, осећао потребу да, ревносан и у залету ванредне снаге, ишчита што више поетских дела. Темелјан и поуздан, вешт аналитичар и исти такав методичар, полазећи од дубоке проживљености, помно је бележио своје дубинске увиде и утиске. У надахнућу написане, ове литерарне критике још једном доказују да је Стојковић есејиста ванредне интелектуалне проницљивости и осетљивости за песничку реч. Реч је о аутентичном критичарском координатном систему, с укупно 42 есеја и студије, у којима је, као у огледалу, одражена српска актуелна књижевна, пре свега песничка, позорница. Представљени су литерарни портрети 42 песника особених личних сензибилитета и темперамената, којом постојано трагају за скривеном суштином света. Аутор је помно и разложно, уз поуздан методолошки инструментариј, проанализирао њихове креативне снаге и духовне, уметничке и поетске домете. Улазећи у психологију њиховог стварања, простудирао унутрашња значења, структурне елементе, формална решења. Проучио поетике које су формирали и проседео и идиоме којим су се изразили. Једном речју речено, осветлио многолику слику савремене поезије и, кроз стручну и методолошки најпримеренију анализу естетских квалитета, кроз компаративну критерику показао њихове индивидуалне непоновљивости. Посебно би требало истаћи: *Звезде речи са дна бића* – згуснуто есејистичко огледало – плене великом ерудицијом. Ерудитивна критичка проза Душана Стојковића, наима, има стручно-научни и теоријски статус. Комплексне аналитичке структуралне студије подлежу егзактној (деталној и с доказима) стручно-научној верификацији. Додајмо да с једне стране, аутор делу приступа с научном акрибијом, а, са друге стране, и као уметник. То, другим речима речено, значи да је теоријски одређен и систематичан, да је кохерентан у формулисању личне једначине сваког песника понаособ. И доследан у вредносној оцени (*Критике нема без вредносног суда*, каже). Али, кад га надахне аутентично дело, о њему говори и као песник, што значи да пише полетно и упечатљиво, каткад и преображен у асоцијативног бујног поету. Као антрополошка, структуралистичка и естетичка вертикала, ови оригинални књижевно-критички есеји стога имају и једну танану лирску вибрацију. Сумарно речено, писац снажне рефлексивности, Стојковић је у *Звездама речи са дна бића* доказао да је песма увек слика сложене контрапунктике душе. Креативно

применивши комплексан критички поступак, ревносно је оркестрирао своје синкретичке есеје. Хармонирао драгоцене филозофско-естетичке медитације – своје стваралачке „сазнанке” (израз је Лазе Костића) – које се читају у даху као врло инспиративно штиво. У књизи је, у ствари, кроз пирамиду песничких корифеја, обзнанио један особен програм погодан и за даља књижевна истраживања.

Између 42 аутора ове палимпсестне панораме, поменућемо имена само тек неких (због ограниченог простора): Р. Мићуновић, Н. Цинцар Попоски, З. Коцић, Б. Милановић, Б. Шујица, А. Пуслојић, З. Вучић, Д. Алексић, А. Јелић Мариоков, Б. Вељковић, Т. Мијовић, Е. Халиловић, С. Симоновић, Л. Прошић, М. Тодоровић, С. Симоновић, М. Дончић, Д. Богојевић, Р. П. Ного, Д. Видовић, З. Богнар, П. Бјелошевић, А. Лукић и многи други.

СТВАРАЛАЧКИ ИЗВОР КРЕИРАЊА

Један од циљева ових исцрпних есеја, између осталих, јесте и да покажу да уметност, тачније поезија, увек представља спиритуализовање емпиријске збиљности. А то значи да је, као онтолошко трагање за смислом егзистенције, саздана на вредностима духа. Другим речима речено, као отисак стваралачког чина душе, песниковане је одраз унутрашње духовности (Новалис је рекао да само уметник може да докучи смисао живота). Разуме се, без интензивног субјективног доживљаја, нема певања и мишљења. Песма – душевни пејзаж – настаје из истинског живота као материјалне подлоге. Поета, наиме, полази од садржаја који пружа животна контрапунктика (песник је огледало људског битисања). Читава Стојковићева књига бави се психологијом уметника, заправо оним зенитним тренуцима надахнућа – посебног душевног расположења – које је покретачка полуга дела. А то значи најтананијим мистеријама и експлозијама стваралачког бића, које подразумевају претходно дубоко опажање. Стојковић је убедљиво доказао како се, као чиниоци стварања, опсервација, мисао и имагинација креативном маштом амалгамишу у песничком процесу. Надахнут уметник се ослања на подсвесну интуицију (уметничко дело је интуитивна комуникација унутрашњих стања). А то истовремено значи да се, кроз душу (где превире животна магма), интуитивно остварује додир и с метафизичким светом (интуитциони дар, тј. способност интуитивног доживљавања је метафизички дар). Уз контемплацију, познато је, духовно стварање је саздано и од игара маште. Од ирационалног фактора као стваралачке снаге, којом се исказује оно што поета најдубље осећа у својој инспирацији (познато је, суштина маште је однос уобразиље и свести). Јер уметничко дело је дијалектичка веза церебралности, осећања, маште, имагинације. Стојковић је у својим студијама зашао у најпонорније тајне песничког субјекта, зашао у свет маштовних игара и сновиђења. Према психоаналитичком ставу, уметничка имагинација (унутрашња ватра) синтеза је свих духовних моћи (машта има архетипска обележја). Пореклом из најдубљих душевних нивоа, као један од многоструких чинилаца духа, и сан је стваралачки извор креирања. Поезија, наиме,

одражава и реалност снова: она је слика подсвесног ониричког света. Стојковића у овој књизи особито занима вечна тајна тог заумног алхемизма. А из сна и сањарења васкрсава и песнички језик. Раскошна лепеза подсвесних мисли открива играчку суштину језика (садржај поезије неодвојив од језика, који је „прва стварност”, а не ствари, како је говорио Бранко Миљковић). И језик и реч доспевају из скривених дубина бића. Песма – читамо на овим страницама – оснива се на импулсима речи као духовних битности. Као слика душевне дијалектике, као стваралачки принцип, реч доструји из архетипско подсвесног, да, као израз аксиолошког стања, као одгонетка тајне, обелодани најтананије вибрације духа.

POETA DOCTUS

Зароњен у раскошне високорефлексивне уметничке светове, Стојковић је начинио бројаницу формулација о нашим песницима – филигранских извиискара – од којих издвајамо тек понека зрнца. Наводимо их овлашно, без неког посебног вредносног реда, као доказ да Стојковић, између осталих, у песми тражи и својства спиритуална, метафизичка и трансцендентална. Све ове уметнике обједињује једна особита компонента – они су сугестивни *poeta doctus*, у вечној потрази за речима.

Расправљајући о песничкој уметности Војислава Карановића, на пример, Стојковић истиче да је *Светлост у налету* најбоља збирка у 2003. Наглашавајући да је Карановић самосвојан *poeta doctus*, говори о рефлексивно-лирским димензијама и естетици креирања. Истиче да његове поетске арабеске густе метафоричности карактерише онеобиченост као принцип стварања. Додаје да Карановић парадоксом изражава своје филозофичне мисли (претрпео је, напомиње, утицај Тодора Манојловића и Анице Савић Ребац као удаљених предака). Стојковић тачно примећује да се песме зачињу у дубинама подсвести, у унутрашњем лавиринтном сну, у ониричком, где пребивају тајне имагинарне силе наше нутрине. Јер искон поезије је у души: песничка истина се открива интуитивно, тј. у магновењу. Творени имагинативним стилем, отемељени на сановном животу, Карановићеве стихови ослобађају реч као израз духовне суштине. Стојковић подсећа и на Карановићева *метафизичка светлуцања*, што значи да његови стихови извиру из метафизичких скривница бића. Унуташња боја ове поезије је метафизичка, тј. пореклом из иреалности, која му и омогућава излет из стварности у онострано, надреално (као стваралачки принцип, реч отуда увек има божанску есенцију). Аутор даље наводи да Карановићев *стих је слободан, рима је одсутна*, песничке слике *искошене*. Додаје: *Карановић је написао мало поетичких песама, али су оне „ударне”*; у њима је присутно *сржно осликавање онога што се жели/лирски сања*. *Његове песаме су мање записници буђења, више будни снови; готово свака садржи и флуидне сновне капиларе као своје језгро*. И наставља са квалификацијама: *„Једноставност” Карановићевих песама садржи у себи, лукаво прикривену, херметичност... Оно што их изнутра*

динамизира специфичност је при грађењу песничких слика и особено разумевање метафоре. Без метафоре за Карановића лирске песме нема... Једна од опсесивних Карановићевих песничких слика је она одсањана – могуће - посредством Достојевског... Он који пева о светлости у налету, песник је у налету који је на добром путу да постане класиком српске поезије.

На пример, песник с великом књижевном репутацијом, и Срба Игњатовић – изразит интелектуални лиричар – кроз осебујне светове, нуди снажан естетички доживљај. Аутор подсећа на рефлексивну срж његових песама, као и на неуморну потрагу за речима као стваралачким чином духа. Дубоком интуицијом и имагинацијом, оне се кристалишу из сновног предива. Игњатовићево певање такође има метафизичку потку. Поводом збирке *Чим сване и друге утопије* аутор указује и на провокантан иронијски и сатирички тон као препознатљиве константе певања (много тога је, каже, научио од Радоја Домановића), а обе су ужлебљене у рефлексивну ауру... Он је, изнад свега, мајстор минијатура, меиштар концизног, песнички филигранист. У кујунџијски складним песмама нема се право на грешку... Игњатовићеве песме припадају снажној ангажованој поезији. Оној за коју смо мислили да јој је време прошло. Оне се примичу „политичком”... Блиске су им, суштински, мање песме Бертолда Брехта и његових следбеника попут Ериха Фрида и Ернста Јандла, а много више, кудикамо дубље и изнутра ангажоване, Вистона Хју Одна... Неоспорна је амбивалентност Игњатовићеве поезије. Срба Игњатовић је прави *poeta doctus*, један од најбољих које српска поезија уопште има... Игњатовићева поезија суштински је орвеловска... Игњатовићеве песме доносе зацрњен хумор. Нешто – смртно – искежено. Пакао у којем људско зри.

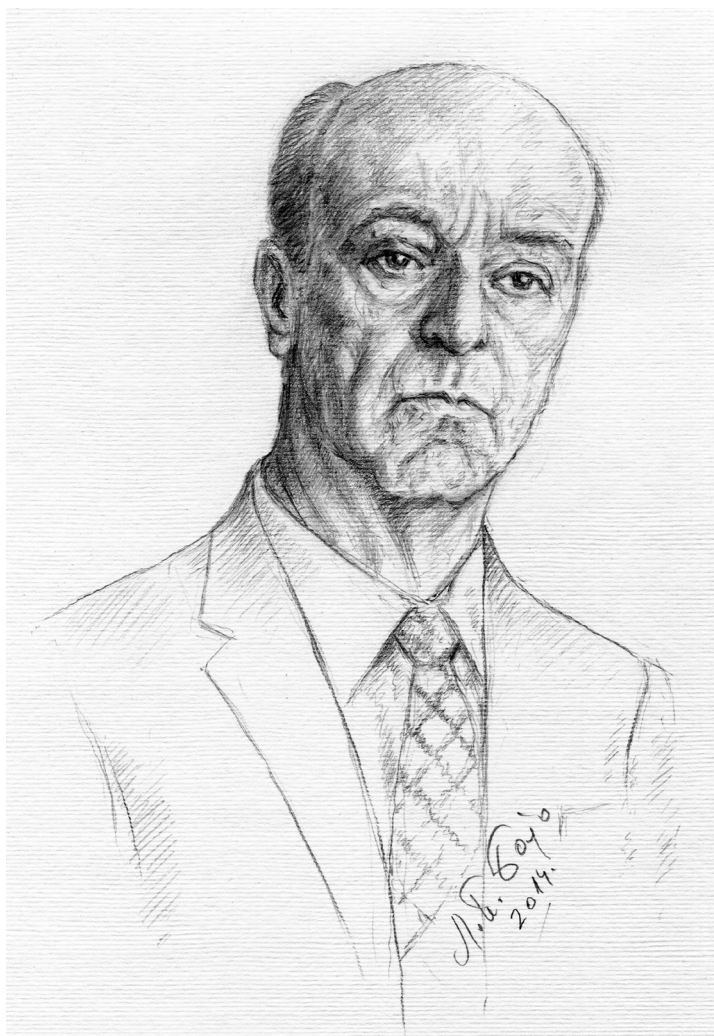
Решавајући загонетке бивствовања, угледни неготински песник Власта Младеновић, на пример, у својој збирци *Истокија*, по Стојковићевом мишљењу је *Битан и лековит песник*, јер је везан и за српску традицију. Младеновићу је језик завичај и слобода, а реч је пореклом из виших метафизичких сфера песниковог бића (она увек открива нова „копна смисла”, како је писао Бранко Миљковић). Напомиње да у стиховима нису ретки ни полемички прокликтаји. *Игре речи су једна од поетичких полуга Младеновићева певања*, каже. И додаје да има сличности и са Црњанским (јер са приближно истим ефектима „сече” песму изнутра многобројним запетама, које је чине семантички вишеслојном). Читамо: *Ненападни, умни, poeta doctus, Власта Младеновић, Сизиф из Шаркамена (...), , оживљава митско (...), али тако што га смеишта у један измаштани, вилински, алхемијски у неку руку, простор у којем као да освиће сама зора певања, буди се прва лирска искра (нимало случајно, она је синкретичка: особен је, притом, свеобухватни Младеновићев синкретизам); он у нераскидиво клупко не спаја само различите уметности, посебно песничтво и певање, већ чини то и са самим животом и песникованем између којих укида сваку границу*. Казујући да Младеновић опесмљава музичку мелодију свога великог земљака Стевана Стојановића Мокрањца, аутор у истој студији записује: *Власта Младеновић постаје*

Мокрањац наше поезије. Све више његов особени властизам ближи се великом и особеном, личном песничком правцу, суматраизму Милоша Црњанског. Све више властизам постаје незаобилазно песморечје.

И новосадском песнику Ненаду Шапоњи, на пример, по оном малармеовском ставу, као дубински магијски слојеви душе, језик и сан су права домовина, а не свет. Поводом збирке *Постоји ли додир твоје душе?* наводи да је сневност њена надмоћна реалност. Аскетски тихујући, Шапоња слободним стихом пева о *огледалу душе*. И његови *душописи* носе метафизичке проблеске, јер и он путем сна прелази у просторе трансценденције. Шапоњини стихови се оснивају на магији језика. *Не ретко, песникове синтагме су експресивно експресионистичке, али и надреално надреалистичке* – слојевите метафизичности. Отуда, као средство духа, језик и реч су астралног порекла. *Шапоњина поезија и јесте говор тишине којим се оглашава песник науман да буде медиј неизговореног у свету, распаднутом, невидљивом, покривеном листићима сна. Онај ко пева и овамо је и онамо, с лица и наличја и света и сна, увек између, не привидан, али не и сасвим стваран. Његови поетички стихови нипошто нису налик на поетичке стихове готово свих наших савремених песника који за овима посежу. Они се њим неодговорно служе, без праве жеље да „покрију” оно чему стреме и шта њихова поезија стварно казује. Код Шапоње никакве такве, лажне, игре нема. Поетика која се из његових стихова чита она је која је у самом срцу његова певања. Ништа није лажни украс. Ништа није неостварена, недосежнута песничка жеља.*

И апатински мисаони поета Зоран М. Мандић, на пример, у збирци *Одбрана избора* такође етернизује неухватљив песнички доживљај. И он је у колу песника који, у позицији непрестаног бдења, у стваралачком чину постојано трагају за речју. Јер, као што је знано, сваки поетски садржај поседује егзистенцију тек као језик („У речи моје је тело нашло свој доказ” – Бранко Миљковић). Упућен натприродном, заправо гледајући на свет с метафизичком концентрацијом, и за овог поету песма је васионска тајна. А реч је интуицијом дозвана слика унутрашње духовности. Напомињући да *Мандићева прозна, али и песничка реченица налик је на кафкијанску, потцртава да је стваралаштво једини песников дом, онај без којег ни њега као песника нема, а њега има, једино има, само онда када се писању песама препусти, Јер, њима, и у њима, живи*. И додаје: *Својим песничким „малим насловима” Зоран М. Мандић је максимално проширио подручје лирског. Приближио је прозу лирици толико да су његови мини есеји истовремено и песме у прози, а његове праве песме и мини есеји. У његовом књижевном делу мисао се не одваја од емоција. Проосеђана мисао следи рефлексивне емоције. Песнику је певање попут сећања. Пише се читавим телом. Свим чулима. Наученим. Одсањеним. Наслућеним. Нема никаквих граница. Предвајања, одвајања, елиминације. Певање је увек преливање преко руба. Поунутрашњивање спољашњег; оспољавање унутрашњег. „Мешање”, синестезијско, сензација које су нам једна чула добавила с онима која су плод неких других.*

Писац огромне стваралачке енергије, Душан Стојковић је неуморни критичар-истраживач. Као плод аутентичног критичарског дара, *Звезде речи са дна бића* – комплексна структурална анализа – садрже квинтесенцу искуственог и рефлексивног. Као поуздан аналитик са завидном снагом резонирања, Стојковић је зналачки симфонизирао и осистемио своје медитације о суштинским проблемима креирања. Као неизмеран критички допринос нашој култури и поезији, збирка *Звезде речи са дна бића* заправо је посвећена филозофији стварања. Она је једна мега-студија о бићу песме, а тиме и спознаја о битку, у чему и јесте стваралачки смисао литературе.

Љиљана ЛУКИЋ

*ПОЛИФОНИЧНОСТ ПОЕЗИЈЕ
КАО ЕХО ЖИВОТНЕ ЗБИЉЕ*

(Горан Лабудовић Шарло, *Oltremare*, Јавна библиотека „Данило Киш“,
Врбас, 2021)

Савремена поезија све више излази изван оквира традиционалности и прелази у поље заумног и несазнајног, повезујући танке, паучинасте нити реалности и измаштане оквири недокучивости и невидности. Она вибрира између јаве и сна, препуштајући нам да у њеним лавиринтима, у меандрима и рукавцима, хватамо зрнца појмовности и повезујемо их у сопствене стварносне визије.

Закучаста и тајновита та поезија нам се отвара онолико колико нам наше појмовне могућности допуштају да је пратимо а још више разумијемо. Јер, пјесник постаје сликар који својом палетом извлачи неке боје уткане у шаре невиђених облика и често нејасних значења тражећи од нас њихову надградњу.

Таква је и поезија Горана Лабудовића Шарла (1970) која нас зачуђује већ насловом ове књиге *Oltremare*, под чијим би се појмом могло означити иностранство. Пјесник већ запаженог и поетског и прозног опуса, са знатним бројем дјела и још већим бројем књижевних награда, поиграо се и овом збирком с нашим поимањем поетског проседеа јер он излази изван конвенционалних оквира, чиме пјесник прокламује своју врсту деестетизације стварности и увлачи нас у свој поетски космос на себи својствен провокативан и неуобичајен начин.

Невелика збирка пјесмама *Oltremare* сва је набијена смислом: већина пјесама одликује се дубином и ширином значења, исказаних суптилним нијансама раскошних стилских израза, бујног језика изненађујућих неологизама, али и архаизама, који плијене својом необичном констелацијом.

Лабудовићева поезија подсјећа нас на минијатурне дрвене кутијице средњовјековних мајстора и, отварањем тих малих ремек-дјела, остајемо задивљени пред бројним преградама које су ту уклопљене и вјешто сакривене од спољашњег изгледа кутијице. Питамо се како је то све ту стало, у ту малену кутијицу која ништа чаровито не обећава на први поглед.

Тако је и Лабудовић у ову своју (малену) збирку унио велики број елемената стварног живота који пулсирају као и живот сам, препун догађања и осјећања која само треба спознати и приклонити ка нашој души. А чега све ту нема (или има?)

Ту су најприје елегије о пролазности (и трошности) живота, о провинцији и њеним добрим и лошим странама, о нашим наравима и маштањима, али и о догађајима који остају у свијести једног национа и самим тим непролазни и незаборавни. Ту су и наши људи у страном свијету, писма која пишу својим ближњима као одраз њихових нарави али и осјећања. Да ли је то иностранство, олтремаре, њима донијело срећу или вјечну носталгију за својим завичајем?

У овој поезији има много срца, пјесник је отворио своју душу и уткао откуцаје срца у носталгичне стихове, који нас изненађују својом огољеношћу и отвореношћу, али смисленом везом и с нама и с нашим душама и осјећањима. На крају збирке остајемо задивљени паноптикумом који се одвијао пред нашим очима и који је био толико вихоран да су се покидале струне лире на којима је пјесник свирао. Али нама је јасно да се мелодија с тих струна прелила у нашу душу и да ће она да сједочи о доживљају који само врхунски умјетници могу да нам приреде.

Пјесничка збирка *Oltremare* састоји се из три циклуса: „Северни кров моје куће“, „Црног петла сокак“ и „Балкон са погледом“. Ови циклуси нису различити него се тематски наративи преплићу у све три цјелине.

Тема пролазности не само времена него и људског живота намеће нам се као најдоминантнија и она је у лајтмотиву баладичности као ехо жаљења за нечим што неповратно тече (пролази). Пјесник инсистира на животу малих људи окружених периферијом која због сиромаштва дјелује тужно и тугаљиво. У многим од тих кућа одавно нико не живи а кров магацина легао на зидове као јорган. Понегдје има још гладних подстанара и кад се зачују неки непознати кораци или гласови / људи стишавају дисање и транзистор на батерије, // провирују на давне прозоре фарбане патином / иза стакала која држи разлистани селотејп. („Периферија“)

Очаравајућа је слика те периферије коју нам Лабидовић дочарава. Очаравајућа не у њеном изгледу, него у његовом бирању карактеристичних детаља који су право мало ремек-дјело синтаксичких цјелина и епитета који имају снагу да нас запахну невиђеном свјежином и разбокореношћу. Узмимо само примјер прозора фарбаних патином времена који још постоје захваљујући разлисталом селотејпу.

Или пјесма „Прометеј на киоску купује упаљач“. Починући пјесму у *ich formi* (ја форма) ријечима: *Сећам се када је у наше село донео пламен*: пјесник је истакао да су они под утицајем Прометеја побацили комаде сировог меса и рибе. Вежући се за вођу и идући његовим трагом спаљивали су сојенице, два града, феуд и замак усред недеље / и гледали како гори као ономад сирово месо и риба. И онда у поенти: Прометеј на киоску јутрос тражи бензин за *Zippo*. / Када су рекли да нема тражио је упаљач и рекао свеједно који. Поред

очигледних алузија на неког вођу, пјесник ће истаћи немаштину новог животног тренутка, а и посрнуће некада моћног Прометеја. Очигледна је релативизација вриједности остварена на необичан, али антологијски начин.

Доласком неког новог времена и свијет се мијења. Тај свијет прошао је крај школе као и магла густа. Свуда су само завист, мржња и инат. Завршни стихови пјесме „Дошао такав свет“, посвећене Шандору Мараиу, гласе: *Такви светови воде / и немају куда да оду / нишане беле роде / у бескрајном плавом своду*. Суровост новог времена, зависи по пјесниковом мишљењу, и од вођа који предводе народ.

Најмаштовитија пјесма из ове збирке, разбокорена, ваздушаста, треперава носи назив Северни кров моје куће. Сва у пропадању, пјесникова кућа покривена је маховином, великом као школски сунђер, која се разлистала на сјеверном крову његове куће. Слиједи необично поређење које нас подсећа на велико сиромаштво. Маховине ноћу личе на корњаче / које би запливале у тамно море неба. Пјесник не прихвата комшијин савјет да узму жичане четке на дугим моткама и да као алкари скидају једну по једну са крова. И сад слиједи маштованка, о томе шта треба чинити. Треба јести трешње и њихове кошпице бацати на кров: Једног ће дана на северној страни / крова моје куће нићи младице / За неку годину биће стабла / са сијањем у крошњама белим. И ту ће нићи: прокупац, хамбург, неопланта и тамјаника. А на два димњака слетјеће голубови који ће узлијетати у индиго боје / док им се у глави не запливи, / као голубици са црним срцем / Вељка Петровића у вечном Сомбору. Весна Голсводри направила је одлично поређење тог растиња на сеоској кући који ју је асоцирао на неку Шагалову слику. Лабудовићева поређења су маестрална, самосвојна, зачуђујућа и задивљујућа, тако да остављају изванредан утицај на читаоца.

Нестанком периферије, напуштањем сеоских кућа, нестају и топле успомене које су имале душу јер: погача је сада пустош огрубела...// без сијалица и топлих пећи младости. Разочаран због изгубљене идиличне слике младости пјесник уводи и иронију па чак и сарказам: Без људских права и инфраструктуре / Окачена испод листре уз грубу даску / стоји струњена погача и мења намену. Трећа строфа пјесме посебно истиче пјесникову бол за неким прошлим сиромашним али душевним временом: У подножју куће седим, осињак држим / пун горког млека и разбојништва, / саграђен од упоредника и меридијана / повезан телефонским пругма / ваздушним коридорима / ревизорима Бопчинским и Допчинским. („Глава“)

Лабудовић изједначава периферију наших градова и наша села с иностранством куда су отишли наши људи и однијели своје навике у туђину. Остала је у њима туга за завичајем и зато потресно дјелују стихови: Пишете ли сада са знане адресе / из Калгарија у Едмонтон, ништа лично / у вече претпразничко, било које, / уз свеће, музику и вино јефтино. По цијелом свијету просули су се друга лака дјевојка, прва кћи, четврта дама, докони Ружичић, Шербурић (нису ли већ овјекивјечени код Ј. С. Поповића?!) вуку се и злочини: пошто

је био пиштољ и да ли са етикетом / и метак пошто је био и све што после њега иде. („Пишете ли авионска писма“).

Потичући из Војводине, пјесник тугује и за замковима и лијепим кућама некадашњих великаша. Све је отишло у пропаст: Велика господска кућа, назире се њен кров, / чини се да више стоји на ваздуху и пузавицама / црвеним као усирена крв на огребаној кожи / госпође из овог дома које се мало ко сећа.

Лабудовић је тако врстан умјетник да он сажме роман у орахову љуску или његова пјесма садржи читав један роман. У пјесми чије смо стихове већ цитирали, то је роман о обијесном господару, о његовим пијанкама од банчења, јебства, курветина што подврискују, са мандовима који се дерњају кроз мајску ноћ и трче напоредо с фијакером и аутомобилом, о велможи, који држећ се за срце / седа на први степеник мермерног стпеништа / широког пет метара који му је сачинио / неки Грацијани да може запрегу у кућу да утера / када га ухвати бес у крви и ветар равнице. То је роман о љубавној причи између госпође овог дома и учитеља певања. То је роман о господаревој смрти на степеницама свог дома и herri end кад госпођа, након тога, бјежи из куће свом љубавнику. Нема ни слугу који су испуњавали сваковрсне настране жеље свог господара. Па ни потомци нису стигли на сахрану свог оца и свог дома. Стигла је само нечитка, кисела разгледница из бијелог свијета и све је остало пусто и празно. Кључ у брави и отворени прозори. У врту два анђела са крилима зеленим од киша / и лишајева лете над фонтаном / у којој црна кишница дави листове бођоша. Једино радник комуналног предузећа има кључ капије и дође једанпут годишње / да покупи гране, покоси, посече шибље, и попут предака, *оставља капију отвореном / ако га господар однекуд појури псима и псовкама.*

Ова пјесма, антологијска, а таквих је још неколико, указује на удаљавање од традиционалног дискурса и опредељеност пјесника за асоцијативно везивање пјесничких слика и често надреалистичко редање нелогичких појмова, зачуђујуће љепоте и необичних израза.

Садашњост нема времена да постане историја, пише Лабудовић („Пекмез од шипка, хлеб и чоколада“). У тој садашњости су и три госта на радију о важној теми, од којих сваки прича о себи, а не о теми. На крају други је призвао у помоћ и метафизику, а емисија је трајала бескрјно дуго, учинило ми се да је пао мрк и да ветар слаб / нема снаге да помери фреквенцију и мрдне / радиоталасе према брдима и стресе мокро лишће. Потом је и новинарка заборавила тему због које их је окупила, али на крају јавиће се и писац који се и сам више не сјећа теме, али зна да му се најави / емисије учинила важном за културни простор. („Медијски простор 2“)

Сва вирулентна, окренута свакодневици, ова пјесма кипти од иронијских и саркастичних примисли, прелазећи у благи хумор чак и у сликању наше интелигенције који благоглагољиви с бодљама јежа који извирује из контекста.

Каква интелигенција, таква и остала чаршија која мисли да је од ње све постало: странке, парламенти, правда и истина, поезија, институције, дах Божијег сина. Та иста чаршија Када нема шта, глође

пролазнике, / дели се на оне праве и невернике). („Чаршија“)

Лабудовић пјева и о ратовима на територији Србије. Посебно треба истаћи пјесму „После Великог рата са оне стране када се уђе у село“ у којој опијева повратак из рата и обилазак гробља на коме су сахрањени његови познаници. Али ту је и споменик њему подигнут, иако његова мајка зна да он није мртав. Спавао је и плакао три дана и три ноћи / А четвртог јутра мајка га пробуди па рече: А, бре, заврши ли се то твоје плакање?

Пјевајући о рату с друге стране, скоро у епском наративу, Лабудовић спаја трагику и комику, свјестан да је такав и сам живот. Пјесник прилази великим догађајима са стране опјевајући мале људе који су жртве рата. Тако у пјесми „Небозвани пјесник“ опијева младића који је завршио живот у снијегу. Овај тематски мотив подсјећа нас на Рембоову пјесму „Спавач у долу“.

Лабудовић је испјевао и низ пјесама посвећених познатим писцима и својим пријатељима: Небојши Деветаку („Може ли једна песма, уредниче“), Радомиру Мићуновићу („Једно писмо“) Арсену (Дедићу – „Мирис октобра“), Шандору Мараиру („Дошао такв свет“) и другим.

У пјесмама се спомињу Стеријини: Ружићићи, Шербурићи, Смрдићи; Гогољеви: Бобчински и Допчински, али и писци Вељко Петровић, Фитццералд Скот, Либеро Маркони (Слободан Марковић) и др.

Ту су и многа мјеста с атласа свијета, те је Лабудовићева пјесничка космогонија велика и обимна. Наслов књиге *Oltremare* (по италијанском: иностранство) се проширује као метафора од географског појма ка људској души која често не може да нађе сродну особу. Пјесник је окренут ка хуманости, свјестан да: Ми смо проводници даноноћних зрна песка / у пешчаном сату ког сунце свагј јутра / као казаљку окрене да цури поново. („Бакарно“)

Тако тече и живот и Лабудовић му, својом поезијом, придодаје зрна пијеска за вјечно трајање.

Снежана ИЛИЋ

*КУЛТУРНИ ЖИВОТ СРПКИЊА У МОСТАРУ И ЊИХОВ
ДОПРИНОС РАДУ МОСТАРСКОГ КУЛТУРНОГ И
ПРОСВЈЕТНОГ ДРУШТВА „ГУСЛЕ“ С КРАЈА ДЕВЕТНАЕСТОГ
И ПОЧЕТКОМ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА*

Положај Српкиња у Мостару и Херцеговини крајем деветнаестог века био је веома сличан положају муслиманки тога времена. О положају жена у херцеговачком друштву, у својим сећањима на младост, Вукосава М. Ћуковић пише да „у Мостару поткрај прошлога вијека друштвени живот је био сасвим патријархалан и скучен. Осим празника, свадби и сијела, није било никаквих других прилика за сакупљање друштава. Па и на овим друштвеним састанцима сакупљали су се углавном рођаци, кумови и по гдје који сусјед – најбољи пријатељ. О славама и другим празницима ишли су на честитања само мушкарци `људи`. На свадбама су се сакупљале углавном дјевојке, пријатељице младине и комшинице, које би се забављале без младића. Главна забава дјевојака на свадбама било је играње и пјевање (`спрам собом`), узеле би се испод руке и наизмјенице би ишле једне према другима, клањале се и враћале, уз специјалну сватовску пјесму `Шта у двору жубор стоји...` На сијелима су сједили одвојено мушкарци а одвојено жене, често у двије собе. Мушкарци би се частили уреском (нарезаним сухим месом), а жене би пекле халву... Нарочити друштвени догађај је био одлажење `У род`. Жене би из једне куће с дјецом, бешикама, `бошчама хаљина` ишле у другу кућу породици у госте. Премда је одлазак у госте био у истом мјесту, из једне махале у другу, то је био велики догађај, велика разонода и у `гостима` би се остајало и по недјељу дана, гостило се и ништа не радило.“⁴¹

Жене су углавном биле везане само за кућу. Ретко су излазиле на улицу, поготово ван своје махале. Дјевојке су излазиле на улицу и у друштво на скупове пред црквом углавном само о празницима и у

⁴¹В. М. Ћуковић, *Друштвени живот у Мостару и рад у „Гуслама“ при крају XIX, у: Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938, 207

пратњи старијих.² Вукосава М. Ђуковић истиче „није ни чудо што је тај живот био скучен када се у Мостару у оно доба још био задржао обичај `сакривања` код српских дјевојака.“³ Овај обичај се задржао како би се девојке заштитиле од мушких погледа.⁴ Главни разлог за такав положај жене био је велики утицај турске, односно оријенталне, традиције код Срба у Мостару и Херцеговини, као и у целој Босни и Херцеговини.

По речима др Јована Радуловића⁵, историчара и хроничара Мостара, породични живот у Мостару крајем деветнаестог и почетком двадесетог века био је „заснован на строго патријархалним односима и старинском моралу.“⁶ Одредбе патријархалног морала односиле су се како на мушке тако и на женске чланове породице. Огледале су се у највећој мери на избору брачног партнера. У највећем броју случајева отац је сину бирао животну сапутницу, при чему је нарочито водио рачуна о њеној моралној чистоти, оданости породици и пореклу.⁷ О начину избора невесте од стране младожењиног оца, Јован Радуловић пише: „у највише случајева он је себи бирао снаху, кући честиту раденицу, па тек онда сину жену; полагало се тада много на порекло девојке, на њен сој и глас породице. Тада је у Мостару било доста случајева да младожења девојку није ни видео пре венчања. Ако је домаћин уз то био и тип особењака, табијасуза, каквих је овде било доста, поготово се његова одлука морала поштовати. Требало би нарочиту студију посветити психологији чаршинлије⁸ из овог времена, малограђанина и касабалије, утицају тадашњег скученог друштвеног

²Исто, 207

³Исто, 209

⁴Исто, 209

⁵Јован Радуловић је био историчар и хроничар Мостара, у периоду пред избијање Другог светског рата и непосредно по његовом завршетку. Пошто је и сам био из познате мостарске трговачке породице из које су потекли многи значајни мостарски културни ствараоци, од којих су најзначајнији Ристо, познати публициста и зачетник социологије као науке код Срба у Босни и Херцеговини, и Бранко, познати рано преминули сликар. Јован Радуловић је 1958. одбранио своју докторску тезу с темом везаном за културни и политички живот Мостарта у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века, под насловом: „Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у Мостару у другој половини прошлог и на почетку овог века”, Београд, 28. IV 1958 године. Њен изворни текст се и данас чува у Архиву Српске академије наука и уметности, под инвентарним бројем 13.388. Оригинални текст докторске дисертације др Јована Радуловића, објављен као књига 2010. године у Мостару, под насловом „Славно доба Мостара“ а у издању мостарског Српског Пјевачког и Културно Умјетничког Друштва „Гусле“ и Српске православне општине Мостар. СПКУД „Гусле“ је обновљено 13. октобра 2008. године у Мостару.

⁶Ј. Радуловић, *Одломци из хронике Мостара (2)*, у: *Историјски записи*, орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе, година III, књига V, свеска 1–3, јануар–март 1950, Цетиње, 28

⁷Исто, 28–30

⁸Људи који су се понашали као да се разумеју у све.

живота на њега, а посебно утицају оног турског, оријенталског. Сви јади и тегобе животне стварности сабијали су се у његову душу; и вентили његовог унутрашњег живота били су отворени само у кући.“⁹

Положај жена у Мостару и Херцеговини у кући и породици, током деветнаестог и у првој половини двадесетог века био је веома тежак. Женска реч се веома мало, или чак нимало, није слушала ни поштовала. Но, и поред тога, разводи су били права реткост, готово да их уопште није ни било.¹⁰ О положају жене у кући и породици Јован Радуловић пише: „домаћица и мајка, она са нечим мукотрпним и готово паћеничким, ту је изреда живела. Старијим Мостарцима који су читали Лазаревићеву приповетку „Први пут с оцем на јутрење“, чинило се да је њен писац мајку узео из Мостара. Свакако, овде установа брака почивала је тада на солидним темељима. Разводи брачни били су ретки, а бракоразводних парница мало. У добром делу мостарског митрополитског архива једва да смо нашли трага таквим радњама. Али је у томе ипак најзанимљивије то што је сама власт прогонила рушиоце брачне заједнице и што их је кажњавала.“¹¹

Жене у Херцеговини, па чак и у њеном културном и политичком центру Мостару, биле су слабо образоване. Већина жена у Херцеговини била је једва писмена. Девојке из богатих кућа имале су често само неколико разреда школе. Прве мостарске девојке које су имале Вишу девојачку школу биле су Вукосава Иванишевић удата Ћуковић и Аника Шола, ћерка једног од припадника политичке елите Срба у Мостару и Херцеговини, Војислава Шоле. Девојке су се често школовале у Београду и Пансиону познате добротворке мис Аделине Павлије Ирби у Сарајеву.¹²

Хроничар Мостара др Јован Радуловић је истицао да су се Срби у Мостару, од давнина с великим ентузијазмом борили за смањење туђинског утицаја и што бољи развој српске националне културе у Мостару и Херцеговини.¹³ Тврдио је да је српски народ у Мостару „задојен од памтивека слободарским духом, васпитан у народном предању и `школован` на гуслама, тај народ није хтео примати свештенике које му странци натурају.“¹⁴ У борби за смањење туђинског утицаја и развој српске културе у Мостару и Херцеговини изузетно значајну улогу имало је мостарско Културно и просвјетно друштво „Гусле“.

После устанка у Невесињу и Горњој Херцеговини хапшена је и прогањана готово сва херцеговачка српска мостарска културна и

⁹ Ј. Радуловић, нав. дело, 28–29

¹⁰ Исто, 29

¹¹ Ј. Радуловић, нав. дело, 29

¹² В. М. Ћуковић, нав. дело, 207–209

¹³ Др Ј. Радуловић, *Славно доба Мостара, Мостар*, 2010, 28, др Ј. Радуловић, *Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у Мостару у другој половини прошлог и на почетку овог века*, Београд, 28. IV 1958, 29, Архив Српске академије наука и уметности, инв. бр. 13.388

¹⁴ Исто, 28, Исто, 29

политичка елита.¹⁵ Политичке власти у Мостару биле су убеђене да је српско грађанство у том граду играло важну улогу у устанку 1882. године, и „да је оно у неку руку организатор покрета“.¹⁶ Исте 1882. године укинута је и Српска православна црквеношколска општина.¹⁷ По речима Владимира Ћоровића „Када је тај устанак од 1882. био угушен, настала је у земљи дуго времена осетна безглавост.“¹⁸ Борбена српска мостарска интелектуална елита брзо се опоравила од овог тешког ударца и већ после четири године поново се организовала.¹⁹ Покретачи акција оснивања српских Културних и просвјетних друштава били су „учитељи српских основних школа, најчешће Војвођани, гдје су таква друштва одавно постојала.“²⁰ Под утицајем учитеља из Војводине и Хрватске мостарски омладинци припремали су Црквени хор.²¹ Све културне активности мостарских Срба су се одвијале по приватним кућама „јер власти још нису хтеле да одобре ма коју врсту удруживања са националним српским обележјем.“²²

Познати трговац и национални радник Јован – Јово Шола радио је на оснивању Српског пјевачког друштва „Гусле“. Борба за оснивање овог Друштва трајала је неколико година јер је наилазила на велико противљење аустроугарских власти.²³ Први захтев за оснивање Друштва мостарски Срби су поднели 1880. године. Пошто је прва молба одбијена, она је обновљена 1884. године али је и та одбијена с образложењем да би стварање Друштва са називом „српска“ „значило истицање националних аспирација, што би заострило међувјерске и међунационалне односе у Босни и Херцеговини.“²⁴ Мостарски Срби нису могли да пристану на захтев аустроугарских власти да се брише „српско“ из назива Друштва. Захтев за оснивање „Гусала“ његови покретачи су „ставили у стање мировања и покренули га поново тек 1888. године“²⁵. Јово Шола је био један од првих донатора и један од кључних људи за подношење молбе за оснивање Српског пјевачког друштва „Гусле“, која је упућена Земаљској влади у Сарајеву, с почетка 1888. године.

¹⁵ др Хамдија Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево, 1958, 224–226

¹⁶ Исто, 224

¹⁷ А. Шола, *Људи и догађаји у прошлости Гусала*, у: *Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938 17–18

¹⁸ Др В. Ћоровић, *Преглед националне борбе у Босни и Херцеговини за време аустријске управе*, у: *Календар Будућност*, Београд 1925, 35

¹⁹ А. Шола, нав. дело, 18

²⁰ др Б. Маџар, *Просвјета Српско просвјетно и културно друштво*, Српско Сарајево – Бања Лука, 2001, 50

²¹ А. Шола, нав. дело, 18

²² Исто, 18

²³ Б. Маџар, нав. дело, 50–54

²⁴ Исто, 51

²⁵ Исто, 51

Још пре свог званичног оснивања Друштво „Гусле” је преузело на себе организацију прве Светосавске беседе у 1887. години.²⁶ На позитивно решење молбе оснивача Друштва утицао је спољнополитички положај Аустроугарске монархије, која је пред могућношћу сукоба с Русијом, била благонаклонија према народним захтевима у Босни и Херцеговини.

На првој седници Друштва Гусле, одржаној 18. марта 1888. године, Јово Шола је постао угледни члан управног одбора.²⁷ На овој седници донета су и правила Друштва. По правилима одобреним од власти оно је могло да се бави само културном делатношћу. Циљ Друштва је према одобреним правилима био:

„а) да његује православно црквено појање и да судјелује при свим обредима православне цркве у споразуму са дотичном духовном влашћу,

б) да се поучава у пјевању српских свјетовних и осталији пјесама,

ц) да приређују друштвене забаве и бесједе,

д) да приређују друштвене забаве у корист друштвене благајне и у корист добротворних цијели,

е) да се учи још и музикалним справама, дјеловање друштва искључује сваки политички значај.”²⁸

Друштво је почело с радом као Црквени хор и тако је функционисало у периоду од 1888. до 1893. године.²⁹ Јово Шола је био први председник Великог црквеног хора и певачког друштва „Гусле“ (1888–1893.). Први одбор „Гусала“ су чинили: Јован – Јово Шола, Ристо Иванишевић, као потпредседник, Мићо Билић, перовођа, Игњат Гатало, књижничар, и чланови одбора: Ђорђо Зец, Ристо Павић, Ђорђо Радуловић, Лука Кнежевић и Војислав Шола.³⁰ С обзиром на то да је шест година пре формирања „Гусала“, од стране аустроугарских власти укинута Српска православна црквена општина „Срби у Херцеговини поново овим друштвом оживљавају културни и национални активитет“.³¹ Иако су правила искључивала сваку политичку делатност, „Гусле“ су биле стожер окупљања и националног деловања Срба у Мостару и Херцеговини. Вође Друштва су инсистирале да оно промени име у Српско пјевачко друштво „Гусле”, у чему су после дуге и упорне борбе и успели 1902. године.³² Културно и просвјетно друштво Гуследеловало је у Мостару

²⁶ А. Шола, нав. дело, 18

²⁷ мр Е. Челебић, *Српско пјевачко друштво „Гусле“ и његова хисторијска улога*, у: Херцеговина, бр. 5, Мостар, 1986, 125

²⁸ Исто, 126

²⁹ Ђуро Гавела, Атанасије Шола, у: група аутора, *Књига о Мостару*, Београд, 1998, 121

³⁰ Ј. Сердаревић, Ристо Илије Иванишевић (1842–1913) *старе српске породице у Мостару*, у: Мост часопис за образовање, науку и културу, бр. 130, 41 нова серија, година XXVI, Мостар, септембар/рујан 2000, www.most.ba

³¹ Ј. Сердаревић, нав. дело

³² мр Е. Челебић, нав. дело, 126

од 1888. године до избијања Другог светског рата, са прекидом током Првог светског рата.

Српско пјевачко друштво „Гусле” је имало веома разгранату културну и социјалну делатност. Чланови друштва су од почетка свога постојања приказивали позоришне представе, углавном с националном тематиком, које су режирали и у којима су глумили чланови друштва. Атанасије Шола, познати политичар и културни радник, је касније говорио „како су у Гуслама сарађивали најбољи људи из Мостара и Херцеговине, који су доцније, у својим зрелим годинама, дошли до приметног угледа“.³³ При томе је мислио на Алексу Шантића, Светозара и Владимира Ћоровића, који су почели као глумци у позоришним представама Друштва, као и на многе друге припаднике српске културне, привредне и политичке елите босанскохерцеговачког и југословенског друштва.³⁴ Организовали су предавања и разне друге културно-образовне активности. Мостарска културна елита је истицала важност образовања за развој свих области живота једног народа. Резултат тих настојања био је тај да су српске школе, и поред јаког страног утицаја, биле развијеније у Херцеговини него у Босни. Сарајевски лист *Босанска вила* је о томе писао да је уважавање српских школа у Херцеговини боље него у Босни и да би добро било „да се овај број увећа, тако да ће Херцеговци сачувати своје име“.³⁵ Чланови Друштва су били веома активни у пружању, чак и материјалне, помоћи сиромашним слојевима становништва. Нарочито су придавали велику важност пружању материјалне помоћи сиромашним ђацима.

Мостар почетком двадесетог века

Културно и просвјетно друштво „Гусле” борило се за побољшање положаја жена, кроз образовање и културне активности. Активисти овог друштва су се залагали за описмењавање и образовање омладине, на првом месту женске деце, јер је у то време још увек релативно мало жена било образовано. Друштво је имало релативно велики број жена и девојака у својим редовима. Оне су равноправно с мушкарцима учествовале у његовим активностима. Неке су, чак, и глумиле у представама и певале у хору. Међу њима су се највише истицале: Зорка Шола, Вукосава Иванишевић и Мара Ућукалова.³⁶ Оне су, у својим зрелим годинама, са сетом писале о раду Културно и просвјетног друштва „Гусле” и његовом значајном доприносу развоју културе у Мостару и Херцеговини.

Чланице Културног и просвјетног друштва „Гусле”

Вукосава М. Ћуковић се, и после много година, с великим

³³А. Шола, нав. дело, 36

³⁴Исто, 36–37

³⁵Ј. Радуловић, *Славно доба Мостара*, 272, Ј. Радуловић, *Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у Мостару*, 274

³⁶А. Шола, нав. дело, 30–31

одушевљењем сећала свог рада у Друштву „Гусле” и листу *Зора*.³⁷ У својим сећањима је истакла да је њој као и осталим чланицама рад у *Зори* и Гуслама „био највећа разонода“³⁸. Сећала се како су се сваке суботе преко зиме давала „друштвена сијела у сали на Царини, која су овако изгледала: мали програм, по која пјесма у хору, рецитовање и краћи комад у 1 чину. Нама дјевојкама најдраже бјеше кад се комад сврши и размакну столице да почне игранка. Дјевојке посједају с једне стране, младићи са друге, а наше мајке, тетке, стрине сједе иза нас. Понијеле би пуне џепове нарезана пршута, суџука, ћуфтера, неке чак и тестију с водом, па се нуде и жваћу да не би задријемале и посматрају младеж како се весели.“³⁹ Истиче да је игранку обично отварао Алекса Шантић „са којом од бољих дјевојака“⁴⁰

Сведочење Зорке Шола има пресудан значај за сагледавање положаја жена и девојака у Мостару крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Била је једна од најугледнијих и најактивнијих чланица Друштва „Гусле” свога времена. Рођена је у Трсту 1886. године у богатој и угледној трговачкој породици мостарских Срба. Њена породица била је једна од три најугледније трговачке породице међу Србима у Мостару. Зоркини отац, деда и стриц били су угледни трговци, али су дали изузетно велики допринос и културном животу мостарских Срба. Брат Атанасије је пресудно утицао на њено образовање и васпитање. Утицао је и на њен лични и уметнички развој. Атанасије Шола је од ране младости био укључен у културни и политички живот Мостара и Херцеговине. Током 1900. и 1901. године био је уредник чувеног мостарског листа *Зора*, који је излазио у периоду од 1896. до 1901. године. Бавио се углавном темама везаним за кутуру, уметност и образовање. Поред Атанасија Шоле лист су уређивали: Светозар Ђоровић, Алекса Шантић и Јован Дучић. Лист се активно борио за образовање и еманципацију жена. Издао је и један број посвећен искључиво женама. Овај број се бавио женским темама а сарадници су већином биле жене. Изашао је 1900. године, баш у периоду када је Атанасије Шола био уредник листа *Зора*. У свом писму Косара Цветковић, учитељице Више женске школеу Београду и сараднице мостарске *Зоре*, Аркадију Варађанину, управитељу Више женске школе у Новом Саду из јануара 1900. године пише о изгледу и садржају божићног броја листа за 1900. годину.⁴¹

Породица Зорке Шола је неколико година живела у Трсту, где се отац породице Јован – Јово Шола склонио испред турских прогона⁴² и радио као трговачки предузимач. Рођена је у најлепшој улици у тадашњем Трсту која се звала „по Кардучију, који је певао

³⁷В. М. Ђуковић, нав дело, 210

³⁸Исто, 210

³⁹В. М. Ђуковић, нав дело, 211–212

⁴⁰Исто, 213

⁴¹Писмо Косаре Цветковић Аркадију Варађанину, Мостар, 26. јануар 1900, Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 15.707

⁴²Ђ. Микић, Шола Ј. Атанасије (Текст добијен добротом проф др Ђорђа Микића), 1

Напоље, странче!, алудирајући на Монархију.⁴³ Расла је у атмосфери веома развијене националне свести и развијеног осећаја потребе за борбу српског народа у Аустроугарској за унапређење свог културног и политичког положаја. Иако није упамтила мајку, расла је у непотпуној али складној породици под будним оком оца Јове, и осам година старијег брата Атанасија.

Породица се, убрзо по Зоркином рођењу, враћа у Мостар. Отац се после смрти супруге никада није женио. Сам је водио бригу о деци. Зорка је била татина мезимица према којој је отац био помало попустљив. Зоркин брат Атанасије је веома рано преузео део бриге о млађој сестри. Усмеравао је ка њеном, за оно време, веома широком образовању. Неко време школовала се у Женском пансиону у Француској. Говорила је француски, немачки и италијански језик, чак је мало и преводила са француског. У периоду Зоркиног детињства почиње лагана еманципација жена у Херцеговини. Положај Српкиња у Мостару и Херцеговини није био много другачији и бољи од положаја муслиманских жена. Биле су запостављене у свим друштвеним активностима, а ретко су излазиле на улицу и у друштво без мушке пратње. Културно и просвјетно друштво „Гусле“ је много учинило на еманципацији жена и њиховом образовању. Међу најобразованијим женама у Мостару, крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, истицале су се представнице породице Шола – Зорка и њена рођака Аника, ћерка политичара Војислава Шоле, која је похађала Вишу девојачку школу у Београду.⁴⁴ Зорка Шола је имала солидно музичко образовање. Свирала је клавир и школовала глас. Музичко образовање је стекла на приватним часовима где су је подучавали угледни професори музике истовремено и веома активни чланови Друштва Гусле: Рудолф Замрала, Дозела и Јован Јодл.⁴⁵

Цела њена породица била је веома наклоњена позоришту. Зоркин брат Атанасије био је веома успешан редитељ и глумач у истом аматерском позоришту. На пољу режије био је најактивнији у периоду од 1899. до 1904. године. На том положају је наследио аматера Душана Билића.⁴⁶ Пробудио је љубав према уметности и код своје сестре Зорке. Брат ју је усмерио на уметнички и национални рад у мостарском Културном и просвјетном друштву „Гусле“, у чијем раду је Зорка учествовала од своје једанаесте године. Из односа оца и брата према Зорки, као једином женском детету у породици, јасно се види њихов савремени однос према положају жене у друштву, који није био типичан за већину херцеговачких породица тога времена.

⁴³ др Ђ. Микић, *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914–1918*, Бањалука, 293

⁴⁴ Ђ. Микић, *Војислав Шола (1863–1930) национални борац и политичар*, 220 (Чланак добијен добротом Проф. др Ђорђа Микића)

⁴⁵ З. М. Јовичић, рођена Шола, *Из мојих дана у Гуслама*, у: *Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938, 217

⁴⁶ В. S. Stojković, *Istorija pozorišta od srednjeg veka do modernog doba drama i opera*, Beograd, 1979, 560

Зорка Шола у младости

Зорка Шола је у зрелим годинама истицала да је чланство у Друштву „Гусле” била велика „част и радост свих нас девојака Српкиња. То је био наш остварени сан! Толика је љубав била према њима. Љубав и поштовање. Јер бити у њима значило је бити као у једној питомој и патријархалној нашој задрузи или још више: бити члан једне велике и сложене породице, у којој се са сваким чланом једнако и родитељски поступало.“⁴⁷ У својој једанаестој години, уз благослов оца и брата, започела је активан рад у Друштву „Гусле”.⁴⁸ Од почетка свог рада у *Гуслама* много је сарађивала с чувеним мостарским песником Алексом Шантићем. Искрено се дивила његовом националном и културном раду.⁴⁹ О свом раду у *Гуслама* и дивљењу према људима који су у њима радили касније је, са сетом, писала: „Али једног дана дочеках и ја жељени час: отац ми даде допуштење да ступим у *Гусле* као редовна („извршујућа“) чланица. Тада сам била у својој шеснаестој години. И рад је почео без тешкоћа, јер сам и код куће неговала музику и имала добре учитеље: Замралу, Дозелу и Јудла, бивше хоровађе Друштва. У то време већ су у управи *Гусала* били „млади“, т. ј. скоро само редовни чланови, певачи и чланови позоришне секције. Та је смена наступила у години 1895, кад су се старији чланови добровољно повукли да уступе место мађима. И та се промена одмах осетила на раду друштва, јер се убрзо пошло новим путевима, рад је био живљи, смишљенији и модернији. Иако су то били млађи људи, њихов је ауторитет био велик, јер се поштовало њихово пожртвовање и разумевање самог посла. Углед покојног Алексе Шантића био је врло велик, јер осим његовог књижевног имена, нама је импоновала његова праведност, љубазност али и строгост у вршењу дужности, било диригентске било председничке. Услед таквог тактичног опхођења са члановима, заиста није било никог међу нама који би му шта замерио. То је био наш најпоштованији старешина и брат!”⁵⁰

Зорка Шола је носила женски репертоар позоришта. Десет година, у периоду од 1897. до 1907. године, била је најбаља глумица у мостарском позоришту у оквиру Друштва „Гусле” „врло разноврсног стваралачког дијапазона, способна да тумачи подједнако успешно карактерне, комичне и изразито трагичне улоге“⁵¹. По сведочењима својих савременика из *Гусала* „међу свим дилетантима, и мушким и женским, највише се истицала својом даровитошћу и осећањем Зорка Шолина, сестра Атанасија Шоле. Добра глумица и одлична певачица, она је била примадона дилетантске секције *Гусала*.”⁵²

⁴⁷З. М. Јовичић, рођена Шола, нав. дело, 216

⁴⁸Исто, 217

⁴⁹Исто, 217

⁵⁰З. М. Јовичић, рођена Шола, нав. дело, 217

⁵¹В. S. Stojković, нав. дело, 561

⁵²В. Врачар, *Позориште, сијела, књижница и читаоница у Гуслама*, у:

Њени савременици сматрали су да „је могла да конкурише скоро свакој београдској глумици. На гостовању у Мостару 1903. године славна српска трагеткиња Милка Гргурова је играла Жервезу, а Зорка Шолина Есмалду у комаду *Звонар Богородичине цркве*. Гргурова је била запрепашћена игром Шолине и постиђена. Као да је те вечери Зорка Шолина, дилетанткиња једног мостарског певачког друштва, надмашила својом игром чувену београдску глумицу. Сви су гледаоци то осећали, и колико им је то било непријатно, због гошће, толико им је то било и драго, јер је то била једна глумачка сила из њихове средине.“⁵³ Једна од најзапаженијих Зоркиних улога била је „улога Јаквинте у истоименој трагедији Драгутина Илића.“⁵⁴

Зорка Шола је поред бављења глумом била и веома талентована аматерска певачица у Друштву „Гусле“. Носила је певачки репертоар позоришта. Певала је чак и оперске арије у представама аматерског позоришта Друштва „Гусле“.⁵⁵ Била је „сопранистица солидне музичке културе и одличног гласовног материјала.“⁵⁶ Годину дана је изузетно успешно играла главну женску улогу „у Блумовој оперети Марија кћи пуковније (музика од Доницетија).“⁵⁷ Ова представа је први пут одржана 29. априла 1906. године поводом Крсне славе Културног и просвјетног друштва „Гусле“ Свети Василије Острошки.⁵⁸ На Светосавској беседи у Гуслама 1907. године Друштво јој је за успешну певачку и глумачку аматерску каријеру доделило сребрни венац.⁵⁹ Мостарци су се још дуго с радошћу сећали „њезине песме и игре.“⁶⁰ У свом глумачком раду је изузетно добро сарађивала са братом Атанасијем, који јој је пружао изузетно велику подршку. Изабрана је за почасну чланицу Друштва још пре него што је навршила десет година чланства.⁶¹

Зорка Шола је била друштвено изузетно активна, што је било у оно време веома необично и изазивало је подсмех мостарске чаршије. Дружила се с мостарском културном елитом онога времена, што је било необично за тадашње девојке. Савременици су је сматрали једном од најлепших и најобразованијих жена у тадашњем Мостару. Била је велика инспирација песнику Алекси Шантићу, који јој је

Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938, 90

⁵³В. S. Stojković, нав. дело, 561

⁵⁴В. Врачар, нав. дело, 90

⁵⁵Исто, 90

⁵⁶Т. Видошић, *Развој музичког живота у Гуслама*, у: *Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938, 173

⁵⁷В. Врачар, нав. дело, 90

⁵⁸Т. Видошић, нав. дело, 173

⁵⁹*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938, 273

⁶⁰В. Врачар, нав. дело, 90

⁶¹З. М. Јовичић, рођена Шола, нав. дело, 216–222

посветио многе своје песме. Међу њима је најпознатија чувена песма *Емина*, на чије речи је написана и музика. Ова песма је постала, на неки начин, и симбол лепоте самог града Мостара.

Много година касније са сетом је писала о лепој атмосфери која је красила рад у Друштву „Гусле”: „Чланови управе, који су зналачки допуњавали рад свога претседника, били су нам симпатични а највише зато што смо осећали, да своје дужности врше предано и без снебивања, а са много разумевања за поверене им послове. Због тога је дисциплина била савршена. Морам одмах нагласити да та дисциплина није била наметнута. Ми смо је добровољно, уз мали утицај управе, међу собом завели, па нам зато није никад изгледала као нека принудна стега.“⁶² Девојке никад нису ишле кући саме него су их младићи пратили без обзира колико су далеко становале.⁶³ Друштво је функционисало као једна велика породица, демократски али се ауторитет старијих чланова и руководства морао поштовати.⁶⁴ Атанасије Шола, један од најактивнијих чланова *Гусала* је, у својим зрелим годинама, о односу према чланицама и раду Друштва, писао да је рад у Културном и просвјетном друштву „Гусле” „текао као у једној великој породици, где су сви чланови били слободни, али свесни да се морају покоравати безусловно своје старешини. Отуда је и потицала она пуна дисциплинованост. Опходили смо се као потпуно једнаки чланови заједнице, демократски, али се ипак знало ко је старији. Своје другарице, чланице, сматрали смо као рођене сестре и указивали им пуну пажњу. На пример, никад ни једна чланица није отишла кући са пробе сама ноћу него је пратио члан управе, који је био дежуран. А Мостар је прилично раштркан: требало је гдекад ићи на врх Бјелушина или „липо“ (чак) на дно Луке, и то често после две дуге пробе, мртав уморан. Али такав је био ред!“⁶⁵

Зорка Шола се 1907. године удала за Милана Јовичића, директора градске банке у Мостару.⁶⁶ Због удаје је напустила глумачку и певачку каријеру у Друштву „Гусле”.⁶⁷

Супруге познатих мостарских културних радника и саме су, за схватања оног времена, биле веома образоване и активне у културном животу Мостара и Херцеговине. Персида Ћоровић, рођена сестра песника Алексе Шантића и супруга писца и културног радника Светозара Ћоровића, била је активна чланица Друштва „Гусле”, а појављивала се и као ауторка текстова о животу жена у листовима *Народ* и *Просвјета* у рубрици *Женски Свијет*. Њен пример следила је и друга снаха у породици, супруга познатог историчара и политичара др Владимира Ћоровића, Јелена.

⁶²Исто, 217

⁶³А. Шола, нав. дело, 31

⁶⁴Исто, 31

⁶⁵А. Шола, нав. дело, 31

⁶⁶Таја Ј. Gubenšek, *Nenad Jovičić* Sarajevo 19. februar 1922 – Domžale 20. april 2006, 2009, www.filmskifestival.si, текст на словеначком језику

⁶⁷Т. Видошић, нав. дело, 173

Рубрика *Женски Свијет* је излазила у листовима *Народ* и *Просвјета*. Ова рубрика није била заступљена у сваком броју ових листова. Уређивале су је образоване жене. Рубрика *Женски Свијет* се бавила положајем жена у Босни и Херцеговини, Европи и свету. Ова рубрика се бавила образовањем и васпитањем деце и омладине с нагласком на женску децу, чије је образовање било запостављено и слабо, а постојали су и табуи везани за образовање женске деце и професионално ангажовање жена. Ова рубрика је афирмисала борбу за професионално ангажовање Српкиња у Босни и Херцеговини. Ауторке ове рубрике истицале су пресудну важност за развој нације, професионално ангажовање жена у просвети као учитељице и наставнице. Активно су пратиле рад Добротворних задруга Српкиња у Босни и Херцеговини и Савеза добротворних задруга Српкиња за Босну и Херцеговину.⁶⁸ Женска рубрика у листовима *Народ* и *Просвјета* пратила је и подржавала рад свих српских и југословенских задруга у свим српским и југословенским областима. Залагала се за њихову сарадњу и стварање Југословенског женског друштва. Ауторке рубрике Женски Свијетбориле су се за покретање женског часописа у Босни и Херцеговини. Босанскохерцеговачке Српкиње су на Скупштини Савеза добротворних задруга Српкиња за Босну и Херцеговину одржаној 10. септембра 1912. године у Сарајеву изразиле своје дивљење и одале почаст великој добротворки српског народа у Босни и Херцеговини Мис Аделини Павлији Ирби.⁶⁹

Лист *Женски свет* излазио је у Новом Саду, у периоду од 1886. до 1914. године. Уређивао га је Аркадије Варађанин. Излазио је једанпут месечно. Био је лист добротворних задруга *Српкиња*. Имао је, за оно време, велики број женских сарадника. Лист је посебну пажњу посвећивао оснивању и функционисању задруга у свим југословенским областима. Са изузетним интересовањем пратио је оснивање и рад женских задруга. Имао је веома добру сарадњу и пратио је све активности свих задруга, на првом месту српских задруга у Аустроугарској. Постојала је веома јака и развијена сарадња задруга у Војводини и Босни и Херцеговини. Током 1902. године постојала је жива активност на стварању Савеза добротворних задруга Српкиња из Аустроугарске и Босне и Херцеговине.⁷⁰ Рад овог Савеза задруга аустроугарске власти нису одобриле.⁷¹ Лист *Женски свет* је с посебном пажњом пратио све добротворне акције, на првом месту оне, везане за помоћ школама и ученицима.⁷² Српски омладинци пореклом из Босне и Херцеговине, који су студирали у Бечу, основали су, у августу 1902.

⁶⁸Женски Свијет, у: *Народ*, бр. 229, 15. (28.) септембар 1912, Сарајево, 2

⁶⁹Исто, 2

⁷⁰*Правила за Савез Добротворних задруга Српкиња из Аустро-Угарске и Босне и Херцеговине*, у: *Женски свет*, бр. 7, 1. јули 1902, Нови Сад, 33–36, *Женски свет*, бр. 1–12, Нови Сад, јануар–децембар 1902.

⁷¹*Не одобрава се Савез Добротворних задруга Српкиња*, у: *Женски свет*, бр. 3, Нови Сад, 1. март 1903, 33

⁷²Писмо Алексе Шантић – Косари Цветковић, Мостар, 6. април 1901, у: Цјелокупна дјела, Алексина писма, писмо бр. 31, www.aleksasantic.com

године, Друштво за потпомагање сиромашних Срба великошколаца из Босне и Херцеговине. Међу оснивачима овог Друштва био је и један од вођа мостарског омладинског културног покрета а тадашњи студент медицине у Бечу, Урош Круљ.⁷³ Главни разлог за стварање овог Друштва било је потпомагање стварања српске интелигенције у Босни и Херцеговини. Своје оснивање образлагали су тиме што „у Босни и Херцеговини има врло мало школованих Срба. Узрок је томе сиромаштина, која је завладала због столетних немира и лошег управљања у тим земљама... Сада нема у Босни и Херцеговини више од десет српских кућа, које би могле школовати по једно дете, а да не посрну. За школску годину 1901./2. има 34 Србина из Босне и Херцеговине, који би учили велике школе, кад би имали са чим.“⁷⁴

Лист *Учитељска зора*, који је излазио у Мостару у периоду од 1905. до 1915. године, истицао је важност учитељског позива. Посвећивао је велику пажњу образовању девојчица и девојака, што је сматрао важним и за успешно одгајање деце. Такође је истицао важност што веће заступљености жена међу просветним радницима у Босни и Херцеговини. Борио се за равноправан третман учитеља и учитељица, али и равноправан третман удатих и неудатих учитељица. Тадашње већинско босанскохерцеговачко друштво је сматрало да су удате учитељице неподобне за квалитетно обављање учитељског позива, јер су превише оптерећене својом децом и породицом због чега су нервозне и раздражљиве, што их чини неподобним за квалитетно посвећивање ученицима, а то се негативно одражава на њихово понашање и успех у учењу. Лист *Учитељска зора* је, на примерима доказивао, да је то, веома често, сасвим супротно јер су ученици, а нарочито ученице, много мање склони експресном понашању у разредима где предају учитељице и наставнице, од оних у којима предају учитељи и наставници. Лист се борио за материјално обезбеђење учитељских породица, нарочито сирочади и за њихово право да супружник и деца наследе државну пензију преминулог учитеља или учитељице.⁷⁵

Јованка Чубриловић је била учитељица и активисткиња женских удружења. Много је урадила на унапређењу културе и просвете српског народа у Босни и Херцеговини као активиста женских и соколских удружења у чијем је оснивању и раду активно учествовала од ране младости. Као публициста утицала је на подстицање образовања деце и омладине, на првом месту женске, као и на унапређење свих области културног живота и народног здравља. Кроз своје текстове много је урадила на разбијању табуа о потреби образовања и професионалног ангажовања жена у Босни и Херцеговини.

Јованка Чубриловић је рођена 1. октобра 1884. године у Мостару у породици Ристе и Симоне Адамовић.⁷⁶ У породици је

⁷³Срби и Српкиње!, у: Женски свет, бр. 9, Нови Сад, 1. септембар 1901, 144

⁷⁴Исто, 144

⁷⁵Учитељска зора, Мостар, 31. јануар 1907 – мај 1915.

⁷⁶др З. Антонић, Чубриловићи 1914. и касније, одговорни уредник Никола

било шесторо деце.⁷⁷ У детињству је одгојена у патријархалном духу. Остала је сироче у раној младости. Завршила је основну школу и Вишу девојачку школу у Сарајеву, а Учитељску школу у Карловцу 1904. године.⁷⁸ Активно је радила на унапређењу националног и културног рада жена у Босни и Херцеговини.

По завршетку Учитељске школе кратко време је била код тетке у Аустрији. По повратку у Босну и Херцеговину постављена је за учитељицу у Бијељини. Одмах по доласку у Бијељину радила је на оснивању Добротворне задруге Српкиња која је основана 1905. године.⁷⁹ На Конгресу учитеља, одржаном 1906. године у Београду, упознала је свог будућег супруга Вељка Чубриловића, с којим се венчала 12. априла 1909. године.⁸⁰ Јованка и Вељко Чубриловић су неко време, пре и после венчања, радили у Тузли, где су активно радили на унапређењу културног живота превасходно српског народа. Млади пар до краја школске 1910. године остаје у Тузли, а онда се селе у Прибој. Њихова кућа у Прибоју била је нека врста саветовалишта за све који су имали неки проблем, нарочито административни. У њихову кућу нису свраћали само Срби већ и Муслимани из Прибоја и оближњих места. Вељко Чубриловић је покренуо оснивање соколских друштава широм Босне и Херцеговине. Пресудно је утицао на оснивање Српског сокола у Прибоју 28. новембра 1910. године.⁸¹ Поред активности у *Српском соколу* Вељко и Јованка Чубриловић су били веома активни у Антиалкохоличарском друштву Побратимство.⁸² Вељко Чубриловић је и члан организације Млада Босна и Народна одбрана.⁸³

Јованка Чубриловић у младости

Јованка Чубриловић је активно учествовала у раду Удружења српских учитеља Босне и Херцеговине, које је почело са радом 1905. године. Ово Удружење је имало и свој лист *Српска школа*, који је излазио у Сарајеву, у периоду од 1905. до половине 1914. године, једном у две недеље. Уредник листа је био Милош Попара. Лист је пратио сва значајна достигнућа и догађаје везане за развој просвете и школства у Босни и Херцеговини. Српска школа је пратила сва догађања везана за развој просвете и школства у свим југословенским земљама, Европи и свету. Лист *Српска школа* је пратио све новости везане за педагошку и психолошку науку. Чланке везане за развој педагогије, дечије и развојне психологије писао је др Паја Радосављевић, познати научник

Тасић, Београд, 1999, 96–97

⁷⁷ група аутора, Јованка Чубриловић, рођена Адамовић *Прибој јуче, данас, сутра...* Прибој Мајевица, www.majevica.de

⁷⁸ др З. Антонић, нав. дело, 96

⁷⁹ Исто, 103

⁸⁰ др З. Антонић, нав. дело, 34–39

⁸¹ Исто, 42

⁸² Исто, 44

⁸³ Исто, 39

и национални радник. Лист је детаљно информисао просветне раднике о новинама у школском програму и новим техникама и средствима у извођењу наставе. Истицали су значај ангажовања женског наставног кадра у босанскохерцеговачким школама. О женама учитељима и наставницима и важности популарисања учитељског и наставничког позива међу женама, као и образовању уопште писала је Јованка Чубриловић. Истицала је важност развоја здравствене културе и хигијене у школама, а преко школе и образовања и у народу у целини. Кроз своје текстове се активно борила за афирмисање образовања женске деце и скидање табуа везаних за образовање жена и њихово радно ангажовање. Борила се за афирмацију професионалног ангажовања жена, на првом месту, у учитељском и наставничком позиву. Најзначајнији сарадници листа Српска школа били су: Аркадије Варађанин, Вељко и Јованка Чубриловић, др Паја Радосављевић.

Јованка и Вељко Чубриловић су у септембру 1913. године добили ћерку Наду. Породична срећа није дуго трајала јер је Вељко ухапшен 7. јула 1914. године, због помагања учесницима у Сарајевском атентату на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда. Јованка је уз финансијску помоћ пријатеља и Српске општине Прибој посећивала супруга у затвору у Сарајеву, све док је аустријске власти нису протерале из Сарајева.⁸⁴ Јованка Чубриловић са ћерком проводи Први светски рат у Тузли и Босанској Градишци уз помоћ и подршку супругових пријатеља. У Босанској Градишци је затиче трагична вест да је њен супруг Вељко обешен 3. фебруара 1915. године, због помагања учесницима у Сарајевском атентату.⁸⁵

По завршетку рата, Јованка Чубриловић се са ћерком сели у Сарајево, где завршава Педагошку школу и наставља свој активни рад у женским удружењима. Била је активисткиња, а понекад је држала и предавања на Народном универзитету у Сарајеву и другим културним установама, неретко са заовом Стаком Бокоњић.⁸⁶ Радила је као директор Женске грађанске школе у Сарајеву. Била је једна од вођа Женског покрета и секретар сарајевског Кола српских сестара.⁸⁷ Када је ћерка Нада уписала Правни факултет, Јованка Чубриловић се 1931. године сели у Београд, где ради као наставница у Мешовитој грађанској школи. Основала је Фонд сиромашних ученика. С тог радног места одлази у пензију 1944. године.⁸⁸ Умрла је 13. јун 1969. године у Београду.

У Културном и просвјетном друштву „Гусле” су, барем неко време, радили многи знаменити људи са простора целе Босне и Херцеговине, али и из осталих српских и југословенских земаља. Рад Друштва „Гусле” је покренуо талас оснивања српских Културних и просвјетних друштава широм Босне и Херцеговине, што је доживело

⁸⁴ др З. Антонић, нав. дело, 92–95

⁸⁵ група аутора, *Енциклопедија Југославије*, III, Загреб, 1984, 315–316

⁸⁶ др З. Антонић, нов. дело, 122

⁸⁷ др З. Антонић, нов. дело, 122

⁸⁸ група аутора, Јованка Чубриловић, рођена Адамовић

своју кулминацију оснивањем најутицајнијег и најбројнијег Српског културног и просветног друштва у Босни и Херцеговини Просвјета, које је основано у Сарајеву, 18. августа 1902. године.⁸⁹ Текст за химну Друштва на писао је песник Алекса Шантић, а музику Божидар Јоксимовић, професор музике из Београда.⁹⁰ Културно и просвјетно друштво Просвјета је било веома активно у националној борби за побољшање положаја Срба у Босни и Херцеговини, али не на политичком, већ само на културном и економском плану. У Друштву се окупљала најзначајнија интелектуална елита Босне и Херцеговине. Његови најзначајнији чланови су били: Ристо Радуловић, др Владимир Ћоровић, др Никола Стојановић, прота Душан Кеџмановић, Васил Грђић, Милан Сршкић и други. Друштво „Просвјета” је имало веома велики број донатора, међу којима су биле готово све знамените српске породице из Босне и Херцеговине.

Културно и просвјетно друштво „Просвјета” је 1907. године основало лист *Просвјета*, који је излазио у Сарајеву од 1907. до пред крај 1914. године, када је забрањен. Неко време је лист „Просвјета“ уређивао Васил Грђић, познати културни и политички радник с краја деветнаестог и почетка двадесетог века. Он је готово стално учествовао у уређивању календарског дела листа. Уредништво листа је тврдило да без побољшања културног, економског, образовног и здравственог положаја свих слојева становништва, не може бити ни адекватног политичког деловања.

Културно и просвјетно друштво „Просвјета” је, од самог почетка свог рада, истицало изузетно велику важност образовања омладине „на средњим и високим школама”⁹¹. Касније су проширили своје деловање и на школовање занатлија.⁹² Стипендирало је сиромашне ђаке и студенте⁹³ и оснивало ђачке домове⁹⁴. Борили су се за еманципацију и образовање жена у Босни и Херцеговини. Енергично су се залагали за развој села, поготово кроз развој земљорадничких задруга. Друштво „Просвјета” је, у сваком смислу, подржавало развој соколства у Босни и Херцеговини. Њени високи функционери су енергично подржавали и ширење Антиалкохолничарског друштва Побратимство.⁹⁵

Културно и просвјетно друштво „Просвјета” је сарађивало са Српским привредним друштвом „Привредник” из Загреба које је основано 10. септембра 1897. године⁹⁶ а престало је с активним

⁸⁹Мр Е. Челебић, *Политичке и културне прилике у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека са посебним освртом о дјелатности и улози културно-просвјетних друштава*, у Херцеговина, бр. 7–8, Мостар, 1990, 77

⁹⁰Споменица о прослави десетогодишњице Просвјете, Сарајево, 1912, 4

⁹¹др Б. Маџар, нав. дело, 99

⁹²Исто, 107–110

⁹³Исто, 99–107

⁹⁴Исто, 107–114

⁹⁵Исто, 144–147

⁹⁶др П. В. Крестић, *Српским привредним друштвом „Привредник“ (1897–*

радом половином 1914. године, а постојало је до 1918. године. Српско привредно друштво „Привредник” је првих осам година радило као једно од одељења у оквиру Савеза српских земљорадничких задруга.⁹⁷ Годину дана после оснивања Привредника, „тачније 1. октобта 1898. године, покренут је истоимени лист као гласило Савеза српских земљорадничких задруга. Оно је настало повлачењем, после само годину дана излажења, листа *Земљораднички пријатељ*, чији је власник и уредник био Јаша Томић.⁹⁸ Лист *Привредик* је 18. марта 1905. године „проглашен органом Друштва. Уређивао га је Павле Аршинов, „истакнути српски јавни и културни делатник, до 1914. излазио је двапут недељно.“⁹⁹ „Замишљен је као нестраначки, обухватао је све важније теме везане за народни живот.“¹⁰⁰ Иако је имао јасно српско опредељење „захваљујући умешности људи који су у њему радили, *Привредник* није ни једном био забрањен, нити су му надлежне власти ставиле приговор.“¹⁰¹ Лист је обрађивао теме из области: привреде, економије, пољопривреде, трговине, здравства, културе и уметности. Угашен је по избијању Првог светског рата. Деловао је у периоду између Првог и Другог светског рата. Поред листа *Привредник* Српско привредно друштво *Привредник* је било покровитељ и загребачког листа *Србобран*, у периоду од 1898. до 1914. године, када је угашен.¹⁰² Био је најутицајнији лист међу Србима у Хрватској с краја деветнаестог и почетком двадесетог века.

Међу члановима првог Управног одбора Српског привредног друштва „Привредник”, који је изабран на Конститутивној главној скупштини одржаној 1. фебруара 1904. године у Загребу, био је Ристо И. Иванишевић,¹⁰³ трговац и национални радник из Мостара. У Привредниковом Патронату у време његовог оснивања, 1911. године, био је и трговац из Мостара Перо Шантић.¹⁰⁴ Његовом оснивању је претходило оснивање Српске банке д. д. у Загребу, која је основана 3. априла 1895. године, што је омогућило концентрацију српског капитала на подручју Аустроугарске монархије.¹⁰⁵ Почела је с радом 1. јула 1895. године. Иако је повезивање капитала на националној основи Влада Босне и Херцеговине покушала да спречи на све могуће начине „као на пример, забранама црквено-школским општинама да уписују акције Српске банке, међу оснивачима је било и седам угледних Срба из Сарајева, Мостара, Брчког и Тузле.“¹⁰⁶ Банка је, 1897. године,

1918), Београд 2002, 45

⁹⁷Исто, 45–46

⁹⁸Исто, 114

⁹⁹П. В. Крестић, нав. дело, 116

¹⁰⁰Исто, 115

¹⁰¹Исто, 115

¹⁰²Исто, 117–118

¹⁰³Исто, 46

¹⁰⁴Исто, 106

¹⁰⁵Исто, 27–29

¹⁰⁶Исто, 32

имала депоноване акције у заводима у Мостару, Сарајеву и Доњој Тузли.¹⁰⁷ Српска банка је много радила на оснаживању економског, привредног и културног положаја Срба у Аустроугарској монархији. Да би побољшала тежак положај села и сељака Српска банка је приступила организовању кредита за сељаке.¹⁰⁸ Оснивала је српске привредне и земљорадничке задруге. Прва српска земљорадничка задруга основана је 1897. године у Сремској Каменици „да би од тога времена њихов број стално и нагло растао.“¹⁰⁹ „Коначно, 10. јануара 1898. основан је Савез српских земљорадничких задруга у Аустро-Угарској“.¹¹⁰ Српско привредно друштво „Привредник“ је имао велики број добротвора.¹¹¹

У сарадњи са „Привредником“ Друштво „Просвјета“ је много радило на унапређењу привреде и занатства у Босни и Херцеговини. Апеловали су на развој привреде, на првом месту пољопривреде, како би спречили иселјавање Срба из Босне и Херцеговине у Сједињене Америчке државе, што је почетком двадесетог века попримило велике размере.¹¹²

После анексије Босне и Херцеговине, 1908. године, Српском привредном друштву „Привредник“ забрањена је свака сарадња са Краљевином Србијом „као и примање деце из Србије и Црне Горе на изучавање заната“.¹¹³ У складу с овом забраном „Дјелокруг друштва протеже се у сваком погледу само на подручје Аустроугарске монархије“¹¹⁴. Ипак се *Привредникова* сарадња са Србијом и Црном Гором није прекидала све до избијања Првог светског рата.¹¹⁵ Привредник је велику пажњу посвећивао деци из Босне и Херцеговине.¹¹⁶ Према подацима из половине 1912. године „у Босни и Херцеговини било је око 40.000 странаца, који су се, населивши се осамдесетих година XIX века, немајући конкуренције међу домаћим становништвом, успешно бавили трговином и занатима и од тога су добро живели.“¹¹⁷ Срби нису радили много на томе да се оваква ситуација промени. Један од разлога за то био је малобројност интелигенције и мали број основних школа у селима где је живео највећи број Срба. У целој Босни и Херцеговини „само тридесетак учитеља и свештеника заузимало се за слање деце на учење заната и

¹⁰⁷П. В. Крестић, нав. дело, 34

¹⁰⁸Исто, 35

¹⁰⁹Исто, 38

¹¹⁰Исто, 38

¹¹¹Исто, 175–199

¹¹²*Америка је велико српско зло*, у: *Просвјета*, бр. 12, Сарајево, 1. децембар 1909, 184–187

¹¹³П. В. Крестић, нав. дело, 140

¹¹⁴Исто, 140

¹¹⁵Исто, 141

¹¹⁶Исто, 141

¹¹⁷П. В. Крестић, нав. дело, 141

трговине.¹¹⁸ Други разлог био је тај што у Босни и Херцеговин није било организованог слања деце на занате. Тиме се, поред појединих трговачких друштава, бавило само Културно и просвјетно друштво „Просвјета”. Ово Друштво, због широког делокруга свог рада, није могло да се довољно посвети овом послу. Због тога се залагало за оснивање посебне организације Привреда која се 1911. године одвојила и наставила да делује као засебна установа.¹¹⁹ Ова организација је имала бројне потешкоће, како политичке тако и материјалне.¹²⁰

Српско привредно друштво „Привредник” из Загреб имао је релативно велики број жена и девојака у својим редовима. У оквиру „Привредника“ деловало је и посебно женско одељење.¹²¹ Чланице Српског привредног друштва Привредник бориле су се за побољшање положаја жена и девојака, нарочито у области образовања. Помагале су оснивање женских школа.¹²² Оснивале су и подржавале рад Добротворних задруга *Српкиња*. Најстарија Добротворна задруга *Српкиња* у Аустроугарској монархији била је Добротворна задруга *Српкиња* у Новом Саду, која је основана 1880. године, а развила се из Одбора госпођа новосадских, образованог 1862. године. Од тада је њихов број само растао, „тако да је 1905. године било између 50 и 60 задруга с око 5.000 чланица.“¹²³ Циљ Добротворних задруга Српкиња „био је да осмишљеним радом помогну сиротињу и унапређују српску, нарочито женску омладину.“¹²⁴ Како би оствариле један од основних циљева свог рада „задруге су оснивале у многим местима разне женске школе, интернате, сакупљале су прилоге за српска удружења и сл.“¹²⁵ Добротворна задруга Српкиња у Загребу основала је, 1. септембра 1901. године, Српски девојачки институт „који је могао да прими 50 девојчица.“¹²⁶ Оснивање ове институције највише је помогла Христина Добровић са сумом „од 1.000 круна“¹²⁷. Српско привредно друштво „Привредник” упућивало је девојчице и на изучавање заната. „Као круна делатности задруга децембра 1910. у Митровици је основан Савез Српкиња као задруга с централном управом у Загребу. Циљ Савеза био је да обједини све задруге и да на тај начин олакша и побољша ефикасност рада ових друштава.“¹²⁸

Паулина Матијевић, Христина Добровић, Катица Ивошевић, Марија Јакшићи, Јелена Ђ. Поповић оставиле су неизбрисив траг у

¹¹⁸ Исто, 141

¹¹⁹ Исто, 141–142

¹²⁰ Исто, 142

¹²¹ Исто, 84–92

¹²² Исто, 84–92

¹²³ Исто, 84

¹²⁴ Исто, 84

¹²⁵ П. В. Крестић, нав. дело, 84

¹²⁶ Исто, 84

¹²⁷ Исто, 84

¹²⁸ Исто, 85

раду женских институција Српског привредног друштва *Привредник*. Паулина Матијевић је била жена чије су активности биле од пресудног значаја за рад женских институција које је оснивало Српско привредно друштво *Привредник*. Била је велика добротворка и члан *Привредниковог Патроната*.¹²⁹ Рођена је 19. марта 1861. године у Горњем Карловцу, у породици трговца Ђоке Лађевића. Удала се за Владимира Матијевића 1883. године „и од тада је била његова верна животна прагиља и сарадник у бројним патриотским подухватима и прегнућима.“¹³⁰ Била је међу утемељивачима „тзв. Крајцарашког друштва (друштва српских госпођа које су свакодневно скупљале ситне добротворне прилоге), из којег је настала прва Српска школа у Загребу.“¹³¹ На њену иницијативу основана је „Женска добротворна задруга Српкиња у Загребу, из које је произашао познати Српски девојачки институт, чији је задатак био васпитање српског женског подмлатка.“¹³² Њеном заслугом *Привредник* је 1904. године проширио своје деловање и на женску децу. Целу своју имовину, „4.000 акције Српске банке у Загребу, завештала је *Привреднику* за вечито уздизање и унапређење сиромашне српске омладине православне вере“.¹³³ Умрла је 17. маја 1926. године у Паризу.¹³⁴ Христина Добровић била је жена која је својим радом обележила активност Српског *Привредног друштва Привредник*. Била је добротворка и оснивач и председник *Добротворне задруге Српкиња*.¹³⁵ Рођена је 1851. године у Дарувару. Са супругом Исидором Добровићем, великим српским добротвором, „током живота приложила је *Привреднику* преко 30.000 круна“.¹³⁶ Била је „доживотна председница *Добротворне задруге Српкиња*, која се, поред осталих хуманитарних активности, посебно бавила помагањем сиромашне српске деце.“¹³⁷ Умрла је у Дарувару 21. фебруара 1910. године.¹³⁸ Катица Ивошевић рођена је 1850. године у Винковцима. Била је добротворка и чланица *Привредниковог Патроната*.¹³⁹ На Винковачком подручју „водила је успешно све послове у име *Привредника*. Поклонила је 1912. године *Привреднику* књижицу Српске банке у Загребу, с износом од 40.000 круна, с тим да она доживотно убира камате по улогу. Десет година касније *Привреднику* је поклонила 300.000 круна готовине, 7 акција Српске банке у Загребу и кућу у Винковцима. Преносећи сву ту имовину на *Привредник*, одредила је да се приход овог „фонда

¹²⁹Исто, 192

¹³⁰Исто, 192

¹³¹Исто, 192–193

¹³²Исто, 193

¹³³П. В. Крестић, нав. дело, 193

¹³⁴Исто, 193

¹³⁵Исто, 184

¹³⁶Исто, 184

¹³⁷Исто, 184

¹³⁸Исто, 184

¹³⁹Исто, 190

употреби за свагдање најпрече потребе, али увек само у сврху Српског привредног подмлатка, који је дужан у српским крајевима своје самосталне радње отворити и са православном Српкињом оженити се.¹⁴⁰ Катица Ивошевић је умрла 18. јануара 1934. године у Винковцима.¹⁴¹ Марија Јакшић рођена је у породици Косић 1852. године у Славонском Броду.¹⁴² Била је велепоседница, добротворка и чланица Привредниковог Патроната.¹⁴³ Била је удата за Васу Јакшића, трговца из Дервенте и председника Српске кредитне задруге у Славонском Броду.¹⁴⁴ Марија Јакшић је, после смрти супруга 1904. године, Српском привредном друштву Привредник из Загреба и Културном и просвјетном друштву Просвјета из Сарајева поклонила „по 20.000 круна. Поред тога, српској црквеној општини у Дервенти поклонила је своје акције Српске банке, српској црквеној општини у Славонском Броду оставила је виноград са кућом, а српској црквеној општини у Требињу кућу у Задру.“¹⁴⁵ Умрла је 4. августа 1918. године у Славонском Броду.¹⁴⁶ Јелена Ћ. Поповић је рођена 1854. године у Загребу. Била је добротворка. Водила је порекло из породице Вучковић.¹⁴⁷ После смрти супруга Ђуре Поповића, 1886. године, „с великим успехом је преузела вођење семенарске трговачке радње. Била је оснивач и члан (благајник) управног одбора Добротворне задруге Српкиња у Загребу и Српског девојачког интерната.“¹⁴⁸ Била је међу покретачима „идеје о оснивању Савеза добротворних задруга Српкиња. Оставила је бројне легате српским установама у Загребу – по пет хиљада круна завештала је Српској православној општини ради подизања Српске девојачке школе, Српском девојачком интернату, и друштву Привредник.“¹⁴⁹ Умрла је 13. новембра 1904. године у Загребу.¹⁵⁰

Културно и просвјетно друштво „Просвјета” је радило на оснивању библиотека и читаоница, чак и у мањим местима широм Босне и Херцеговине. До августа 1912. године, када је на место сталног библиотекара постављен Ђорђе Пејановић, послове око оснивања Српске централне библиотеке добровољно су водили Ристо Радуловић, познати публициста, научни и национални радник, и, познати историчар и политичар, др Владимир Ћоровић.¹⁵¹ У својој борби за унапређење културног живота Босне и Херцеговине

¹⁴⁰Исто, 190

¹⁴¹Исто, 190

¹⁴²Исто, 191

¹⁴³Исто, 191

¹⁴⁴П. В. Крестић, нав. дело, 191

¹⁴⁵Исто, 191

¹⁴⁶Исто, 190

¹⁴⁷Исто, 194

¹⁴⁸Исто, 194

¹⁴⁹Исто, 194

¹⁵⁰Исто, 194

¹⁵¹Б. Маџар, нав. дело, 123

Културно и просвјетно друштво Просвјета много је сарађивало с мостарским Културним и просвјетним друштвом Гусле. Интензивно је сарађивало са соколским друштвима у Босни и Херцеговини.¹⁵²

Друштво и лист „Просвјета” су се отворено борили за слогу Срба, Хрвата и Муслимана у Босни и Херцеговини. Протествовали су против исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине.¹⁵³ Сарађивали су с културним и националним радницима из свих југословенских области, међу којима су најзначајнији др Стојан Новаковић, др Тихомир Остојић и др Јован – Јово Бањанин. Обележавали су све значајне културне догађаје и јубилеје везане за живот и рад најзначајнијих културних радника из свих југословенских области. Имали су и богату међународну сарадњу, нарочито са српским исељеницима у Сједињеним Америчким државама.

Ристо Радуловић је активно сарађивао у листу *Просвјета*. Највише се бавио националним, социјалним и образовним темама. Био је оштар критичар аустроугарског државног апарата и третмана аустроугарских власти према потчињеним народима. Дивио се ослободилачком покрету Срба, али и свих осталих балканских народа. Писао је о животу и раду значајних културних радника, као што је Доситеј Обрадовић. Дивио се величини хуманости људи који нису из редова српског народа, као што је Аделина Павлија Ирби.

Поред листа „Просвјета” Културно и просвјетно друштво „Просвјета” је издавало и календар *Просвјета*. Први Календар из 1905. године уређивао је познати књижевник и национални радник Светозар Ђоровић, а Календар за 1906. годину уређивао је секретар Друштва Шћепан Грђић.¹⁵⁴ После неколико година паузе, објављен је Просвјетин календар за 1911. годину који је уређивао чувени историчар др Влаимир Ђоровић.¹⁵⁵ Ристо Радуловић је, у периоду од 1912. до 1914. године, изузетно успешно уређивао Просвјетин календар.¹⁵⁶ Тврдио је да Просвјетин календар „трба да је опште и строго национални”.¹⁵⁷ У Календару је велики број аутора обрађивао теме из свих области народног живота, на првом месту из области политике, како у националним тако и у европским и светским оквирима. У Календару нису запостављане ни економске, културне и националне теме. Ристо Радуловић је тврдио „да Календар представља један алманах леп, изванредан и описан за наш данашњи свет, даље да буде вредан и најпосле докуменат наше националне културне

¹⁵²Процес Васиљу Грђићу, бр. 17, „Оптужница државног одвјетништва у Бањалуци“, Историјски архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Досије са саслушања Атанасија Шоле, 228 и 229 (Добијен добротом Проф. др Душана Берића)

¹⁵³*Против исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине*, у: *Просвјета*, бр. 3, Сарајево, 1. март 1910, 44–46

¹⁵⁴Б. Маџар, нав. дело, 130

¹⁵⁵Исто, 130

¹⁵⁶Исто, 130–131

¹⁵⁷Писмо Ристе Радуловића Љуби Стојановићу, 23. јули 1912, Сарајево, АСАНУ, инв. бр. 12861/3

заједнице и солидарности.¹⁵⁸ У изузетно успешном Календару за 1913. годину сарађивали су књижевници Светозар Ђоровић, Алекса Шантић и Вељко Петровић и научници Стојан Новаковић, Љуба Стојановић и други значајни ствараоци из тадашњег културног и научног живота.¹⁵⁹

У Каленару српског Културног и просвјетног друштва „Просвјета” сарађивали су многи значајни културни радници из свих српских и југословенских области. О томе је, његов тадашњи уредник, Ристо Радуловић писао Љуби Стојановићу: „У нашем календару, како сте могли видјети, била су заступљена имена: Стојана Новаковића, Миленка Веснића, Адама Прибићевића, Николе Стојановића, Свет. Ђоровића и т. д.”¹⁶⁰ У писму Љуби Стојановићу истицао је да треба да „ако је икако могуће буду заступљени наши књижевници и јавни радници из Краљевине Србије”.¹⁶¹ Радуловић је имао веома живе контакте с интелектуалцима из Војводине, нарочито оним окупљеним око Матице српске. Често се дописивао с др Тихомиром Остојићем.¹⁶²

Као уредник *Календара* пажљиво је пратио рад свих српских институција у свим српским и југословенским областима. Тражио је од др Тихомира Остојића податке о постанку и раду Матице српске и Народног позоришта. У писму Остојићу писао је: „Како мислим нарочиту пажњу обратити српским културним установама, то Вас најлепше умољавам да ми пошаљете бар кратак историјат Српске Матице (год. оснивања, мјесто оснивања, најзначајнија лица, број издатих кола, иметак, број чланова, циљ и т. д.), тако исто о Градском Народног Позоришту. Обоје не треба више да износи од три стране. Ја држим да ме нећете одбити и у напред Вам се најлепше захваљујем.”¹⁶³

У својим научним и публицистичким расправама у листу *Просвјета* Радуловић је нарочито велики акценат стављао на културни, економски и политички положај српског народа у Аустроугарској монархији. Често је истицао повољнији положај Хрвата у Аустроугарској у односу на положај Срба, али и благонаклонји и мање критичан став Хрвата према аустроугарским властима. У својим расправама о српскохрватским односима анализирао је и политику народног јединства, односно буђење југословенског покрета у Босни и Херцеговини. Указивао је на потребу обазривости која је потребна Србима приликом спровођења идеологије националног јединства. Упозоравао је да Срби, као и Хрвати, треба да воде рачуна о очувању

¹⁵⁸Писмо Ристе Радуловића Љуби Стојановићу, 9. (22.) јуни 1914, Сарајево, АСАНУ, инв. бр. 12861/1

¹⁵⁹Б. Маџар, нав. дело, 131

¹⁶⁰Писмо Ристе Радуловића Љуби Стојановићу, 23. јули 1912, Сарајево, АСАНУ, инв. бр. 12861/3

¹⁶¹Исто

¹⁶²Писмо Ристе Радуловића др Тихомиру Остојићи, 27. јули 1912, Сарајево, РОМС, инв. бр. 3.144

¹⁶³Писмо Ристе Радуловића др Тихомиру Остојићи, 27. јули 1912, Сарајево, РОМС, инв. бр. 3.144

својих интереса приликом спровођења политике народног јединства. Тврдио је да Срби и Хрвати треба да прво максимално ојачају свој културни, национални и економски положај, па тек онда да пређу на остварење идеологије националног јединства.¹⁶⁴

Ристо Радуловић је био одушевљен француским демократским традицијама и италијанском националном борбом. Помно је пратио политичка дешавања у свим српским и југословенским областима али није запостављао ни политичка дешавања у Европи и свету. Поред политичке анализе Радуловић се много бавио социологијом и антропологијом. Пажљиво је пратио и књижевност, а писао је и књижевне критике.

Мостарски културни радници су били одушевљени радум Културног и просвјетног друштва *Просвјета*.¹⁶⁵ Лука Кнежевић, културни и национални радник из Мостара је, поводом прославе десетогодишњице рада Друштва, с одушевљењем писао: „Душевно учествујући у слављу српског мезимчета, желим потпуни напредак“.¹⁶⁶ Аделина Павлија Ирби, добротворка српског народа у Босни и Херцеговини, била је веома образована жена из угледне британске породице. Имала је веома широко образовање. Обишла је велики број европских земаља. Рано је схватила важност образовања. Борила се за образовање жена и унапређење културе малих народа, нарочито оних са простора Турске. Много је учинила на унапређењу културе и образовања, на првом месту жена, у Босни и Херцеговини. Иако је касно упознала културу и услове живота српског народа у Босни и Херцеговини, показала је велико разумевање за његов положај како под турском тако и под аустроугарском влашћу и дала велики допринос његовом развоју. Управљала је Заводом у коме су се школовала женска деца.

Аделина Павлија Ирби је рођена у Бајленд-Холу у Великој Британији (1831) 19. децембра 1833. године.¹⁶⁷ Отац Аделине Павлије Ирби Фредерик, други син лорда Бостона, био је један од заповедника енглеске флоте у Јужној Африци.¹⁶⁸ Рано је остала без мајке. Многи њени савременици су сматрали да ју је то, што је у младости спознала горчину самоће, предодредило за њен хуманитарни рад коме је посветила цео свој живот.¹⁶⁹

Аделина Павлија Ирби је имала за оно време широко образовање. Студирала је филозофију, а била је и веома религиозна. У младости се интересовала за археологију.¹⁷⁰

¹⁶⁴Р. Радуловић, Рад на култури, у: Календар просвјета, Сарајево, 1911, 41–42

¹⁶⁵Споменица о прослави десетогодишњице Просвјете, 76

¹⁶⁶Исто, 76

¹⁶⁷Велика добротворка српског народа Аделина Павлија Ирби, у: *Просвјета*, бр. 10, 1. октобар 1911, Сарајево, 177, група аутора, Српски биографски речник, 4, Ново Сад, 2009, 183

¹⁶⁸В. Ћоровић, *Мис Аделина Павлија Ирби (1833 – 1911)*, у: *Просвјета*, бр. 10, 1. октобар 1911, Сарајево, 179

¹⁶⁹В. Ћоровић, нав. дело, 179

¹⁷⁰група аутора, Српски биографски речник, 4, 183

Веома рано је схватила важност образовања. Иако је била из богате породице и велике земље, схватала је потребу развоја културе малих поробљених народа. Нарочито је истицала важност подстицања њиховог што ширег образовања. Указивала је на потребу образовања жена, нарочито оних које су живеле у крајевима поробљеним од стране Турске царевине, где је оно било слабо развијено. Борила се за побољшање положаја жена у поробљеним крајевима под турском и аустроугарском влашћу. Залагала се за једнакост свих народа и људи уопште.¹⁷¹

Рано је кренула на дуга путовања по европским земљама. На своје прво путовање кренила је са пријатељицом Мјур Мекензијевом 1859. године. Обишле су већину европских земаља. На овим путовањима стекле су велики број сазнања о култури европских народа и земаља.¹⁷² Своје утиске о путовањима систематизовале су у свом делу *Across the Carpathians (Кроз Карпате)*, 1862. године.¹⁷³

Аделина Павлија Ирби

Мис Ирбијева и Мис Мекензијева су 1861. године кренуле на пут по Балкану о коме су веома мало знале, нарочито о Словенима. На овај подухват их је подстакао историчар Франтишек Палацки. Ове две храбре жене су касније много научиле о Балкану, нарочито о Словенима.¹⁷⁴ Радиле су на побољшању образовања балканских народа под турском влашћу, што се на првом месту односило на Србе и Грке.¹⁷⁵ Њихов посао је био необично тежак, јер су их турске власти дочекале са много неповерења.¹⁷⁶ Ове две одважне жене апеловале су на власти европских земаља да изврше притисак на Турску да донесе реформе у корист побољшања положаја хришћана.¹⁷⁷ О свом путовању су издале и књигу 1867. године под насловом *Travel in the Slavonic Provinces of Turkey – in – Europe (Путовање по словенским крајевима европске Турске)*. Књига је штампана с илустрацијама Феликса Каница, а већ следеће године је на српски језик превео Чедомир Мијатовић.¹⁷⁸

Мис Ирбијева и Мис Мекензијева су 1866. године прошириле своје деловање и на Босну и Херцеговину.¹⁷⁹ Разбијале су предрасуде о потреби образовања хришћанске женске деце. Отварале су школе за

¹⁷¹ Аделина Павлија Ирби (Покој јој доброј души!), у: Просвјета, бр. 10, 1. октобар 1911, Сарајево, 178–179

¹⁷² Исто, 179

¹⁷³ Исто, 179

¹⁷⁴ В. Ћоровић, нав. дело, 179–180

¹⁷⁵ Исто, 179–180

¹⁷⁶ Исто, 180

¹⁷⁷ Група аутора, Српски биографски речник, 4, 184

¹⁷⁸ Група аутора, Српски биографски речник, 4, 184

¹⁷⁹ В. Ћоровић, нав. дело, 180

образовање хришћанске женске деце.¹⁸⁰ После смрти Мис Мекензијеве 1874. године, Мис Ирби је отворила нови Завод за образовање женске деце у спомен својој другарици.¹⁸¹ Овај Завод су похађале многе девојке, нарчито девојке из имућних породица.¹⁸²

Када је букнуо устанак у Босни и Херцеговини 1875. године Мис Ирби је затворила свој Завод и посветила се хуманитарном раду.¹⁸³ Помагала је жене и децу који су због устанка избегли из Босне и Херцеговине на територију Аустроугарске монархије. Са својом новом другарицом – Мис Џонсон, Мис Ирби је скупљала и давала велику помоћ у храни и новцу за помоћ сирочади и рањеницима. У Лондону је основала одбор који је сакупио 240000 круна помоћи.¹⁸⁴ Мис Ирби је отварала школе за децу избеглица из Босне и Херцеговине у Пакрацу и Далмацији.¹⁸⁵ Избегличка деца су била смештена по најбољим кућама. У Славонији и Далмацији је делила помоћ у храни, одећи и другим потребним стварима и новцу. Мис Ирби је у својим школама примала на школовање децу многих, на првом месту погинулих устаника у Хецеговачком устанку.¹⁸⁶ У овим школама су коришћене књиге из Новог Сада и Београда писане ћирилицом. Неку устаничку децу школовала је и у Прагу под надзором учитељица из Сарајева.¹⁸⁷ У свом раду у Хрватској и Далмацији, Мис Ирби је имала много проблема с аустроугарским и хрватским властима због свог просветног рада.¹⁸⁸ Мис Ирби је током 1875. године објавила у часопису *Victoria Magazine* неколико чланака о приликама у Босни и Херцеговини.¹⁸⁹

После окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске до које је дошло после Берлинског конгреса 1878. године, Мис Ирби се 1879. године враћа у Сарајево.¹⁹⁰ Помагала је избеглом становништву у снабдевању намирницама и обнови порушених домова. Мис Ирби је у Сарајеву поново отворила свој Завод, односно Пансион, у коме су се школовала женска деца, на првом месту сирочад.¹⁹¹

Мис Ирби је много сарађивала с Културним и просветним друштвом Просвјета из Сарајева. Својим новцем је допуњавала скромне Просвјетине стипендије.¹⁹² У договору са Друштвом

¹⁸⁰Исто, 180

¹⁸¹Исто, 180

¹⁸²В. М. Ћуковић, нав. дело, 209

¹⁸³В. Ћоровић, нав. дело, 180

¹⁸⁴група аутора, Српски биографски речник, 4, 184

¹⁸⁵В. Ћоровић, нав. дело, 180

¹⁸⁶Исто, 180

¹⁸⁷група аутора, Српски биографски речник, 4, 184

¹⁸⁸В. Ћоровић, нав. дело, 180

¹⁸⁹група аутора, Српски биографски речник, 4, 185

¹⁹⁰В. Ћоровић, нав. дело, 180

¹⁹¹Исто, 180

¹⁹²Исто, 180

„Просвјета” слала је девојке на школовање у Учитељску школу у Сомбор. Мис Ирби је многе своје штићенице и удала. Њен Пансион је радио четрдесет једну годину.¹⁹³

Мис Ирби је била почасна чланица Женског удружења у Београду, Задруге Српкиња Новосадкиња у Новом Саду и Добротворне задруге Српкиња у Сарајеву. За заслуге у добротворном и просветном раду одликована је Орденом Светог Саве, Таковским крстом и Даниловим орденом. Изабрана је за дописног члана београдског „Српског ученог друштва“ у јануару 1885. године, а за почасног члана Српске краљевске академије изабрана је у фебруару 1892. године.¹⁹⁴

Мис Аделина Павлија Ирби је умрла 15. септембра 1911. године у Сарајеву, где је и сахрањена. Иако је желела скромну сахрану, велики број људи је дошао да јој ода пошту. Многи њени савременици су је звали Племенита.¹⁹⁵ Сву своју имовину у Босни и Херцеговини је тестаментом оставила сарајевском Културним и просветним друштвом Просвјета и Добротворној задрузи Српкиња у Сарајеву.¹⁹⁶

После њене смрти сарајевски српски лист *Просвјета* је с одушевљењем писао о њеном великом доприносу развоју културе и просвете српског народа у Босни и Херцеговини. Нарочито је истицан њен допринос образовању женске деце и разбијању предрасуда о потреби њиховог образовања. Њен рад је код обичног народа наилазио на чуђење, поготово због тога што је Мис Аделина Павлија Ирби била Енглескиња. Посебно велико чуђење изазивало је баш то што је она сву своју имовину у Босни и Херцеговини оставила српском народу.¹⁹⁷ Њеном раду су се дивили многи истакнути интелектуалци у Босни и Херцеговини. Међу њима су се највише истицали тада млади интелектуалци др Владимир Ћоровић и Ристо Радуловић. Босанскохерцеговачке Српкиње су на Скупштини Савеза добротворних задруга Српкиња за Босну и Херцеговину која је одржана 10. септембра 1912. године у Сарајеву изразиле своје дивљење и одале почаст великој добротворки српског народа у Босни и Херцеговини Мис Аделини Павлији Ирби.¹⁹⁸

Културно и просвјетно друштво „Гусле” је много сарађивало са свим српским и југословенским областима, нарочито са Краљевином Србијом. На скупштини друштва „Гусле”, одржаној 2. фебруара 1911. године, предложено је да Друштво иницира оснивање Савеза српских певачких друштава.¹⁹⁹ Интензивно су сарађивали

¹⁹³Група аутора, Српски биографски речник, 4, 184–185

¹⁹⁴Исто, 185

¹⁹⁵Исто, 185

¹⁹⁶Р. Радуловић, Паулина Ирби, у: *Просвјета*, бр. 10, 1. октобар 1911, Сарајево, 181

¹⁹⁷Р. Радуловић, нав. дело, 181

¹⁹⁸*Женски Свијет*, у: *Народ*, бр. 229, 15. (28.) септембар 1912, Сарајево, 2

¹⁹⁹*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 274

са хрватским Културним друштвом „Хрвоје” и муслиманским Културним друштвом „Гајрет” у Мостару.²⁰⁰

Културно и просвјетно друштво „Гусле” је 1910. године одржало забаву у корист поплавлених у Србији. Неговали су и продубљивали сарадњу са Србијом. У намери да се „колико је могуће одуже многим пријатељима у Србији, који су друштво помагали и морално и материјално, и који су у *Гуслама* гледали с правом школу националног просвећивања и прогреса. *Гусле* у овој години дају забаву у корист пострадалих у Србији од поплаве која је немилосрдно харала. Материјални успех забаве био је огroman за оне прилике.”²⁰¹

Друштво „Гусле” је организовало леп дочек Београдског певачког друштва Мокрањац у Мостару, 25. августа 1910. године.²⁰² У овом дочеку су поред Гусала учествовала и сва муслиманска друштва и хрватско Друштво Хрвоје.²⁰³ О чему су касније писали: „25. августа 1910 долази у Мостар Београдско певачко друштво и даје концерат. Гусле су угостиле Београђане најлепше. Дочеку су присуствовале све српске, хрватске и муслиманске установе. На банкету и забави биле су поред српских и све хрватске установе. За банкет друштво Гусле даје 500. – кр., Српска занатлијска омладина, Мостар 50. – кр., и Српско гимнастичко друштво Обилић 30. – кр. На забави је остало чистих 830. – кр., и ту своту Гусле дају Београдском певачком друштву.”²⁰⁴

Културно и просветно друштво *Гусле* је у, периоду пред избијање Првог светског рата, и даље имало изузетно јаке везе с новосадском културном елитом. Угледало се на сличне културне институције са простора Војводине, чак их је, на неки начин, и опонашало. Набављало је књиге и друга потребна учила из Новог Сада и Сремских Карловаца. Учитељски збор српске мостарске школе „препоручује општини да своје ђаке не шаље у владине препарандије које стварају „просветне јањичаре“ него у српске аутономне, а то је значило у Војводину.”²⁰⁵ Нарочито су интензивно сарађивали са Матицом српском у Новом Саду. Потврда изузетно јаких веза између српске новосадске и мостарске културне елите је веома успешно гостовање Српског народног позоришта из Новог Сада. Ово позориште је, у априлу 1912. године, јако лепо примљено на гостовању у Мостару, нарочито од стране Срба, али готово подједнако и од Хрвата и Муслимана. У дочеку су активно учествовала сва мостарска културна друштва, нарочито српско Културно и просвјетно друштво „Гусле” и хрватско „Хрвоје”. Представе су одржаване и у сали за

²⁰⁰Исто, 275

²⁰¹*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 274

²⁰²*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 274, Б. Банић, Трагом Споменице издате поводом 50-те годишњице „Гусала“ 1938, у: група аутора, Књига о Мостару, Београд, 1998, 420

²⁰³*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 274, Б. Банић, нав. дело, 420

²⁰⁴*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 274

²⁰⁵Ј. Радуловић, *Славно доба Мостара*, 314, Ј. Радуловић, Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у Мостару, 314

прославе Друштва „Хрвоје”.²⁰⁶ О том гостовању су извештавали листови Народ и Српска ријеч. Овим речима је провладин Сарајевски лист описао овај догађај: „Пространа кућа Хрвоја испуни се наједном свијетом, који у Мостару има нарочито смисла и укуса за умјетност на позорници”.²⁰⁷ Атанасије Шола је о овом догађају писао с великим одушевљењем, а као режисер и глумац га је, с правом, и стручно коментарисао. Радо га се сећао и после неколико деценија. О овом гостовању Српског народног позоришта сведочи и Шолино писмо др Ристи Јеремићу, од 27. децембра 1947. године: „Тачно је да сам 4 – 15 априла 1912 био у Мостару и посећивао све преставе Српског нар. Позоришта из Новог Сада. Било је примљено одлично, нарочито од стране Срба. Играли су врло добро. Режија је била на висини, што је било и у традицији те трупе. Али сам запамтио да ми се највише свидео Перо Добриновић. Других се не сећам. Потражи само споменицу Гусала о педесетогодишњици тог Друштва. Ваљда ћеш тамо наћи нешто и о томе. Мислим да су о том гостовању писали Народ и Српска Ријеч. Жорж²⁰⁸ би то знао, али...”²⁰⁹

Имали су веома богату међународну сарадњу. Чланови друштва Гусле су неговали култ руске културе и борили су се за што живље контакте с Русијом. О дубоким везама с руским културним радницима сведочи и успешно гостовање чувене руске певачке дружине *Славјанки* у Мостару 1895. године предвођене диригентом и оснивачем Славјанским. У Мостару пред дупке пуном двораном су „приредили узастопце четири концерта. То је био триумф словенске мисли и руске песме, која је одушевила народ, а Гуслама дала потстрека, нове снаге и полета да наставе започето дело на културном и уметничком подизању српскога народа. Посета Славјанског који је у целој свету уживао најбољу репутацију била је за Гусле од велике користи.”²¹⁰ После совјетске револуције многи руски емигранти нашли су уточиште у Мостару, где су наставили рад у Културном и просвјетном друштву Гусле.²¹¹ Гусле су интензивно сарађивале са чешким, пољским и бугарским културним друштвима.²¹²

Друштво „Гусле” је престало с радом на самом почетку Првог светског рата. Многи чланови Друштва су, због својих активности, током рата били прогањани и хапшени од стране аустроугарских власти. Руководиоци друштва су били међу главним оптуженим на тзв. Велеиздајничким процесима широм Босне и Херцеговине.

Културно и просвјетно друштво „Гусле” обновљено је по завршетку Првог светског рата, 1918. године. Деловало је до

²⁰⁶Листак *Наши гости* Српско народно позориште из Новог Сада, у: Сарајевски лист, бр. 98, Сарајево, 2. мај 1912, 1–2

²⁰⁷Листак, 1

²⁰⁸Јован Дучић

²⁰⁹Писмо Атанасија Шоле др Ристи Јеремићу, Сарајево, 27. децембра 1947, РОМС, инв. бр. 39.012

²¹⁰*Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938*, 201

²¹¹Исто, 201

²¹²Исто, 198 – 202

избијања Другог светског рата, када је поново престало с радом. Поводом педесетогодишњице свог рада објавило је, 1938. године, Споменицу Педесет година српског пјевачког друштва Гусле 1888–1938. По завршетку Другог светског рата, обновило је свој рад 1945. године и деловало је до 1949. године када је, због српског предзнака, забрањено. Уз помоћ мостарске црквене општине поново је почело с радом у Мостару 13. октобра 2008. године.

На прелазу из деветнаестог у двадесети век почиње еманципација Српкиња у Мостару и Херцеговини. Девојке почињу да се описмењавају, похађају женске школе и укључују се у културни живот. У овом процесу је посебно значајну улогу одиграло мостарско Културно и просвјетно друштво *Гусле* у чијем раду су девојке и жене имале веома запажену улогу, нарочито као аматерске глумице и певачице, што је било од пресудног значаја за њихово укључивање у културни живот Мостара и Херцеговине. За рад на образовању Српкиња у Мостару и Херцеговини изузетно важну улогу имала је интензивна сарадња мостарске с новосадском и војвођанском интелигенцијом окупљеном око Матице српске. Изузетно значајну улогу у подстицању образовања и радног ангажовања босанскохерцеговачких Српкиња имало је и сарајевско Културно и просвјетно друштво *Просвјета*. Оно је на пољу образовања и радног ангажовања припадника српског народа, на првом месту жена, у Босни и Херцеговини интензивно сарађивало са Српским привредним друштвом „Привредник” из Загреба. Рад и сарадња ових друштава били су од пресудног значаја за еманципацију Српкиња у Мостару и Херцеговини на прелазу из деветнаестог у двадесети век.

Извори и литература:

Архивски извори:

Архив Српске академије наука и уметности, Београд
Радуловић, др Јован, Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у другој половини прошлог и на почетку овог века, Београд, 28. IV 1958. година.

Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад
Писма: Аркадија Варађанина, Косаре Цветковић, Светозара Ћоровића, Персиде – Персе Ћоровић, Атанасија Шоле.
Архив Херцеговине К-Ж, Мостар
Трговачке збирке, Збирка породице Шола (1900–1937).

Објављени извори:

Педесет година српског пјевачког друштва „Гусле“ 1888–1938, уредник Јован Радуловић, Мостар, 1938,
Споменица о прослави десетогодишњице ПРОСВЈЕТЕ, Сарајево, 1912.

Штампа:

Босанска вила, 1885–1914, Сарајево,
 Женски свет, 1886–1914, Нови Сад,
 Зора, 1896–1901, Мостар,
 Земљораднички пријатељ, 1897–1898, Нови Сад,
 Календар Просвјета, 1905, 1906, 1911–1914, Сарајево,
 Мусават – Нови мусават, 1907–1912, Сарајево,
 Народ, 1907–1914, 1920–1925, Мостар – Сарајево,
 Привредник, 1898–1914, 1922–1941, Загреб – Београд,
 Просвјета, 1907–1914, 1919–1937, Сарајево,
 Развитак, 1910–1914, 1935–1941, Бања Лука,
 Србобран, 1884–1914, Загреб,
 Српска школа, 1905–1914, Сарајево
 Сарајевски лист, 1878–1918, Сарајево,
 Српски вјесник, 1897–1904, Мостар,
 Учитељска зора, 1905–1915, Мостар.

Књига:

Антонић, др Здравко (1999) Чубриловићи 1914. и касније, одговорни уредник Никола Тасић, Београд,
 група аутора (2001), Srbi u Mostaru rasprave i ogledi, Beograd,
 група аутора (1998), Књига о Мостару, Београд,
 група аутора, Јованка Чубриловић, рођена Адамовић Прибој јуче, данас, сутра... Прибој Мајевица, www.majevica.de
 Крестић, др Петар В. (2002), Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918), Београд,
 Маџар, др Божидар (2001), Просвјета – Српско просвјетно и културно друштво, Српско Сарајево – Бања Лука,
 Микић, Ђорђе (2011), Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918, Banjaluka,
 Радуловић, Јован (2010), Славно доба Мостара, Мостар,
 Стојковић, Боривоје S. (1979), Istorija pozorišta od srednjeg veka do modernog doba – drama i opera, Beograd.

Чланак у часопису и књизи:

Банић, Бранислав (1998), Трагом Споменице издате поводом 50-те годишњице „Гусала“ 1938, у: група аутора, Књига о Мостару, Београд, стр. 419–426,
 Берић, Душан (1995), Српско грађанство у Босни и Херцеговини до 1918. године, у: група аутора, Међународни научни скуп Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, од 13. – 15. децембра 1994, Београд,
 Берић, Душан (2001), Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844–1918, у: група аутора, Srbi u Mostaru rasprave i ogledi, Beograd, str. 79–233,
 Гавела, Ђуро (1998) Атанасије Шола, у: група аутора, Књига о Мостару, Београд, стр. 120–126,
 Gubenšek, Taja J. (2009), Nenad Jovičić, Sarajevo 19. februar 1922 – Domžale 20. april 2006, www.filmskifestival.si, текст на словеначком језику,

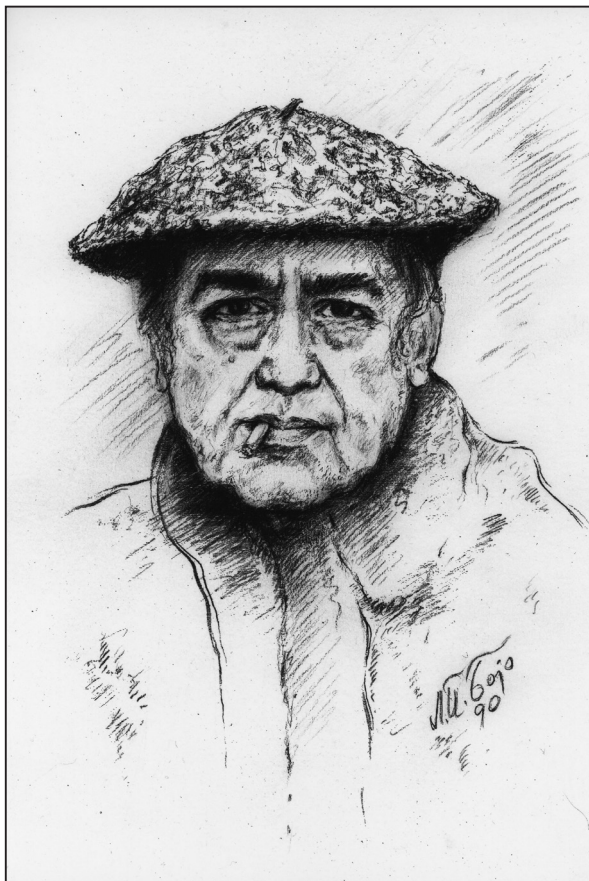
Екмечић, Милорад (1983) Национални покрет у Босни и Херцеговини, у: група аутора, Историја српског народа, VI/1, Београд, стр. 604–648,

Екмечић, Милорад (1983), Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, у: група аутора, Историја српског народа, VI/1, Београд, стр. 555–603,

Микић, Ђорђе, Војислав Шола (1863–1930) национални борац и политичар, стр. 219–226 (Чланак добијен добротом проф. др Ђорђа Микића),

Микић, Ђорђе, Шола Ј. Атанасије, стр. 1–5 (Чланак добијен добротом проф. др Ђорђа Микића),

Celebić, mr Edin (1986), Srpsko pjevačko društvo „Gusle” i njezova historijska uloga, у: Hercegovina, br. 5, Mostar, str. 123–138.

Претплатите се на

ТРАГ

часопис за књижевност, уметност и културу

Часопис ТРАГ излази четири пута годишње у обиму од десет штампарских табака по једном броју.

Годишња претплата износи 1000 динара за физичка, а 1600 динара за правна лица.

Претплата се може уплатити на жиро рачун број 840- 98664-83 код УЈП са назнаком „за часопис Траг”.

Чим се прокњижи Ваша уплата, ми ћемо Вам слати часопис на адресу коју нам пошаљете.

Све информације можете добити путем телефона на број 021-707-566.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске

82+7+008

ТРАГ : часопис за књижевност, уметност и културу / главни и одговорни уредник Бранислав Зубовић. - 2005, бр. 1 - . - Врбас : Јавна библиотека „Данило Киш”, 2005 - (Нови Сад : „Футура”). - 23 цм

Тромесечно.
ISSN 1451-9437

Cobiss.sr-ID 202214407

